

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

МОХД Наргіс Османівна

УДК 341.1/8:348:28-74

ДИСЕРТАЦІЯ

ВЗАЄМОДІЯ МІЖНАРОДНОГО І НАЦІОНАЛЬНОГО ПРАВА НА ПРИКЛАДІ ІСЛАМСЬКИХ ДЕРЖАВ

спеціальність 081 – право

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ Н. О. Мохд

Науковий керівник:

БЕХРУЗ Хашматулла,

доктор юридичних наук, професор

Одеса – 2022

АНОТАЦІЯ

Мохд Н. О. Взаємодія міжнародного і національного права на прикладі ісламських держав. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – право. – Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2022.

Дисертація є першим у вітчизняній міжнародно-правовій науці комплексним аналізом теоретико-правових та практичних проблем, пов'язаних із взаємодією міжнародного права та національного права крізь призму регіоналізації і фрагментації міжнародно-універсального права та створенням міжнародного регіонального права, зокрема міжнародного ісламського права, у якому конкретизуються та модифікуються положення універсального міжнародного права з урахуванням цивілізаційних особливостей ісламських країн. Наголошено, що проблематика взаємодії міжнародного права і національного права розглядається здебільшого у площині теоретичних моделей цього процесу, у контексті імплементації відповідних правових принципів і норм у рамках правотворчого процесу, а також застосуванні норм міжнародного права в національному судочинстві тощо.

Зі стрімким розвитком глобалізаційних процесів міжнародне право почало поширюється на сфери правового регулювання, які традиційно перебували винятково у сфері національного права, що обумовлює загострення проблем, пов'язаних із взаємодією міжнародного та національного права, зокрема з імплементацією норм міжнародного права у національні правопорядки, у тому числі національні правопорядки ісламських держав. Встановлено, що сучасне міжнародне право відрізняється зростанням взаємозалежності між державами, між галузями міжнародного права (права людини, навколишнє середовище, економічний розвиток тощо), що, своєю чергою, збільшує кількість міжнародних стандартів і, як наслідок,

зростає ймовірність конфліктів між цими стандартами. Одним із шляхів зняття конфліктності між такими стандартами може стати регіоналізація міжнародного права, при якій універсальні стандарти адаптуються та конкретизуються в залежності від особливостей того чи іншого регіону та держав, які його утворюють, в якому об'єднуючим фактором можуть бути цивілізаційні особливості суб'єктів цього процесу.

Обґрунтовано виокремлення у системі міжнародно-універсального права міжнародного ісламського права, як прояву взаємодії міжнародного та національного права, у якості виду міжнародного регіонального права, що складається із норм та принципів, пов'язаних з існуванням у якості суб'єктів міжнародного права ісламських міждержавних об'єднань та ісламських держав;

Розвинуто концептуальні положення щодо фрагментації та регіоналізації міжнародного права. Ці тенденції розвитку міжнародного права свідчать про його ускладнення, наслідком чого є специфікація універсальних правових приписів у різних нормативних просторах та з урахуванням особливостей відповідної, певним чином локалізованої правової реальності. Фрагментацію міжнародного права розглянуто як зміну парадигми, в основі якої була теорія нормативізму та притаманна їй ієрархічна побудова світопорядку. Поява нових галузей, інститутів у міжнародному праві, міжнародних організацій, судових трибуналів, диверсифікація джерел міжнародного права, можливість колізії норм та існування автономних регіональних режимів є свідченням виходу за межі цієї теоретичної моделі. Пропонується в основу нової парадигми покласти теорію правового плюралізму та концепцію релятивізму. Доведено, що міжнародна регіоналізація у контексті фрагментації міжнародного права розвивається на основі активізації зв'язків між суб'єктами міжнародних відносин та передбачає конструювання правової реальності з урахуванням регіональних політичних, економічних особливостей, а також спільності цивілізаційних, культурологічних, ціннісних факторів їх формування та розвитку.

Міжнародне регіональне право визначено як підсистему міжнародного права, що регулює комплекс суспільних відносин щодо функціонування регіональних об'єднань, взаємодії держав-членів регіональних об'єднань між собою як у межах, визначених їх установчими документами з їх членами, так і поза ними, та взаємодії держав-членів цих регіональних утворень з іншими суб'єктами міжнародного права на договірній основі. Значення міжнародного регіонального права останнім часом зросло внаслідок появи регіональних утворень із чітко визначеним членством та відповідними судовими системами. Розмірковуючи над формуванням у системі міжнародного права міжнародного регіонального права, необхідно також враховувати, що, як і у будь-якій іншій системі, її внутрішні елементи повинні бути узгоджені і перебувати в постійному взаємозв'язку.

Наголошено на тому, що досліджуючи проблематику міжнародного регіонального права, слід мати на увазі важливий концептуальний аспект розуміння взаємозв'язків цього феномену з іншими суб'єктами міжнародного права. Регіональні норми є лише одним із проявів партикуляризму, що мають місце у міжнародному праву. У контексті порівняння регіональних організацій у міжнародно-правовій доктрині наголошується, що регіони не слід прирівнювати до транснаціональних регіональних міжурядових організацій і що не усі регіональні організації повинні бути однаково порівнянними.

Встановлено, що у міжнародно-правовій доктрині виокремлюються різновиди міжнародного регіонального права: міжнародне європейське право, міжнародне американське право, міжнародне латиноамериканське право, міжнародне африканське право, міжнародне ісламське право. Акцентовано увагу на тому, що на формування сучасного міжнародного права значно вплинули країни та регіони «незахідного» світу, тоді як в основу формування міжнародного права покладено європейські, західні цінності. У міжнародно-правовій доктрині набули подальшого розвитку незахідні концепції щодо існування міжнародного регіонального права загалом, та його видів зокрема,

а саме міжнародного африканського права, міжнародного американського права, міжнародного ісламського права. Це демонструє існування різних традицій побудови міжнародного права, надає можливість відійти від європоцентризму в оцінці різних цивілізацій та регіонів як творців міжнародного права, а також більш ефективно вирішувати проблеми регіонального характеру засобами міжнародного права.

Наголошено на нетотожності ісламської концепції міжнародного права, яка базується на положеннях класичного ісламського права, та міжнародного ісламського права, як прояву фрагментації та регіоналізації сучасного міжнародного права. Класичне міжнародне ісламське право – важливий елемент правових традицій ісламу, проте воно перебуває, здебільшого, у площині ісламсько-правової доктрини для позначення питань, пов'язаних із міжнародними відносинами, що базуються на ісламі. Класичне міжнародне ісламське право належить до системи національного права ісламських держав, тоді як міжнародне ісламське право, як прояв фрагментації, відноситься до системи міжнародно-універсального права, є його підсистемою. Ісламські держави як суб'єкти міжнародного права основну регулятивну роль відводять сучасному міжнародному праву, включаючи такі актуальні сфери його застосування, як підтримання міжнародного правопорядку, міжнародний захист прав і свобод людини, врегулювання міжнародних суперечок та збройних конфліктів тощо.

Обґрунтовано виокремлення у міжнародному регіональному праві його різновиду – міжнародного ісламського права, як прояву взаємодії міжнародного права та правових систем ісламських держав, що складається із сукупності норм та принципів, пов'язаних з існуванням у якості суб'єктів міжнародного права ісламських держав та ісламських міждержавних об'єднань. Міжнародне ісламське право не є самостійною, відособленою правовою системою, воно є підсистемою універсального міжнародного права, з модифікаціями певних універсальних стандартів, що враховують

особливості світосприйняття, культурних та релігійних цінностей ісламської цивілізації.

Доведено, що виокремлення міжнародного ісламського права, як прояву процесів взаємодії міжнародного і національного права, а також фрагментації та регіоналізації сучасного міжнародного права, та формування унікальних для цього регіону правових принципів і норм, на відміну від інших різновидів міжнародного регіонального права, засновано не на географічному критерії виокремлення міжнародного регіону, а на цивілізаційному критерії, який найбільшою мірою враховує приналежність правових систем ісламських держав до релігійного типу правових систем і пов'язаних із цим особливостей впливу міжнародного права на них та імплементацію ними міжнародно-універсальних договорів.

У структуру міжнародного ісламського права входять: 1) прийняті у рамках універсальних міжнародних організацій нормативно-правові акти, що стосуються врегулювання певних питань за участю ісламських держав; 2) рішення міжнародних судових інституцій, що стосуються врегулювання певних питань за участю ісламських держав; 3) нормативно-акти, прийняті у межах ісламських регіональних організацій; 4) міжнародні договори між ісламськими країнами та міжнародні договори між ісламським та неісламськими країнами.

Встановлено, що система принципів міжнародного ісламського права складається з двох блоків: 1) загальних принципів міжнародного права; 2) принципів, розроблених у межах міжнародних ісламських організацій, які не протирічать, а адаптують та доповнюють перший блок принципів з урахуванням особливостей ісламської цивілізації.

Важливим джерелом міжнародного ісламського права є акти міжнародних міжурядових та регіональних організацій та їх структурних підрозділів, найважливіші з яких – акти Організації ісламського співробітництва (ОІС) та Ліги арабських держав (ЛАД). Ці організації об'єднують виключно ісламські держави та будуються на основі принципів

ісламської спільності, прихильності до учення ісламу, його духовних, моральних та соціально-економічних цінностей. У той самий час не можна забувати, що усі країни, які формально проголосили себе ісламськими державами, є членами ООН, що обумовлює виконання ними зобов'язань, пов'язаних із таким членством. Міжнародні звичаї та загальні принципи міжнародного права (за умови їх несуперечності нормам ісламського права), судові рішення Міжнародного суду ООН, Міжнародного кримінального суду та інших судових інституцій також є джерелами міжнародного ісламського права.

Інституційною основою функціонування міжнародного ісламського права, як прояву взаємодії міжнародного права і правових систем ісламських держав, та процесів фрагментації та регіоналізації, є діяльність регіональних ісламських організацій, передусім, міжурядового характеру, та їх взаємодія з міжнародними універсальними організаціями та державами-учасниками міжнародних ісламських організацій, як суб'єктів міжнародного права.

Нормативний аспект функціонування міжнародного ісламського права як прояву взаємодії міжнародного права і правових систем ісламських держав, та процесів фрагментації та регіоналізації, відображається у численних нормативно-правових актах, прийнятих як універсальними міжнародними організаціями для врегулювання відносин за участю ісламських країн, так і прийнятих самими ісламськими регіональними міжнародними організаціями. Найвпливовішою та найчисленнішою організацією в ісламському світі є Організація ісламського співробітництва. Нормативно-правові акти, прийняті у межах регіональних утворень, володіють неоднаковою юридичною силою, що визначається їх установчими документами. Їх поділяють на ті, що мають обов'язкову силу для виконання їх членами без відповідної ратифікації; ті, що для набуття статусу обов'язковості мають бути певним чином легітиматизованими (підписання, ратифікації тощо); акти рекомендаційного характеру, що не є обов'язковими

для виконання державами-учасниками регіональних об'єднань та не потребують ратифікації.

Встановлено, що усі ісламські держави, які у конституціях (або інших правових актах) звертаються до ісламського права, але також зобов'язуються дотримуватись і таких зобов'язань, що впливають із міжнародних договорів, рано чи пізно повинні вирішити проблему зіткнення ісламського права, що є системою релігійного типу, та норм міжнародного права, яке є за своєю суттю світським. З погляду ісламської правової доктрини, у разі протиріч ісламського права та міжнародного права пріоритет надається принципам і нормам ісламського права: ісламські держави не можуть приймати на себе жодних зобов'язань, що суперечать ісламському праву. З точки зору міжнародного права, національне право, у тому числі право ісламських країн, має бути приведено у відповідність до міжнародного права у межах зобов'язань, які на держави покладають норми міжнародного права.

Ключові слова: взаємодія міжнародного і національного права, імплементація, ратифікація, міжнародний правопорядок, міжнародне регіональне право, ісламське право, національне право ісламських держав, міжнародне ісламське право, фрагментація міжнародного права, регіоналізація міжнародного права.

SUMMARY

Mokhd N. O. Interaction between International and National Law on the Example of Islamic States. – Qualifying Scientific work on the rights of the manuscript.

Thesis for the degree of Doctor of Philosophy in specialty 081 – Law. – National University «Odesa Law Academy», Odesa, 2022.

The dissertation is a first comprehensive study of interaction between international and national law on the example of Islamic states in domestic

international legal science. Its purpose is to consider theoretical-legal and practical problems related to the fragmentation of international universal law, the creation of international regional law and international Islamic law as its variety, in which the provisions of international universal law are specified and modified, taking into account the civilizational features of Islamic states.

Conceptual provisions on fragmentation and regionalization of international law were developed. These trends in the development of international law testify to its complication, the consequence of which is the specification of universal legal prescriptions in various normative spaces, and taking into account the peculiarities of the corresponding, in a certain way, a localized legal reality. The fragmentation of international law is considered as a paradigm shift based on the theory of normativism and its inherent hierarchical construction of the world order. The emergence of new industries, institutions in international law, international organizations, judicial tribunals, diversification of sources of international law, the possibility of conflicting norms and the existence of autonomous regional regimes are evidence of going beyond this theoretical model. It is proposed to base a new paradigm on the theory of legal pluralism and the concept of relativism. It is proved that international regionalization in a context of fragmentation of international law, develops on the basis of the activation of ties between the subjects of international relations and involves the construction of legal reality, taking into account regional political and economic features, as well as the commonality of civilizational, cultural, value factors of their formation and development.

It has been established, that modern international law is characterized by the growth of interdependence between states, between branches of international law (human rights, environment, economic development, etc.), which, in turn, increases the number of international standards and, as a result, the likelihood of conflicts between these standards. One of the ways to remove the conflict between such standards can be regionalization of international law, in which universal standards

are adapted and specified depending on the specifics of one or another region, where the civilizational features of the subjects of this process can be the unifying factor, can be one of the ways to remove the conflict between such standards.

International regional law is defined as a subsystem of international law that regulates the complex of social relations regarding the functioning of regional associations, the interaction of member states of regional associations with each other both within the limits defined by their constituent documents with their members and outside them, and interaction of member states of these regional entities with other subjects of international law on a contractual basis. The importance of international regional law has recently increased as a result of the appearance of regional entities with well-defined membership and corresponding judicial systems. When thinking about the formation of international regional law in the system of international law, it is also necessary to use the fact that, as in any other system, its internal elements must be coordinated and be in a constant relationship.

It is emphasized that when studying the problems of international regional law, one should bear in mind the important conceptual aspect of understanding the interrelationships of this phenomenon with other subjects of international law. Regional norms are only one of the manifestations of particularism that takes place in international law. In the context of comparing regional organizations, international legal doctrine emphasizes that regions should not be equated with transnational regional intergovernmental organizations, and that not all regional organizations should be equally comparable.

It has been established that the international legal doctrine distinguishes varieties of international regional law: international European law, international American law, international Latin American law, international African law, international Islamic law. Attention is focused on the fact that the formation of modern international law was significantly influenced by the countries and regions of the «non-Western» world, while the basis of the formation of international law

is European and Western values. In international legal doctrine, non-Western concepts regarding the existence of international regional law in general and its types in particular, namely international African law, international American law, and international Islamic law, were further developed. This demonstrates the existence of different traditions of construction of international law, provides an opportunity to move away from Eurocentrism in the assessment of different civilizations and regions as creators of international law, as well as more effectively solve problems of a regional nature by means of international law.

The non-identity of the Islamic concept of international law, which is based on the provisions of classical Islamic law, and international Islamic law as a manifestation of the fragmentation and regionalization of modern international law are emphasized. Classical international Islamic law is an important element of legal traditions of Islam, but it is mostly in the plane of Islamic legal doctrine to denote issues related to international relations based on Islam. Classical international Islamic law belongs to the system of national law of Islamic states, while international Islamic law as a manifestation of fragmentation belongs to the system of international universal law, it is its subsystem. Islamic states, as subjects of international law, assign the main regulatory role to modern international law, including such relevant areas of its application as maintenance of the international legal order, international protection of human rights and freedoms, settlement of international disputes and armed conflicts, etc.

The separation of its variety in international regional law – international Islamic law, which consists of a set of norms and principles related to the existence of Islamic states and Islamic interstate associations as subjects of international law – is substantiated. International Islamic law as a manifestation of fragmentation is not an independent, separate legal system. It is a subsystem of universal international law with modifications of certain universal standards that take into account the peculiarities of worldview, cultural and religious values of Islamic civilization. The isolation of international Islamic law as a phenomenon of

regionalization of modern international law does not coincide with the geographical designation of the territory to which these regional norms apply. It is substantiated that the formation of legal principles and norms unique to this region, in comparison with other subjects of international law, is influenced to the greatest extent by the civilizational and religious factor, which determines the degree of influence of international law on the legal systems of Islamic states and their implementation of universal international treaties.

The structure of international Islamic law includes: 1) normative legal acts adopted within the framework of universal international organizations relating to the settlement of certain issues with the participation of Islamic states; 2) decisions of international judicial institutions concerning the settlement of certain issues with the participation of Islamic states; 3) regulations adopted within Islamic regional organizations; 4) international treaties between Islamic countries and international treaties between Islamic and non-Islamic countries.

It was established that the system of principles of international Islamic law consists of two blocks: 1) general principles of international law; 2) principles developed within international Islamic organizations, which do not contradict, but adapt and complement the first block of principles, taking into account the features of Islamic civilization.

Acts of international intergovernmental and regional organizations and their structural subdivisions, among which are the acts of the Organization of Islamic Cooperation (OIC) and the League of Arab States (LAA) are important sources of international Islamic law. These organizations unite the Islamic states, and they are built on the principles of the Islamic community, commitment to the teachings of Islam, its spiritual, moral and socio-economic values. At the same time, it is impossible to forget that all countries that have formally declared themselves Islamic states are members of the UN, which makes it necessary for them to fulfill the obligations associated with such membership. International customs and general principles of international law (if they do not contradict the norms of

Islamic law), court decisions of the UN International Court of Justice, the International Criminal Court and other judicial institutions are also sources of international Islamic law.

The institutional basis of the functioning of international Islamic law as a type of international regional law is the activity of regional Islamic organizations, primarily of an intergovernmental nature, and their interaction with international universal organizations and member states of international Islamic organizations as subjects of international law.

The normative aspect of the functioning of international Islamic law is manifested in numerous normative legal acts adopted both by universal international organizations for the regulation of relations involving Islamic countries, and adopted by Islamic regional international organizations themselves. The most influential and numerous organization in Islamic world is the Organization of Islamic Cooperation. Normative legal acts adopted within regional entities have unequal legal force, which is determined by their constituent documents. They are divided into those that have binding force for their implementation by members without appropriate ratification; those that must be legitimized in a certain way (signed, ratified, etc.); acts of a recommendatory nature that are not mandatory for implementation by member states of regional associations and do not require ratification.

It has been established that all Islamic states, which refer to Islamic law in their constitutions (or other legal acts), but also undertake to observe such obligations arising from international treaties, sooner or later must solve a problem of the conflict of Islamic law, which is a system of religious type, and the norms of international law, which is secular in nature. From the point of view of Islamic legal doctrine, in the case of contradictions between Islamic law and international law, priority is given to the principles and norms of Islamic law: Islamic states cannot undertake any obligations that conflict with Islamic law. From the point of view of international law, national law, including the law of Islamic countries,

must be brought into line with international law within the limits of obligations imposed on states by the norms of international law.

Key words: Interaction between International and National Law, implementation, ratification, International legal order, International regional law, Islamic law, national Law of Islamic states, International Islamic law, fragmentation of International law, regionalization of International law.

Список публікацій здобувача за темою дисертації

Статті у фахових виданнях:

1. Мохд Н. О. Исламское международное право (сийар): генезис и основные положения. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція* : зб. наук. пр. Одеса, 2018. Вип. 34. С. 100–103.

2. Мохд Н. О. Доктринальные подходы к взаимодействию национального и международного права. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція* : зб. наук. пр. Одеса, 2019. Вип. 38. С. 188–191.

3. Мохд Н. О. Имплементация норм международного права в правовые системы исламских государств. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2020. № 1. С. 9–13.

4. Мохд Н. О. Исламские государства в эпоху глобализации: вызовы современности. *Правові новели*. 2020. № 11. С. 311–318.

Публікації у зарубіжних фахових виданнях:

5. Мохд. Н. Міжнародне ісламське право: до постановки проблеми. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. 2021. № 2. С. 224–228.

6. Мохд Н. Міжнародне публічне право: фрагментація та регіоналізація. *Інтернаука. Серія: Юридичні науки*. 2021. № 6. С. 83–88.
URL: <https://www.inter-nauka.com/uploads/public/16266952799562.pdf>

Публікації у виданнях, проіндексованих у Web of Science:

7. Mokhd N. Human rights in the context of gender and juvenile policy in different legal systems / co-authors: Perezhniak, B., Melnychuk O., Matiiko M., Kotyk H. *Amazonia Investiga*. 2021. Vol. 10, № 38. P. 138–147.
<https://doi.org/10.34069/AI/2021.38.02.13>

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дослідження:

8. Мохд Н. О. Іджтіхад у системі ісламської юриспруденції. *Одеські юридичні читання* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конфер. (м. Одеса, 10–11 листоп. 2017 р.). Одеса, 2017. С. 217–220.

9. Мохд Н. О. Исламское международное право (сийар). *Грані права: XXI століття* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19 трав. 2018 р.) : у 2 т. / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Одеса, 2018. Т. 1. С. 115–118.

10. Мохд Н. О. Сравнительное международное право и сийар. *Конгрес міжнародного та європейського права* : зб. наук. пр. (м. Одеса, 25–26 трав. 2018 р.) / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Одеса, 2018. С. 249–252.

11. Mokhd N. Correlation of International and National Law in Afghanistan. *Сучасне суспільство і наука: актуальні дослідження молодих науковців* : матеріали Всеукр. наук.-практ. Інтернет-конф. інозем. мовами (м. Харків, 15 трав. 2019 р.). Харків, 2019. С. 94–96. URL: <http://nauka.nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2017/12/%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA-%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B2-%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%97-%D0%9D%D0%AE%D0%A3-2019-%D1%80..pdf>

12. Мохд Н. О. Современные исламские государства в эпоху глобализации. *Правове життя сучасної України* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15 трав. 2020 р.) : у 3 т. / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Одеса, 2020. Т. 3. С. 67–70.

13. Мохд Н. О. Правовий вимір міжнародної регіоналізації у контексті фрагментації міжнародного права. *Наука та суспільне життя*

України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України) : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 21 трав. 2021 р.) : у 2 т. / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Одеса, 2021. Т. 1. С. 367–369.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОДІЇ МІЖНАРОДНОГО І НАЦІОНАЛЬНОГО ПРАВА	16
1.1. Доктринальні підходи до взаємодії міжнародного і національного права	16
1.2. Правовий вимір взаємодії міжнародного і національного права у контексті фрагментації та регіоналізації міжнародного права	27
1.3. Сучасний міжнародний правопорядок і правові системи ісламських держав: поняття та класифікація	52
РОЗДІЛ 2. МІЖНАРОДНЕ ІСЛАМСЬКЕ ПРАВО ЯК ПРОЯВ ВЗАЄМОДІЇ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА І НАЦІОНАЛЬНОГО ПРАВА ІСЛАМСЬКИХ ДЕРЖАВ	69
2.1. Концепція класичного міжнародного ісламського права	69
2.2. Особливості лімологічної характеристики міжнародного ісламського права	80
2.3. Поняття та структура міжнародного ісламського права	91
2.4. Принципи міжнародного ісламського права	107
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ МІЖНАРОДНОГО ІСЛАМСЬКОГО ПРАВА ЯК ПРОЯВУ ВЗАЄМОДІЇ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА І НАЦІОНАЛЬНОГО ПРАВА ІСЛАМСЬКИХ ДЕРЖАВ	118
3.1. Взаємодія міжнародного права і національного права ісламських держав у контексті функціонування міжнародного ісламського права: інституційний аспект	118
3.2. Взаємодія міжнародного права і національного права ісламських держав у контексті функціонування міжнародного ісламського права: нормативний аспект	130

	3
ВИСНОВКИ	152
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	158
ДОДАТКИ	187

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Наразі відбувається суцільна модернізація міжнародних відносин, що стимулює розвиток міжнародного права, яке має адаптуватися до сучасних реалій, щоб бути регулятором формування нового світового порядку, через його принципи та норми. Трансформуються або з'являються нові галузі та підгалузі міжнародного права, категорії та правові інститути тощо. Міжнародне співробітництво, засноване на спільних нормах, побудоване на принципі сумлінного виконання зобов'язань, є основою світового правопорядку, спрямованого на демократизацію міжнародних відносин.

Тенденції суспільного розвитку наприкінці XX – початку XXI століття ставлять перед міжнародно-правовою наукою низку теоретичних і практичних завдань. Зі стрімким розвитком глобалізаційних процесів міжнародне право почало поширюється на сфери правового регулювання, які традиційно перебували винятково у сфері національного права, що обумовлює загострення проблем, пов'язаних із взаємодією міжнародного та національного права, зокрема з імплементацією норм міжнародного права у національні правопорядки, у тому числі національні правопорядки ісламських держав.

Проблематика взаємодії міжнародного права і національного права розглядається здебільшого у площині теоретичних моделей цього процесу, у контексті імплементації відповідних правових принципів і норм у рамках правотворчого процесу, а також застосуванні норм міжнародного права в національному судочинстві тощо. Пропонується розширити ракурс розгляду цієї проблематики і дослідити взаємодію міжнародного і національного права крізь призму процесів фрагментації та регіоналізації міжнародних відносин, створення галузі міжнародного права – міжнародного регіонального права загалом, та міжнародного ісламського права, що відображає специфіку взаємодії міжнародного і національного права в ісламських державах.

Держави співпрацюють на глобальній, регіональній та двосторонній основі безпосередньо або через компетентні міжнародні організації у формуванні норм, стандартів та процедур у певних сферах. Кількість інститутів та ініціатив взаємодії міжнародного права і національного права невідмінно зростає, у тому числі на рівні міжнародно-регіонального права, що потребує відповідного правового супроводу. Обговорення регіоналізму та регіональних інститутів розглядається у межах більш широкої проблематики – фрагментації, яку Комісія міжнародного права ООН визначає як тенденцію міжнародних органів розвиватися у межах історичних, функціональних та регіональних груп, відокремлених одна від одної, що призводить до виникнення спеціалізованих та відносно автономних сфер соціальної взаємодії. Політика регіонів та утворення регіональних правопорядків зумовили появу міжнародного регіонального права як підсистеми міжнародного універсального права. Доктрина міжнародного права в останні десятиліття розглядає проблематику міжнародного регіонального права та виокремлення, з певною часткою умовності, його різновидів – міжнародного європейського права, міжнародного африканського права, міжнародного американського права, міжнародного латиноамериканського права, але питання регіоналізації міжнародного права у напрямку виокремлення міжнародного ісламського права є найменш дослідженим.

При розкритті проблематики міжнародного ісламського права, як прояву взаємодії міжнародного права і національного права ісламських держав крізь призму фрагментації та регіоналізації міжнародного права, необхідно акцентувати увагу на розрізненні деяких понять та термінів, які застосовуються у цьому дослідженні, від тих, які певною мірою збігаються із тими, що відображають деструктивні процеси та містять інші конотації. Зокрема, термін «ісламські держави», який застосовується у цьому дослідженні, слід відмежовувати від схожого терміну «ісламська держава», який використовується для характеристики явищ екстремістського характеру,

що асоціюються із діяльністю ІДІЛ, тероризмом тощо. Термін «ісламські держави», як і «європейські держави», «африканські держави» тощо означає сукупність держав, які відносяться до певного регіону. Слід мати на увазі, що не має значення, який критерій покладено у виокремлення міжнародного регіону: географічний, коли мова йде про європейські чи африканські держави, чи цивілізаційний, як це має місце у розгляді ісламських держав.

Паралельно з розбудовою в ісламських країнах національних правопорядків та входженням їх до міжнародної системи відносин, зростає тенденція закріплення за цими державами певної політичної ніші на міжнародній арені, пов'язаної з винятковим значенням релігійного чинника у їх зовнішній політиці. Створені у різні часи релігійно-політичні об'єднання, які базуються на концепції ісламської солідарності, почали координувати різні аспекти життя мусульман як у межах окремих країн та громад, так і у світовому масштабі. Йдеться про такі організації, як Організація ісламського співробітництва, Ліга арабських держав, Всесвітній ісламський конгрес та інші. У зв'язку з цим актуалізується проблема виокремлення із сукупності універсальних міжнародно-правових норм тієї їх частини, яка стосується ісламських держав, а також тих міжнародно-правових норм, які приймаються у межах ісламських міжнародних організацій. Цей процес відбувається не тільки у напрямку адаптації універсальних міжнародних стандартів до особливостей ісламських держав, а й у напрямку створення регіональних стандартів, які конкретизують універсальні стандарти крізь призму своїх цивілізаційних особливостей, насамперед, регіональних стандартів прав людини.

Проблематика взаємодії міжнародного і національного права є предметом розгляду багатьох вітчизняних науковців, серед яких В. Г. Буткевич, Ю. О. Волошин, В. В. Дудченко, С. М. Задорожна, І. О. Іванченко, М. І. Козюбра, В. М. Корецький, О. О. Мережко, І. В. Міма, П. М. Рабінович, Є. Д. Стрельцова, В. М. Шаповал та ін. Питання взаємодії

міжнародного і національного права на прикладі ісламських держав розглядали Х. Бехруз, О. В. Буткевич, Д. В. Лук'янов та ін.

Питання появи міжнародного регіонального права тривалий час є предметом наукових розробок зарубіжних юристів-міжнародників, які розглядають фактори, що викликають та прискорюють це явище, ризики, пов'язані з цим, інституційний прояв фрагментації міжнародного права тощо. Серед сучасних авторів можна назвати О. Ю. Водяннікова, М. М. Гнатовського, Т. Ф. Граффа, В. Н. Денисова, Е.–Л. Комтуа-Дінеля, В. Канвара, Я. Клочка, Д. В. Лук'янова, С. Мундунга Нцигоу, А. О. Перфільєву, О. Р. Поєдинка, О. В. Плотнікова, Є. Д. Стрельцову, Г. Тойбнера, Г. Хафнера, Ю. В. Чайковського та ін.

Представники юридичної науки, серед яких Х. Бехруз, М. Дамірлі, Д. В. Лук'янов, Махмуд Ахмад Газі, Мехді Санаї, Шейх Вахбех аль-Зухілі та ін., розглядають проблематику міжнародного ісламського права, насамперед, крізь призму розгляду класичного ісламського права – сійяра. Зарубіжні дослідники, наприклад, М. Буазар, Дж. Захід, А. Мюллер, С. Нахед, М. Нійхофф, Е. Ю. Пауелла, М. Таубе, Б. Фассбендер, М.–Л. Фрік, М. Хаддурі та ін., значну увагу приділяють взаємодії міжнародного права та ісламського права, але дослідження, присвячені такій взаємодії крізь призму процесів фрагментації та регіоналізації міжнародних відносин, створення галузі міжнародного права – міжнародного регіонального права загалом, та міжнародного ісламського права, що відображає специфіку взаємодії міжнародного і національного права в ісламських державах, відсутні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано у межах наукових досліджень Національного університету «Одеська юридична академія» на 2016–2020 роки «Стратегія інтеграційного розвитку України: правовий та культурний вимір» (державний реєстраційний номер 0116U001842) та науково-дослідної теми кафедри міжнародного та європейського права «Міжнародне право в

період трансформації міжнародного правопорядку та захист національних інтересів України»» на 2016–2020 роки.

Мета і завдання дослідження. *Метою* дисертаційного дослідження є комплексний аналіз теоретико-правових та практичних проблем, пов’язаних із взаємодією міжнародного права та національного права крізь призму регіоналізації і фрагментації міжнародно-універсального права та створенням міжнародного регіонального права, зокрема міжнародного ісламського права, у якому конкретизуються та модифікуються положення універсального міжнародного права з урахуванням цивілізаційних особливостей ісламських країн.

Для досягнення зазначеної мети вирішувалися такі *завдання*:

розглянути доктринальні погляди на сучасний міжнародний правопорядок та взаємодію національних правових систем ісламських держав, як їх елемента;

розкрити особливості правової регламентації взаємодії міжнародного та національного права у контексті фрагментації та регіоналізації міжнародного права, систематизувати підходи до цих явищ правової реальності, сформовані на доктринальному рівні;

узагальнити вітчизняні та зарубіжні доктринальні погляди на ісламське міжнародне право як галузь класичного ісламського права;

розкрити особливості лімологічної характеристики міжнародного ісламського права як прояву взаємодії міжнародного права і національного права ісламських держав;

надати визначення поняття міжнародного ісламського права, встановити та охарактеризувати його структуру;

визначити принципи міжнародного ісламського права;

розкрити інституційні основи взаємодії міжнародного права і національного права ісламських держав у контексті функціонування міжнародного ісламського права;

розкрити нормативні основи взаємодії міжнародного права і національного права ісламських держав у контексті функціонування міжнародного ісламського права, охарактеризувати специфіку імплементації норм міжнародного права у національне право ісламських держав.

Об'єктом дослідження є правова реальність, у межах якої відбувається взаємодія суб'єктів міжнародного права.

Предметом дослідження є взаємодія міжнародного і національного права на прикладі ісламських держав.

Методи дослідження. Методичний інструментарій дослідження обраний з урахуванням поставленої мети та завдань, його об'єкта і предмета. Методологічну основу дисертаційної роботи складає система загальнонаукових та спеціальних підходів і методів пізнання правових явищ. Дослідження концептуально ґрунтується на цивілізаційному підході, що дозволило надати найбільш розширений аналіз міжнародного права як такого, що репрезентує інтереси усіх суб'єктів міжнародного права, з урахуванням їх цивілізаційних особливостей (розд. 1, 2, 3). Застосування діалектичного підходу дозволило розглянути процеси взаємодії міжнародного і національного права, фрагментації та регіоналізації міжнародного права в їхньому розвитку та взаємозв'язку (п.п. 1.1, 1.2, 1.3). Феноменологічний підхід дозволив розглянути феномен міжнародного ісламського права як соціально-правове явище, як прояв взаємодії міжнародного права та національного права ісламських держав (п.п. 1.1, 1.2, 2.1, 2.2). Герменевтичний підхід використано під час аналізу нормативно-правових актів міжнародно-універсального, міжнародно-регіонального характеру з метою з'ясування змісту конкретних норм та принципів міжнародного ісламського права (п.п. 2.3, 3.1, 3.2). Завдяки історичному методу пізнання стало можливим встановити закономірності та об'єктивні чинники, що впливають на взаємодію міжнародного права та національного права ісламських держав (розд. 3), а також дослідити концепцію класичного міжнародного ісламського права (п. 2.1). Формально-логічний метод

дозволив побудувати категоріальний апарат дослідження таким чином, щоб розкрити поняття «взаємодія міжнародного і національного права», «імплементация норм міжнародного права», «ісламське право», «фрагментація міжнародного права», «регіоналізація міжнародного права» «міжнародне регіональне право», «міжнародне ісламське право» (п.п. 1.1, 1.2, 1.3, 2.3, 3.2). Метод типологізації сприяв розкриттю особливостей класифікації правових систем ісламських держав (п. 1.3), а також проблематики міжнародного регіонального права загалом та його видів, зокрема міжнародного африканського права, міжнародного американського права, міжнародного європейського права, міжнародного ісламського права (п.п. 1.2, 2.3). Структурно-функціональний метод надав можливість охарактеризувати структуру міжнародного ісламського права як прояву взаємодії міжнародного права і правових систем ісламських держав (п. 2.3). Порівняльно-правовий метод застосовано для співвідношення положень нормативно-правових актів міжнародно-універсального права та міжнародного ісламського права, міжнародно-універсального права та національного права ісламських держав, зокрема у сфері прав людини (п.п. 3.2). Для розкриття особливостей регіональних процесів між ісламськими країнами та створення ісламських організацій, як суб'єктів міжнародного права, застосовано інституційний підхід (п.п. 3.1). Статистичний метод сприяв з'ясуванню особливостей імплементации ісламськими державами основних міжнародно-універсальних актів з прав людини (п. 3.2), розгляду рішень судових інстанцій універсального рівня стосовно ісламських держав, зокрема Міжнародного суду ООН та Міжнародного кримінального права (п.п. 2.3).

Емпіричною базою дослідження є: міжнародно-правові акти універсального характеру; міжнародно-правові акти регіонального характеру, прийняті ісламськими міжнародними урядовими та неурядовими організаціями; двосторонні угоди між ісламськими країнами, ісламськими та неісламськими країнами; конституційні та інші законодавчі акти держав-

учасниць цих організацій щодо імплементації ними положень міжнародно-універсального та міжнародно-регіонального характеру.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що це дослідження є першим у вітчизняній міжнародно-правовій науці комплексним дослідженням міжнародного ісламського права як прояву взаємодії міжнародного права та національного права крізь призму регіоналізації і фрагментації міжнародно-універсального права з урахуванням цивілізаційних особливостей ісламських держав. Це дозволило автору за результатами дослідження сформулювати низку наукових положень, висновків та пропозицій, а саме:

уперше:

обґрунтовано виокремлення у системі міжнародно-універсального права міжнародного ісламського права, як прояву взаємодії міжнародного та національного права як виду міжнародного регіонального права, що складається із норм та принципів, пов'язаних з існуванням у якості суб'єктів міжнародного права ісламських міждержавних об'єднань та ісламських держав;

доведено, що виокремлення міжнародного ісламського права, як прояву процесів взаємодії міжнародного і національного права, а також фрагментації та регіоналізації сучасного міжнародного права, та формування унікальних для цього регіону правових принципів і норм, на відміну від інших різновидів міжнародного регіонального права, засновано не на географічному критерії виокремлення міжнародного регіону, а на цивілізаційному критерії, який найбільшою мірою враховує приналежність правових систем ісламських держав до релігійного типу правових систем і пов'язаних із цим особливостей впливу міжнародного права на них та імплементацію ними міжнародно-універсальних договорів;

у структурі міжнародного ісламського права запропоновано виокремити: 1) нормативно-правові акти, прийняті у межах універсальних міжнародних організацій, що стосуються врегулювання певних питань за

участю ісламських держав; 2) рішення міжнародних судових інституцій, що стосуються врегулювання певних питань за участю ісламських держав; 3) нормативно-правові акти, прийняті у межах ісламських регіональних організацій; 4) міжнародні договори між ісламськими країнами та міжнародні договори між ісламським та неісламськими країнами.

удосконалено:

концептуальні положення щодо нетотожності класичного міжнародного ісламського права та сучасного міжнародного ісламського права. Класичне міжнародне ісламське право є важливим елементом правових традицій ісламу, проте воно, здебільшого, перебуває у площині ісламсько-правової доктрини для позначення питань, пов'язаних із міжнародними відносинами, що базуються на ісламі. Класичне міжнародне ісламське право належить до системи національного права ісламських держав, тоді як міжнародне ісламське право, як прояв взаємодії міжнародного права і національного права ісламських держав у контексті фрагментації та регіоналізації міжнародного права, відноситься до системи міжнародно-універсального права, зокрема міжнародного регіонального права, є його різновидом;

положення щодо фрагментації та регіоналізації міжнародного права. Ці дві тенденції розвитку міжнародного права свідчать про його ускладнення, наслідком чого є специфікація універсальних правових приписів у різних нормативних просторах та з урахуванням особливостей відповідної, певним чином локалізованої, правової реальності, що передбачає її конструювання з урахуванням регіональних політичних, економічних особливостей, а також спільності цивілізаційних, культурологічних, ціннісних факторів їх формування та розвитку;

набули подальшого розвитку:

теоретичні розробки проблематики взаємодії міжнародного права і національного права крізь призму регіоналізації і фрагментації міжнародно-універсального права та цивілізаційних чинників, які впливають на

формування та функціонування національних правових систем, а також створенням міжнародного регіонального права, зокрема міжнародного ісламського права, у якому конкретизуються та модифікуються положення універсального міжнародного права з урахуванням особливостей ісламських країн;

інституційні аспекти функціонування міжнародного ісламського права, зокрема міжнародних регіональних ісламських організацій, переважно Організації ісламського співробітництва та Ліги арабських держав, та нормативні аспекти функціонування міжнародного ісламського права. Доведено, що вирішальною засадою формування міжнародного ісламського права є розвиток його норм у межах їх непротивіччя міжнародно-універсальним приписам;

незахідні теорії щодо існування міжнародного регіонального права загалом та його видів, зокрема міжнародного африканського права, міжнародного американського права. Це демонструє різноманітність та цінність різних традицій побудови міжнародного права, надає можливість відійти від європоцентризму щодо оцінки різних цивілізацій та регіонів як творців міжнародного права, а також більш ефективно вирішувати проблеми регіонального характеру засобами міжнародного права.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що викладені у дисертації висновки й пропозиції можуть бути застосовані у:

наукову-дослідній роботі – для подальшої розробки проблематики взаємодії міжнародного і національного права, міжнародного регіонального права та його різновидів, зокрема міжнародного європейського права, міжнародного ісламського права тощо;

правотворчій діяльності – для тлумачення міжнародно-правових актів відповідної спрямованості на міжнародно-універсальному, міжнародно-регіональному та національному рівнях, наприклад, з прав людини, протидії

тероризму, з урегулювання міграційних процесів, збереження навколишнього природного середовища тощо;

практичній діяльності органами зовнішніх зносин України щодо співробітництва з ісламськими державами, а також з урядовими та неурядовими міжнародними інституціями ісламського регіону;

освітній діяльності – для викладання навчальних дисциплін та підготовки посібників із навчальних курсів з теорії міжнародних відносин, міжнародного публічного права, права міжнародних організацій, міжнародного права прав людини, теорії права і держави, порівняльного права, регіоналістики, політології та проведення практичних занять із цих дисциплін.

Апробація результатів дисертації. Результати дисертаційного дослідження обговорено на засіданнях кафедри міжнародного та європейського права Національного університету «Одеська юридична академія». Основні результати дисертаційного дослідження доповідалися на міжнародних науково-практичних конференціях, зокрема: «Одеські юридичні читання» (м. Одеса, 10–11 листоп. 2017 р.); «Грані права: XXI століття» (м. Одеса, 19 трав. 2018 р.); «Конгрес міжнародного та європейського права» (м. Одеса, 25–26 трав. 2018 р.); «Сучасне суспільство і наука: актуальні дослідження молодих науковців» (м. Харків, 15 трав. 2019 р.); «Правове життя сучасної України» (м. Одеса, 15 трав. 2020 р.); «Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України)» (м. Одеса, 21 трав. 2021 р.).

Публікації. Основні положення і висновки дисертаційного дослідження відображено у 4 наукових статтях, перелік яких затверджено МОН України, 2 статтях, опублікованих у зарубіжних наукових виданнях, 1 статті, проіндексованій у Web of Science, 5 тезах доповідей на науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається з анотації, вступу, трьох розділів, що включають дев'ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Загальний обсяг дослідження становить 197 сторінки, із яких 157 – основного тексту. Список використаних джерел містить 284 найменування і розміщений на 29 сторінках, додатки – на 11 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОДІЇ МІЖНАРОДНОГО І НАЦІОНАЛЬНОГО ПРАВА

1.1. Доктринальні підходи до взаємодії міжнародного і національного права

За багатовікову історію правова доктрина збагачена безліччю концепцій і теорій, що пояснюють не тільки призначення та сутність права, а й складне відношення, що існує між міжнародним і національним правом. Питання взаємодії національного і міжнародного права нерозривно пов'язане з фундаментальними в юриспруденції концептами. Міжнародне право істотно залежить від ступеню легітимності, якою воно користується у суверенних державах. Одні дослідники намагаються знайти відповідь на питання щодо взаємодії міжнародного і національного права у національному конституційному правопорядку, тоді як юристи-міжнародники незмінно звертаються до міжнародного правопорядку. Як приклад другого походу розвитку концепцій взаємодії міжнародного та національного права дослідники наводять думку Г. Лаутерпахта, який наполягав на тому, що відносини між міжнародним правом і національним правом повинні регулюватися міжнародним правом, а не національним конституційним правом [213].

Автором першої спеціальної наукової праці, присвяченої співвідношенню міжнародного та національного права, є німецький юрист Г. Тріпель, який розглядав міжнародний і національні правопорядки як самостійні правопорядки. У своїй праці «*Volkerrecht und landrecht*» (1899) учений писав: «Міжнародне і національне право є не лише різними галузями права, але й різними правопорядками. Це два кола, які не більше ніж стикаються і ніколи не перетинаються» [270, с. 19]. У міжнародного і національного права різні об'єкти регулювання. Взаємодія міжнародного і

національного права систем проявляється в тому, як зазначає В. М. Шаповал, що «національне право перебуває під впливом міжнародного права, оскільки норми внутрішнього законодавства переважно закріплюють основні засади правового статусу громадянина, запозичені з міжнародних актів про права людини. Конституційні положення фіксують зміст основних принципів міжнародного права, створюють юридично обґрунтовані та аргументовані передумови для залучення держави в різні інтеграційні процеси, що обумовлює реалізацію норм міжнародного права у національних правопорядках» [99, с. 88–89]. Ю. О. Волошин наголошує, що «існування норм міжнародного права та їх дія всередині правової системи держави зазвичай узгоджуються з принципом верховенства конституції» [21, с. 23]. Дія національного права обмежена державними кордонами та певною юрисдикцією, тому воно не може вступати в конфлікт з міжнародним правом. З цієї ж причини акти міжнародного права мають проходити процедуру ратифікації, щоб бути включеними до національного законодавства держави.

Історично склалося так, що доктрина міжнародного права щодо питання взаємодії міжнародного і національного права розробила дві основні концепції – дуалістичну та моністичну. Від того, яку концепцію держава обиратиме, залежить підхід до імплементації норм міжнародного права у національне право.

Відповідно до дуалістичної концепції, національна правова система вважається повністю відмінною від міжнародної правової системи. У цьому контексті міжнародні норми діятимуть лише у міжнародному, а не у національному правопорядку. Відповідно до цієї теорії, міжнародне право застосовується до законів між державами, а національне право застосовується до законів усередині кожної держави.

Моністична концепція щодо питання взаємодії міжнародного і національного права є протилежною дуалістичній концепції. Стверджується, що міжнародні та національні закони мають бути об'єднані в один правовий

порядок, що дозволить досягнути балансу між національним і міжнародним законодавством. Основними представниками цієї теорії були Г. Кельзен та Г. Лаутерпахт.

Відповідно до міждисциплінарного підходу до права – права та епістемології, права та політики, стверджується, що міжнародне право нині характеризується постмодерністським станом, який подолав класичне рішення питання взаємодії та співвідношення міжнародного і національного права – монізм проти дуалізму [175, с. 2]. Хоча моністична та дуалістична моделі пояснюють більшу частину відносин між міжнародним та національним правом, вони не можуть повною мірою пояснити проблему їх практичної реалізації, у зв'язку з чим висловлюється думка, що полеміка між моністами та дуалістами наразі нереальна і штучна, та зовсім не відноситься до справи, тому що вона припускає щось, що має існувати для того, щоб взагалі була якась полеміка, – і чого насправді не існує, – а саме спільне поле, в якому міжнародний і національні правопорядки мають свої сфери функціонування [267]. Таким чином, багато сучасних науковців дотримуються думки, що спроба застосувати моністичні та дуалістичні теорії до конкретної національної моделі побудови взаємовідносин між міжнародним і національним правом не може врахувати специфіку таких відносин, які не можна змодельовати виключно з позицій першої чи другої теорій. Важливо те, щоб інтереси держав не були вищими від загальнолюдських інтересів, щоб національні інтереси не суперечили загальнолюдським інтересам. У разі конфлікту між ними вибір має бути зроблено на користь останніх. Відповідно до Віденської конвенції про право міжнародних договорів, «сторона договору не може посилатися на положення внутрішнього законодавства як виправдання невиконання договору [19]».

Вивчення взаємодії національного і міжнародного права є актуальним з моменту зародження останнього. Генезис правової думки розкриває філософські погляди представників різних епох та правових шкіл на світовий

устрій та призначення міжнародного права. Дослідження підтверджують існування міжнародного спілкування у стародавньому світі, що знайшло вираження у міжнародних звичаях та договорах, а також інститутах міжнародного права [16], однак не всі учені згодні з тим, що це явище можна вважати міжнародним правом. Представляється, що підхід, розроблений у межах синтетичного напрямку, здатний стати консенсусом для прибічників теорій виникнення міжнародного права у стародавні часи та Середньовіччі. Ними було запроваджено поняття «протоправо» [16], під яким розуміється давнє міжнародне право. У цей період система національного права була більш розвиненішою, ніж права міжнародного. Сильні держави нав'язували свої закони слабким, однак у міру вирівнювання економічної та військової могутності різних держав, а також разом зі збільшенням міжнародних зв'язків, вони були змушені розпочати співпрацю. В. О. Буткевич звертає увагу на загальній спрямованості різних правових систем щодо підтримки рабовласницького ладу, що пізніше змінилося захистом феодалної власності [15, с. 83–105].

На давнє міжнародне право значний вплив мала релігія. Теологічна концепція виходить із божественного походження міжнародного права. У країнах «мойсеєво-талмудичного права» усі сфери суспільного життя були пронизані іудаїзмом, у середньовічній Європі – християнством, у країнах арабських халіфатів – ісламом. Так, іудаїзм зіграв істотну роль у формуванні міжнародного права у регіоні Палестини. Об'єднані єдиною релігією єврейські міста-держави стали засновниками свого роду нового міжнародного порядку. Т. Уолкер пов'язує становлення європейської цивілізації з історією єврейського народу. На його думку, міжнародне право стародавніх іудеїв є витоком сучасного міжнародного права [279, с. 453]. Філософсько-правові учення, розроблені в межах середньовічної богословської схоластики, характеризувалися переплетенням ідей античних філософів та релігійних постулатів, а «у співвідношенні міжнародного і внутрішньодержавного права арабських халіфатів, – за влучним зауваженням

В. О. Буткевича, – примат мала <...> релігія» [15, с. 109–111]. Дійсно, норми релігії як у кількісному, так і в якісному вимірах були вирішальними при взаємодії світських та ісламських норм [10, с. 121].

Роздуми філософів і правознавців XVII століття можна представити у двох теоріях права: природно-правовій та позитивістській, кожна з яких вплинула на науку міжнародного права взагалі, і на проблематику взаємодії міжнародного і національного права зокрема.

Природна школа права зазвичай розглядається як закон природи, божественний закон або закон, який є, за своєю природою, універсальним та вічним. Закону у різні періоди надавали різні значення, і хоча він створений людиною, він виявляється у природі людини. Найбільше на нього впливає релігія. Центральна ідея цієї теорії полягає в тому, що існує вищий закон, що ґрунтується на моралі, за яким можна виміряти реальність, дієвість людського закону. Існують певні моральні закони, які не можна порушувати, не втрачаючи при цьому морального чи правового характеру. Якщо законодавство не моральне, воно не є законом.

Як зазначає М. І. Козюбра, «у періоди Відродження і Просвітництва була створена потужна школа природного права, яка вивела його на провідні позиції у праворозумінні та справила величезний вплив на процес розвитку не тільки національного, а й міжнародного права» [46, с. 17]. Представники природно-правової школи схилилися до більшої подібності міжнародного права з філософією, ніж юриспруденцією, відводячи йому місце серед галузей природного права.

Одним із засновників новітньої теорії природного права та її застосування до сфери міжнародних відносин, вважають Г. Гроція, який у своїй головній праці «Право війни і миру» поєднував природно-правовий та позитивістський підходи, і саме такий підхід виявився найбільш поширеним у наступні півтора століття. Г. Гроцій інтерпретував учення щодо природного права на кшталт раціоналізму. Він звертається до запропонованого ще Аристотелем поділу права на природне та волеустановлене. Природне право

– це «припис здорового глузду, яким та чи інша дія, залежно від її відповідності чи протиріччя самій природі, визнається або морально ганебною, або морально необхідною; отже, така дія або заборонена, або карається самим богом, творцем природи» [27]. Волевстановлене право відрізняється від природного, перш за все, своїм джерелом – волею. Класифікація продовжується виділенням людського та божественного права. Внутрішньодержавне людське право – це право, що походить від громадянської влади, яка панує у державі. Тут під державою розуміється «досконалий союз вільних людей, укладений задля дотримання права та спільної користі» [27]. Виділяється також право людське у вузькому (право пана, веління батька тощо) та широкому значенні (це право народів – «те, що отримує обов’язкову силу волею усіх народів чи багатьох із них» [27]).

Англійський філософ Т. Гоббс вважав, що відносини між державами подібні до відносин між людьми. Отже, як і індивіди, держави мають невід’ємні, природні права, обмеження яких можливе тільки на основі угоди. Вгамувати постійну ворожнечу держав може лише право, а саме – право народів – невід’ємна частина природного права [26].

Французький мислитель Ж.-Ж. Руссо обґрунтовував теорію суспільного договору, який є священним правом, яке служить основою для усіх інших прав. Це право, однак, не є природним; отже, воно ґрунтується на угодах» [84]. Держава, у розумінні Ж.-Ж. Руссо, являє собою «юридичну особу, що утворилася в результаті об’єднання «окремих осіб, що вступають у договірні відносини», які разом із членством в асоціації отримали «ім’я народу, а окремо називаються громадянами, які беруть участь у верховній владі, і підданими, як підпорядковані законам держави» [84]. Як загальна воля членів суспільства формує національне право держави, так і воля усіх держав утворює міжнародне право.

Ідеї природно-правового спрямування були близькі засновнику класичної німецької філософії І. Канту, проте він не був його класичним представником. Дотримуючись закладеної Ж.-Ж. Руссо демократичної

традиції, він не виводив право і моральність з теоретичного знання: джерелом моральності є практичний розум (вільна воля людей). На думку І. Канта, «будь-яке поняття обов'язку містить об'єктивний примус через закон (через моральний, який обмежує нашу свободу як імператив) і належить практичному розуму, що дає правила» [43], і «якщо міркувати, виходячи з одного лише розуму, то у людини немає іншого обов'язку, як обов'язок перед людиною (перед собою або перед іншим); адже його обов'язок перед будь-яким суб'єктом є моральним примусом з боку волі цього суб'єкта» [43]. Внутрішнім регулятором виконання обов'язку виступає совість – «свідомість внутрішнього судилища в людині, «перед яким його думки звинувачують та прощають одна одну» [43]. Виходячи з того, що всі люди мають совість, отже, вони можуть стати носіями моральності. І якщо всі люди рівні, то і за те, що відбувається у світі, кожен несе відповідальність.

Людина, на переконання І. Канта, має керуватися незалежним від часу, місця та обставин моральним законом – категоричним імперативом: «Вчини так, щоб максима твого вчинку могла стати загальним законом» [43]. Він досить формальний і наказує людині приймати конкретну дію на власний розсуд, орієнтуючись на благо людства. Свої ідеї у сфері міжнародного права, зокрема, уявлення про правомірні та неправомірні війни, І. Кант обґрунтовував, посиляючись на той же категоричний імператив. На думку філософа, «міжнародне право взагалі можливе за умови, якщо вже існує правовий стан, який є згодою політики з мораллю, що, своєю чергою, може бути можливим «тільки у федеративному союзі, єдиному союзі народів, що керується правом» [42].

На думку Г. Лаутерпахта – одного з найавторитетніших юристів-міжнародників ХХ ст., взаємовідносини держав впливають із природи держав і можуть регулюватися добровільною співпрацею, а не верховенством закону, нав'язаним зверху [203]. Природне право наділене двома найголовнішими характеристиками: воно є вираженням реального

стану права і певним стандартом, до якого необхідно прагнути; воно виступало фундаментом формування міжнародного права прав людини [201]. Як справедливо наголошує М. І. Козюбра, «здобутки доктрини природного права нині лежать в основі досягнень у сфері як правової теорії, зокрема таких її безсумнівних надбань, як теорія прав людини, концепції верховенства права й правової держави, так і юридичної практики, переконливим підтвердженням чому можуть бути численні рішення міжнародних судів, зокрема Європейського суду з прав людини, а також конституційних і верховних судів європейських та багатьох інших демократичних і правових держав сучасного світу» [46, с. 39]. При цьому слід зазначити, що теорія природного права була фундаментом для горезвісних стандартів цивілізації, які узаконили насильство колоніальної експансії та збереження колоніальних держав, на що звертають увагу багато зарубіжних дослідників [128].

Дослідники історії міжнародного права відзначають, що зростання позитивістського міжнародного права було невіддільним від філософських розробок, що поставили поняття конфлікту інтересів у центр колективного життя, все частіше міжнародні відносини стали розглядатися як «інтереси», які потребують гармонізації. У цьому контексті міжнародне право було переосмислене як універсальне право, здатне узгодити інтереси як публічних, так і приватних міжнародних утворень [168]. Представники позитивізму прагнули подолати синкретичність міжнародного права та моралі. Своє головне завдання вони бачили у зверненні до практики, зібранні та аналізі чинних правових норм [66, с. 188–189]. Як зазначав ще у 40-х роках ХХ століття Г. Моргентау, у міжнародному праві, на відміну інших галузей юридичної науки, позитивізм і нині має визначальний вплив. Позитивістська філософія обмежує предмет наукового пізнання тими питаннями, які можна перевірити спостереженням, і цим виключає усі питання апріорного, метафізичного характеру. Позитивізм схематично переніс дуже витончений

позитивістський метод формалістичної та концептуалістської інтерпретації у сферу міжнародного права [220].

Засновником позитивістської теорії міжнародного права вважають німецького юриста та історика XVIII століття І. Мозера, який бачив призначення юриста-міжнародника у коментуванні та інтерпретації наявного правового матеріалу, що і є відображенням справжнього міжнародного права. Основу міжнародного права, на його думку, становлять правові звичаї та міжнародні договори. І. Мозер дотримувався моністичної концепції співвідношення міжнародного і національного права, а саме ідеї примату національного права. Це означало, що міжнародне право не утворює автономний правопорядок поряд із національним правом, а є частиною одного єдиного правопорядку, де перевага надається національним нормам [66, с. 189].

Один із найвизначніших представників німецької класичної філософії Г. Ф. Гегель особливу роль відводив суверенітету держави, який не може бути звужений ні у внутрішніх, ні у зовнішніх відносинах. Філософ розглядав міжнародне право як зовнішнє державне право, яке «походить із взаємин самостійних держав; тому те, що є в ньому, набуває форми обов'язковості, тому що його реальність залежить від різних суверенних свобод» [23], тобто міжнародне право не є «наддержавною» правовою системою. Укладаючи міжнародні угоди, держави зобов'язані їм слідувати, але це знову ж таки його «суверенна воля», яка залежить від політики конкретної держави. Таким чином, Г. Ф. Гегель поділяє моністичну концепцію взаємодії міжнародного і національного права.

Послідовником філософії Г. Ф. Гегеля є німецький правознавець А. В. Гефтер, який також визначав міжнародне право як зовнішнє державне право. Він наголошував на «вільній» природі міжнародного права: «З існуючих прав це – найвільніша <...> громадська думка – його єдиний орган і регулятор, а вищим його судом є історія <...> Воно отримує санкцію у

тому верховному порядку, який створив державу не для того, щоб обмежити і замкнути людську свободу в її межах, але щоб розкрити весь світ роду людському. Забезпечити шляхом взаємних зносин народів та держав міцну основу для всебічного розвитку людства – таким є призначення міжнародного права» [171, с. 3–4]. Науковець виокремлював «неописане міжнародне право, умоглядне, невизнання якого «означало б крайнє зниження морального рівня християнських народів, та засноване на добровільних актах право» [171, с. 5].

Австрійський правознавець Г. Кельзен – яскравий представник правового позитивізму. Ним була розроблена одна з найвпливовіших і водночас спірних концепцій – концепція «чистого права» («*Reine Rechtslehre*»). У передмові до праці «Чисте вчення про право» він писав: «Із самого початку моєю метою було звести юриспруденцію, яка часто у явній чи прихованій формі практично повністю розчиняється у політико-правових міркуваннях, на висоту справжньої науки, на висоту науки про дух, щоб розкрити ті тенденції юриспруденції, що спрямовані не на опис права, а виключно на його пізнання, щоб поставити результати такого пізнання якомога ближче до ідеалу будь-якої науки – об'єктивності та точності» [44].

Г. Кельзен прагнув «очистити» право від не властивих йому елементів: ціннісних суджень та релігійних поглядів, соціологічних досліджень та політики, – і основну увагу, таким чином, зосередити на правовій системі як системі норм. У національних правових системах норми ієрархічно об'єднані та узгоджені між собою завдяки єдиній для них основній нормі (*Grundnorm*). Остання не містить нормативних розпоряджень у вузькому розумінні, проте постулюється свідомістю з метою обґрунтування правопорядку загалом [2, с. 349]. На думку Г. Кельзена, «заснування юридичної дійсності норми не може бути фактом, навіть актом волі, що створює норму, а може бути лише нормою, іншою, вищою нормою» [194, с. 108]. Це є вихідним пунктом створення позитивного права. У питанні щодо співвідношення міжнародного

і національного права можлива аналогія із співвідношенням норм у рамках національної правової системи: існуючі норми є результатом «основної норми». Понад те, нормативізм передбачає примат міжнародного права, оскільки останнє містить необхідну для існування національних правових систем «основу норму» [193]. Примат міжнародного права також може бути пояснений тим, що правова система держави включає як норми, прийняті в рамках національної законотворчості, так і міжнародні норми, які держава зобов'язується виконувати. Таким чином, національне право узгоджується з міжнародним. Водночас протиріччя для такої системи також можливі, як неконституційні закони в національній правовій системі [45, с. 472].

Серед сучасних теорій щодо взаємодії міжнародного і національного права слід назвати «концепції «радикального монізму» і «радикального дуалізму», «помірного дуалізму» і «помірного монізму», «стриманого дуалізму» і «діалектичного дуалізму», «послідовного дуалізму» і «реалістичного дуалізму», «об'єктивного дуалізму» і «діалектична» концепція, теорія «координації» та ін.» [98, с. 23; 65, с. 183].

Отже, міжнародно-правова доктрина століттями розвивалася у різних напрямках, і внесок представників природно-правової та позитивістської шкіл є незаперечним. Моністична та дуалістична концепції взаємодії міжнародного і національного права були розроблені в рамках згаданих шкіл. Слід мати на увазі, що ступінь взаємодії міжнародного та національного права багато в чому залежить від специфіки останнього, від правових засобів та державних інституцій, наявність яких обумовлює ефективність впливу міжнародного права на суспільні відносини, а також цивілізаційних чинників, які впливають на формування та функціонування національних правових систем.

1.2. Правовий вимір взаємодії міжнародного і національного права у контексті фрагментації та регіоналізації міжнародного права

Однією з актуальних проблем міжнародного права є його фрагментація, конкуренція між глобальними, загальними для усіх його суб'єктів нормами, та регіональною інтеграцією, яка обумовлює розробку міжнародно-регіональних норм. Вітчизняна міжнародно-правова доктрина щодо проблематики фрагментації міжнародного публічного права лише починає формуватися. Серед науковців, що її розглядають, необхідно виділити О. Ю. Водяннікова [20], М. М. Гнатовського [24], В. Н. Денисова [33], Т. Р. Короткого [53], Д. В. Лук'янова [59], О. Р. Поєдинка [82], А. О. Перфільєву [76], О. В. Плотнікова [79, 80], Є. Д. Стрельцову [88], Н. В. Хендель [52], Ю. В. Чайковського [94, 95] та ін.

Загальновизнаного поняття фрагментації міжнародного права не існує, ведуться дискусії щодо того, чи варто взагалі застосовувати термін «фрагментація» стосовно тих змін, які відбуваються нині у системі міжнародного права. Фрагмент визначається як частина або компонент, відокремлений від вихідного цілого, і походить від латинського слова «frangere», що означає «розбивати на частини». Розуміння фрагмента історично пов'язано з картографічною раціональністю, і, отже, «реальністю», яка зводить увесь соціальний простір до геометричного об'єкту. На вузькість такого «геометричного» підходу до розуміння правопорядку та його фрагментації звертають увагу деякі юристи-міжнародники, зокрема, Ніколас Райковіч, який обґрунтовує інтерпретацію цього явища, виходячи з його епістемології та концептуальної історії [247].

Розуміння фрагментації пов'язують, переважно, з розвитком і закріпленням окремих сфер міжнародного права як автономних режимів. Фрагментацію розглядають як процес, за допомогою якого єдність міжнародного права розпадається або розділяється через виокремлення спеціальних режимів (автономних режимів) та поширення міжнародних

юрисдикцій, покликаних інтерпретувати та застосовувати міжнародне право у відповідних сферах [225, с. 19], фрагментація є наслідком конфліктів правозастосування. Таксономія фрагментації розрізняє: функціональну та регіональну (географічну, територіальну) фрагментацію; інституційну фрагментацію, як результат збільшення кількості міжнародних судів та трибуналів, різних органів; ідейну фрагментацію (різні цілі та цінності); фрагментацію у законотворчій діяльності; фрагментацію у правозастосовній практиці тощо.

У науковий обіг поняття фрагментації міжнародного права було введено Г. Хафнером у роботі «Ризик фрагментації міжнародного права» [173] та У. Дженксоном. Зокрема, У. Дженкс зазначав: «Конфлікт договорів повинен сприйматися відповідно до обставин неминучості ускладнення міжнародного права». У зв'язку з цим він закликав наукову спільноту «сформулювати принципи для вирішення таких конфліктів» [187, с. 401, 405]. Крім ускладнення міжнародного права, що призводить до «фрагментації», науковець назвав ще одну її причину, а саме відсутність у міжнародному праві будь-якого загального правотворчого органу, наслідком чого «договірна правотворчість розвивається всередині певних історичних, функціональних та регіональних груп» [187, с. 403]. На думку А. Фішера-Лескано та Г. Тойбнера, «фрагментація супроводжується появою спеціалізованих і відносно автономних норм або комплексів норм, правових інститутів та галузей правової практики» [163, с. 999].

Занепокоєність поширенням фрагментації міжнародного права спричинили підготовку Комісією з міжнародного права у 2000 році аналітичного дослідження «Ризик фрагментації міжнародного права» та створення спеціальної дослідницької групи, яку очолив М. Коскенніємі. У 2002 році було змінено назву теми дослідження на «Фрагментація міжнародного права: труднощі, зумовлені диверсифікацією та розширенням сфери охоплення міжнародного права» та визначено шляхи дослідження питання «Функція і сфера застосування норми *lex specialis* та питання

«автономних режимів»». У 2006 році Комісія з міжнародного права опублікувала звіт, у якому зазначалося, що фрагментація міжнародного права набуває юридичного значення за умов, коли вона супроводжується появою спеціалізованих і відносно автономних норм або комплексів норм, правових інститутів та сфер юридичної практики. У звіті акцентовано увагу на тому, що «нові типи спеціалізованих законів виникають не випадково, а є реакцією на нові технічні та функціональні вимоги». Одночасно із визнанням труднощів, пов'язаних із фрагментацією, Комісія з міжнародного права не визнала це явище принципово небезпечним для цілісності міжнародного права [166].

Перш за все, зосередимо увагу на аналізі основних причин фрагментації системи міжнародного права, до яких відносять кризу системи міжнародного права, функціональну диверсифікацію, глобалізацію, відсутність централізованих органів, спеціалізацію, наявність паралельних норм, розширення сфери охоплення міжнародного права, наявність конкурентних норм, наявність різних режимів, так званих вторинних норм. Причини фрагментації поділяють на об'єктивні та суб'єктивні, зовнішні та внутрішні. П.-М. Дюпюї причини фрагментації міжнародного права поділяє на нормативні, органічні та інституційні, перша з яких пов'язана із розширенням автономії спеціальних режимів [158, с. 2]. Також органічні та інституційні чинники фрагментації П. М. Дюпюї пов'язує зі збільшенням методів та процедур управління та контролю за правозастосуванням [158, с. 3]. Це призвело до появи занепокоєння, що міжнародне право може розпастись на дискретні, локальні або обмежені системи із незначними або нульовим коефіцієнтом взаємозв'язків [166, с. 3], та спричинило суперечки у відносинах між автономними режимами та універсальним міжнародним правом [276].

Розглянемо вищезазначені причини фрагментації міжнародного права більш докладніше. Поява фрагментації пов'язана з динамічним зростанням після 1989 року нових спеціалізованих підгалузей міжнародного права,

появою нових, крім держав, учасників міжнародних відносин (міжнародних організацій, неурядових організацій тощо) та ін. Ці процеси були викликані розпадом комуністичного блоку, що поклав кінець стабільному біполярному світовому порядку, у рамках якого було укладено значну кількість багатосторонніх договорів, створено нові організації та інші постійні міжнародні органи, нові міжнародні суди та трибунали, наприклад, Міжнародний кримінальний суд.

Торкаючись питання кризи системи міжнародного права, більшість вітчизняних та зарубіжних дослідників зазначають, що міжнародне право, набуваючи ознак системності, водночас набуває ознак фрагментарності. У зв'язку з цим висловлюється думка, що «система міжнародного права складається з безсистемних елементів, що мають різну структуру, і тому навряд чи можна говорити про однорідний характер міжнародного права» [221, с. 11–12]. Водночас звертається увага на тому, що «така система включає універсальні, регіональні або, навіть, двосторонні системи, підсистеми з різними рівнями правової інтеграції» [188, с. 705], тобто наголошується на тому, що система міжнародного права сама запрограмувала фрагментарність. С цього питання у доповіді Комісії з міжнародного права зазначається, що фрагментація є наслідком самої суті міжнародного права як права координації, а не субординації, а також відсутності централізованих інститутів, які забезпечували б однорідність та відповідність правових норм [166]. Таке твердження базується на тому, що нині на міжнародному рівні не існує органу або групи органів, які здійснювали б глобальну наглядову функцію по відношенню до застосування норм і принципів щодо врегулювання конфліктних ситуацій, що стосується і міжнародних судових установ. Збільшення кількості міжнародних судових установ, з однієї сторони, та відсутність належної регламентації їх повноважень в рамках установчих документів, з іншої сторони, вважається причиною фрагментації системи міжнародного права. Дійсно, за останні десятиліття кількість міжнародних судових установ значно збільшилась, але,

якщо звернутися до установчих документів цих органів, то в них доволі часто відсутні чіткі межі їх повноважень, що, своєю чергою, призводить до тлумачення норм і принципів міжнародного права судовими установами, а також до використання прецедентної практики іншими установами, на свій розсуд.

Сучасне міжнародне право є та у майбутньому має бути найважливішим регулятором міжнародних відносин та гарантом функціонування світопорядку, що нині характеризується нестабільним станом. Вітчизняний науковець М. М. Гнатовський, розмірковуючи над проблематикою кризи міжнародного права, одним із проявів якої є фрагментація системи міжнародного права, пропонує оцінювати такі явища менш категорично і драматично та називає їх «труднощами розвитку або труднощами зростання міжнародного права» [25]. Ситуацію, що склалася у міжнародному праві з причин активізації його фрагментації, він порівнює із ситуацією, що безпосередньо склалася після Вестфальського миру, тобто із періодом становлення класичного міжнародного права, і знаходить спільні риси між цими процесами, які розділяє понад три століття. М. М. Гнатовський наводить думку М. Коскенніємі, що у теперішній час «окремі правові режими в рамках міжнародного права нагадують суверенні держави, оскільки вони, по суті, формують свою замкнуту правову систему зі своєю термінологією, логікою, зі своїми інституціями, які забезпечують їх функціонування, вони майже не взаємодіють між собою, так само, як за часів класичного міжнародного права, безпосередньо після Вестфальського миру» [166]. Тобто склалася ситуація, коли «створені міжнародним правом правові режими розвиваються, а основа основ, на чому це все тримається, основні ознаки, принципи міжнародного права, цілі його існування, мало розвиваються або навіть деградує» [25]. Подібну точку зору поділяють Т. Р. Короткий та Н. В. Хендель, які зазначають, що «нинішній стан міжнародно-правової системи є, швидше, ситуацією нестабільності» [52, с. 25]. В. Н. Денисов вважає, що сучасне міжнародне право «переживає

суперечливу фазу трансформації, а процеси, які відбуваються у її рамках, обумовлюють ерозію як структури міжнародних відносин, так і природи міжнародного права» [30, с. 65].

Багато юристів-міжнародників, переважно представників західної правової доктрини, бачать причину фрагментації у розширенні сфери міжнародно-правового регулювання, на що звертає увагу П. М. Дюпюї, який зазначає, що фрагментація міжнародного права обумовлена розширенням матеріальної сфери охоплення міжнародного права, збільшенням кількості його суб'єктів та прагненням до підвищення ефективності публічних міжнародних зобов'язань за допомогою створення певного договірного і складного механізму «подальших заходів», зокрема, у сфері прав людини, міжнародного економічного права, міжнародного торгового права і міжнародного екологічного права [157, с. 791].

Фрагментація міжнародного права обумовлена, насамперед, глобалізацією, збільшенням кількості міжнародних організацій та судових органів, у тому числі регіональних, утворення нових судових інституцій. Г. Хафнер до головних чинників, що обумовлюють фрагментацію міжнародного права, відносить збільшення кількості міжнародних норм і посилення політичної фрагментації, що поєднується зі зростаючою регіональною та глобальною взаємозалежністю у таких сферах, як економіка, навколишнє середовище, енергетика, ресурси, охорона здоров'я, та поширенням зброї масового зниження [166]. О. В. Плотніков вважає, що це явище є «відповіддю учасників міжнародних відносин на «інтеграційний тиск, який змушує їх пристосовувати глобальну міжнародно-правову систему до власних потреб, створюючи всередині системи окремі «зручні» міжнародно-правові режими» [79, с. 4]. До важливих чинників відносять ідеологічні фактори фрагментації права. Таким чином, аналіз підтверджує той факт, що причин фрагментації системи міжнародного права досить багато, і, незважаючи на їх істотні відмінності, між ними спостерігається взаємозв'язок.

При розгляді проблематики фрагментації міжнародного права важливим є викладення думок щодо плюсів та мінусів цього процесу. З однієї сторони, фрагментація може викликати негативні наслідки, оголюючи протиріччя між різними правовими нормами, і накладати на держави взаємовиключні зобов'язання. Так, Я. Броунлі вважає фрагментацію однією з найбільших небезпек цілісності міжнародного права [130, с. 156]. Г. Хафнер також вбачає у фрагментації загрозу єдності міжнародного права, оскільки відбувається паралельне регулювання одного і того ж питання на універсальному або регіональному рівнях [166]. Прикладом такої ситуації є положення Конвенції ООН 1997 року щодо права несудноплавних видів використання міжнародних водотоків (ст. 34) [50], які протиставляються положенням Європейської конвенції щодо міжнародних водотоків 1972 року, розробленої Європейською економічною комісією ООН. Ці конвенції необхідно розглядати з урахуванням інших конвенцій, що стосуються конкретних видатків, наприклад, Конвенції про режим судноплавства на Дунаї 1948 року. Також наголошується на порушенні узгодженості універсального та регіонального рівнів, а також різних галузей міжнародного права, що призводить до негативних наслідків, насамперед, до міжінституційних та міжгалузевих конфліктів, які проявилися, зокрема, у справі Нікарагуа проти США, між нормами міжнародного екологічного права та багатосторонніми договорами системи СОТ, а також у діяльності міжнародних судових та квазісудових установ, що є результатом відсутності чіткої регламентації їх компетенцій. Подібні протиріччя впливають на такі якості системи міжнародного права, як структурованість та ієрархічність, і, тим самим, призводять до руйнування цілісності цієї системи, тобто до фрагментації. Фрагментація може також призвести до конфліктів між правилами і режимами, що може підірвати їх ефективне виконання [178, с. 850].

З іншої сторони, фрагментація може мати позитивний ефект, що обґрунтовується наступними положеннями. Зокрема наголошується, що

держави в умовах фрагментації міжнародного права будуть більш дотримуватися норм регіонального характеру, які краще відображають конкретне політичне становище держав певного регіону. Фрагментація може розглядатися як прояв здатності міжнародного права вирішувати глобальні проблеми, вона є адекватною реакцією на сучасність [239]. Є. Д. Стрельцова наголошує на тому, що фрагментація «своїм ядром має проблему збереження універсальності міжнародного правопорядку як універсальності правового закріплення загальнолюдських цінностей у світі, який вже не може бути одномірним» [88, с. 414].

Міжнародна конференція праці визнала, що диверсифікація міжнародного права за способом його реалізації обумовлює неминучість фрагментації, тому має існувати структура для управління нею. Спеціальна Комісія з міжнародного права визнала, що основу цього процесу складає Віденська конвенція про право міжнародних договорів, яку визнано корисним інструментом для «уніфікації» міжнародного права.

Фрагментацію міжнародного права також розглядають як зміну парадигми, в основі якої була теорія нормативізму та притаманна їй ієрархічна побудова світопорядку. Сучасний стан міжнародного права оцінюють як «упорядкований плюралізм» [152], «гнучку різноманітність» [249]. Поява нових галузей, інститутів у міжнародному праві, міжнародних організацій, судових трибуналів, диверсифікація джерел міжнародного права, можливість колізії норм та існування автономних регіональних режимів є свідченням виходу за межі цієї теоретичної моделі. Пропонується в основу нової парадигми покласти теорію правового плюралізму та концепцію релятивізму. У нових реаліях концепція релятивізму та різноманітні форми нормативності, як зазначає Е.-Л. Комтуа-Дінель, виконують функцію інтеграції та зв'язування плюралістичного міжнародного порядку [137].

Ніколас Райковіч зазначає, що дебати щодо фрагментації міжнародного права та його переходу від територіального до функціонального способу

диференціації, ґрунтуються на певних географічних знаннях. При цьому він говорить про необхідність розширення просторової грамотності серед юристів-міжнародників. Щоб підвищити цю грамотність, необхідно, на думку вченого, вийти за межі суто доктринального тлумачення, яке до сих пір охоплювало дослідження з географії, міжнародних відносин та соціології [247], з метою надання більш розширеного уявлення про просторову картину світу.

Певним підсумком дискусій щодо ризиків, пов'язаних з фрагментацією міжнародного права, є колективна монографія «Прощай, фрагментація: переосмислення та конвергенція у міжнародному праві», надрукована у 2015 році. Автори цієї книги – відомі юристи-міжнародниками, суддя Міжнародного суду ООН, зазначають, що «дискусія з приводу фрагментації, як загрози єдності міжнародного права, будувалася на трьох помилкових посилах: неминучості конфлікту між єдністю та різноманіттям; негативному впливі на міжнародне право значної кількості суб'єктів, що є його творцями та інтерпретаторами; занепаді загальності міжнародного права» [109, с. 38–39]. У якості контраргументу висловлено думку про те, що «саме різноманіття є конкурентною перевагою міжнародного права, яке окремі групи держав здатні сформувати швидше та ефективніше» [238, с. 1028].

Вважаємо, що при оцінці фрагментації міжнародного права необхідно виходити з її розуміння, представленого у звіті Комісії ООН, в якому зазначається, що перехід від світу, фрагментованого на суверенні держави, до світу, фрагментованого на спеціалізовані «режими», насправді може не вимагати фундаментальної трансформації міжнародного публічного права, хоча і може зажадати творчого використання його традиційних методів. Завжди були держави, які вважали міжнародне право несумісним із державним суверенітетом. Так само сьогодні можуть існувати глобальні режими або комплекси правил, які сприймають міжнародне право як чужорідне вторгнення... Міжнародне право є необхідним як для координації та співробітництва між суверенними державами, так і для координації та

організації співпраці автономних комплексів правил та інститутів [166], у тому числі у межах регіонів.

Проявом фрагментації міжнародного права є його регіоналізація. Поняття регіону є багатозначним: по-перше, він має відношення як до внутрішньодержавного поділу простору, так і до поділу світового простору (зовнішньополітичне, або міжнародно-політичне розуміння регіону); по-друге, його визначення залежить від ознак чи базових функцій, яким дослідник надає переваги (географічні, економічні, геополітичні, соціокультурні регіони). Наприклад, Брюс М. Рассетт акцентує увагу на географічній близькості, соціальній та культурній однорідності, схожості політичних інститутів та економічній взаємозалежності регіонів [254]. Луї Дж. Кантор і Стівен Л. Шпігель навпаки віддають перевагу при визначенні регіону історичним, культурним та мовним зв'язкам, а також міжнародній взаємодії держав у його межах [133, с. 6–7]. Для розуміння міжнародного ісламського права акцент робиться не на географічних факторах виокремлення регіону, а на політичних, ідеологічних, культурологічних.

Дискусійними є питання щодо особливостей міжнародної регіоналізації, її сутнісних елементів, форм та проявів у різних частинах світу, її правової регламентації. ООН, зокрема, для угруповання країн і територій для статистичних цілей, використовує чотири класифікації: 1) у першій класифікації країни об'єднані у регіони відповідно до Цілей сталого розвитку: Африка та Західна Азія; африканські країни на південь від Сахари; Північна, Центральна та Південна Азія Східна; Південно-Східна Азія; Латинська Америка і Карибський басейн, Океанія; Європа та Північна Америка; 2) у другій класифікації країни об'єднані у регіони за географічним критерієм на: Африку, Азію, Європу, Латинську Америку та Карибський регіон; Північну Америку та Океанії; 3) третя класифікація об'єднує країни більш розвинуті та менш розвинуті за економічним показником розвиненості національних економік; 4) в основу четвертої класифікації покладено дані

Світового банку щодо доходів населення. Очевидним є те, що регіоналізація міжнародно-правового простору є складним процесом, який враховує набагато більше критеріїв для об'єднання певних країн у регіони [71, с. 85].

Більшість правознавців-міжнародників поділяють точку зору, яка базується на висновках Комісії міжнародного права, що проблема регіоналізму у міжнародному праві не вичерпується лише застосуванням принципу *lex specialis* і є набагато ширшою [172]. Також висловлюється протилежні думки, що регіональна специфікація міжнародного права поступово втрачає значення, і що роль регіональних угод у міжнародному праві помітно зменшується. Це твердження, на нашу думку, не відповідає реаліям, оскільки кількість міжнародно-регіональних норм збільшується. Значення міжнародного регіонального права останнім часом зросло внаслідок появи регіональних утворень з чітко визначеним членством та відповідними інституційними установами. Нових формальних та неформальних регіональних утворень і організацій налічується вже не один десяток, наприклад: ЄС, Північноамериканська угода про вільну торгівлю (НАФТА), Південноамериканський спільний ринок (МЕРКОСУР) і його підваріанти (УНАСУР), Організація Ісламського співробітництва (до 2001 року – Організація Ісламська Конференція), Ліга арабських держав (ЛАД), Арабська соціально-економічна рада (АСЕС), Рада співробітництва арабських держав Перської затоки (РСАДПЗ), Союз арабських країн Магрибу, Арабська рада економічного співробітництва, АСЕАН, Регіональний форум АСЕАН (АРФ), БІМСТЕК (Індія, Бангладеш, Шрі-Ланка, Непал, Бутан, М'янма, Таїланд), «Форум діалогу Індія – Бразилія – ПАР», ЄврАзЕС, Східно-Азіатський саміт, економічне співробітництво країн Тихоокеанського регіону (АРЕС), Тихоокеанський економічний рада співпраці (РЕСС), Економічна рада тихоокеанських країн (РВЕС), Тихоокеанська торгівля і співробітництво (РАФТАД) Рада співробітництва і захист Азіатсько-Тихоокеанського регіону (РАФТАД) та ін.

Міжнародно-політичним регіоном є прив'язана до територіально-економічного та національно-культурного комплексу (що ґрунтується на специфічній однорідності географічних, природних, економічних, соціально-історичних, політичних, національно-культурних умов, які є підставою для його виділення) регіональна сукупність явищ, об'єднаних спільною структурою та логікою таким чином, що ця логіка та історико-географічні координати її існування є взаємообумовленими. Так, до культурно-релігійних регіонів відносять конфуціансько-буддійський, індуїстський, ісламський, православний, західно-християнський тощо.

Необхідно враховувати значний вплив релігії на формування міжнародного права загалом, та його регіональну специфіку зокрема. Так, у країнах «моїсеєво-талмудичного права» усі сфери суспільного життя були пронизані іудаїзмом, у середньовічній Європі – християнством, у країнах арабських халіфатів – ісламом. Іудаїзм відіграв істотну роль у формуванні міжнародного права у регіоні Палестини. Об'єднані єдиною релігією єврейські міста-держави стали засновниками певного міжнародного порядку. Філософсько-правові учення, розроблені у межах середньовічної богословської схоластики, характеризувалися переплетінням ідей античних філософів та релігійних постулатів [66, с. 188]. Що стосується витоків становлення міжнародного права у період арабського халіфату, то ісламська релігія мала визначальний вплив на цей процес, на чому наголошують дослідники, зокрема В. Г. Буткевич, який зазначає, що релігія у цьому регіоні домінувала над співвідношенням міжнародного та внутрішньодержавного права [15, с. 109–111], а також Х. Бехруз, коли зазначає, що норми релігії, як у кількісному, так і в якісному вимірах, були вирішальними при взаємодії світських та ісламських норм [10, с. 121].

У міжнародно-універсальному праві регіоналізм визнається у Статуті ООН у розділі «Регіональні угоди», зокрема у п. 1 ст. 52, де зазначається, що «цей Статут ні в якій мірі не перешкоджає існуванню регіональних угод або органів для розв'язання питань, що відносяться до підтримання миру та

безпеки, які є придатними для регіональних дій, за умови, що такі угоди або органи та їх діяльність сумісні з цілями та принципами ООН» [87; 63]. У доповіді Комісії з міжнародного права на тему ««Фрагментація міжнародного права: труднощі, зумовлені диверсифікацією та розширенням сфери охоплення міжнародного права» виокремлено три підходи до його розуміння: 1) як набір підходів та методів для вивчення міжнародного права; 2) як метод міжнародної законотворчості; 3) як існування географічних винятків із правил універсального права [166].

Д. В. Лук'янов регіоналізацію права розглядає як «процес правового регулювання міжнародних відносин, суб'єктами яких є територіальні (регіональні) економічні та політичні союзи, міжнародні організації тощо (Європейський Союз, Рада Європи, ОБСЄ та ін.), а також окремі регіони держав, які можуть виступати учасниками міжнародних відносин» [59, с. 28]. Важлива сфера прояву регіоналізму у міжнародному праві стосується міжнародного миру і безпеки, яка повинна гарантуватися системою колективних санкцій Статуту ООН, що суттєво вплинуло на Вестфальську систему міжнародного правоустрою [197, с. 44].

Досліджуючи проблематику міжнародного регіонального права, варто враховувати важливий концептуальний аспект розуміння взаємозв'язків цього феномену з іншими суб'єктами міжнародного права, зокрема, міжнародними організаціями. Регіони представляють лише один вимір партикуляризму, що мають місце у міжнародному співтоваристві. Однак у контексті порівняння регіональних організацій доктрина вказує, що регіони не слід прирівнювати до транснаціональних регіональних міжурядових організацій, і що не всі регіональні організації повинні бути однаково порівнянними. Виділяють типи регіонів: наднаціональні регіони (такі, що об'єднують групи сусідніх держав), субнаціональні регіони (такі, що існують всередині країн); транскордонні регіони (такі, що включають субнаціональні одиниці, які складаються щонайменше з двох країн).

Суб'єктами, які створюють регіони, є держави, водночас міжнародні організації у цьому процесі відіграють значну роль. Регіони формуються за різними ознаками, при цьому підстави виділення регіону в міжнародному праві можуть бути позбавлені регіонального змісту, тобто істинної локальності [200, с. 577], тому для формування міжнародного регіонального права важливими є, насамперед, ті з них, що утворені з урахуванням соціально-культурологічного чинника. Міжнародна регіоналізація передбачає конструювання правової реальності з урахуванням регіональних політичних, економічних особливостей, а також спільності цивілізаційних, культурологічних, ціннісних факторів їх формування та розвитку. Ці тенденції розвитку міжнародного права свідчать про його ускладнення, наслідком чого є поширення універсальних правових приписів у різних нормативних просторах та їх специфікація з урахуванням особливостей відповідної, певним чином локалізованої, правової реальності. Доктрині відомі такі концепції міжнародного регіонального права, як міжнародне європейське, міжнародне американське право, міжнародне латиноамериканське право, міжнародне африканське право, міжнародне ісламське право [70, с. 227].

Питання появи міжнародного регіонального права є предметом наукових розробок зарубіжних юристів-міжнародників, які розглядають фактори, що викликають та прискорюють це явище, ризики, пов'язані з цим, інституційний прояв фрагментації міжнародного права тощо, серед яких Т. Ф. Графф [164], В. Канвар [190], Я. Клочка [197], С. Мундунга Нцігоу [225], Г. Тойбнер [264], М. Форто [165], Г. Хафнер [173] та ін.

Оксфордський словник міжнародного права пропонує розглядати феномен міжнародного регіонального права крізь призму його вузького та широкого розуміння. Так, вузький підхід заснований на наявності в регіоні цінностей, покладених в основу виділення того чи іншого регіону, широкий підхід передбачає в якості класифікуючого критерію будь-яке правило, що має регіональну сферу застосування. Історично регіональне міжнародне

право з'явилося, насамперед, у першому сенсі, поступово воно розширювалося і стало розумітися в широкому сенсі [165]. Міжнародне регіональне право А. Ф. Курбанов визначає як «галузь міжнародного права, що регулює комплекс суспільних відносин держав зі створення та ліквідації регіональних об'єднань, взаємодії регіональних об'єднань з їх членами, зі співробітництва держав між собою в межах створених ними регіональних об'єднань в різних сферах відносин, обумовлених їх цілями, а також взаємодії регіональних інституційних структур у рамках конкретного об'єднання» [58, с. 190].

Просторова дія правової норми дозволяє кваліфікувати її як «регіональну». Загальне міжнародне право є обов'язковим для усіх держав світу. Це право, яке регулює міжнародне співтовариство в цілому, подібно до основної частини звичаєвого права. Цим воно відрізняється від регіонального міжнародного права, яке є обов'язковим лише для держав окремого регіону. Регіональна норма міжнародного права – це норма, що регулює «будь-які міждержавні відносини, суб'єкт яких має регіональний інтерес і які визнаються усіма або більшістю держав певного регіону» [63, с. 199]. Регіональні правові норми існують лише в обмеженому просторі і можуть стосуватися договорів, звичаїв, односторонніх актів, судових рішень чи арбітражних розглядів чи рішень міжнародних організацій.

Поширеною є практика, коли міжнародно-універсальні норми закріплюють мінімальні стандарти у певних сферах, пропонуючи розширювати їх на регіональному рівні. О. М. Шпакович наголошує на тому, що наука міжнародного права не сформулювала єдиного визначення поняття «міжнародний стандарт», тим більше «міжнародний регіональний стандарт» [101, с. 45]. У якості прикладу міжнародного регіонального стандарту можна навести європейську систему захисту прав людини, яка встановлює більш високі стандарти правозахисту, ніж на універсальному рівні.

З огляду на велику кількість створених регіональних організацій, відповідно, значну кількість джерел регіонального права, а також, беручи до уваги специфіку кожної з регіональних організацій, важливе значення мають питання систематизації й структурування міжнародного регіонального права. Міжнародне регіональне право – складна система, і, незалежно від його видової характеристики, може бути структуровано наступним чином.

1. Насамперед, це нормативно-правові акти, прийняті універсальними міжнародними організаціями, передусім ООН, які стосуються функціонування регіональних утворень. Регіональний правовий режим може бути встановлений тими ж нормами, що й становлять універсальний правовий порядок, крім загальних принципів права та норми *jus cogens*.

2. Рішення міжнародних судових інституцій, які стосуються функціонування держав, що входять до складу певного регіонального утворення.

3. Нормативно-правові акти, прийняті в результаті адаптації приписів міжнародно-універсального права, та власної нормотворчої діяльності регіональних утворень, а також пов'язані з їх організаційно-розпорядчими функціями.

А. Ф. Курбанов, аналізуючи предмет міжнародного регіонального права та виокремлюючи певне коло відносин, включає до нього «відносини держав щодо формування (установчі) регіонального об'єднання та його ліквідації (розпуску)» [58, с. 187–188]. Тобто, науковець виокремлює в окрему групу таке джерело міжнародного регіонального права, як організаційно-установчі та організаційно-розпорядчі документи міжнародних регіональних організацій, що забезпечують діяльність цих організацій.

Необхідно розмежовувати універсальні неписані норми міжнародного права та регіональні звичаєві норми. Так, формування звичаєвої норми може бути як загальним процесом для всіх учасників регіонального утворення, так і бути результатом взаємодії лише двох держав. Наприклад, у країнах

Латинської Америки існують регіональні звичаї, водночас не лише географічна єдність є підставою існування регіональних звичаїв.

У той час, як універсальний звичай є обов'язковим для усіх держав, регіональний звичай обов'язковий тільки для відповідних держав. Якщо в усьому світі існує одна і та ж практика, це називається правилом «загального звичаю», а якщо існує єдність практики між двома або більше державами в конкретному регіоні, то це регіональний звичай. Юридична сила норм, прийнятих на регіональному рівні, різна та визначається установчими документами самого регіонального об'єднання. За юридичною силою такі норми поділяються на: 1) акти регіональних організацій, що мають обов'язкову силу для виконання їх членами без відповідної ратифікації; 2) акти регіональних організацій, що є обов'язковими для виконання їх членами лише після здійснення необхідних дій з боку останніх (підписання, ратифікація тощо); 3) рекомендаційні акти регіональних організацій, які не підлягають ратифікації і не є обов'язковими для виконання державами-учасниками регіональних об'єднань. Такі акти визначають позицію регіональної організації щодо поведінки їхніх учасників і багато в чому впливають на проведення їх внутрішньої політики. Отже, норми міжнародного регіонального права можуть бути як обов'язкового (імперативного), так і рекомендаційного характеру.

Важливим правилом, умовою створення норм міжнародного регіонального права є їх несуперечливість, узгодженість із нормами міжнародно-універсального права. Якщо такий взаємозв'язок між ними буде порушений, то ефективність і легітимність міжнародного правопорядку гарантуватися не може.

4. Договори, що укладаються між державами-членами регіонального утворення чи з іншими державами – суб'єктами міжнародного права. Так, країни-члени регіонального об'єднання можуть взаємодіяти з іншими його членами на підставі договорів у різних сферах – економічній, соціальній, військово-політичній, правовій тощо, як це передбачено установчими

документами. При цьому договірне регулювання не обмежується лише напрямками, передбаченими установчими документами, і у цьому, на думку А. Ф. Курбанова, полягає одна із відмінностей між міжнародним регіональним правом та правом регіональних організацій, останнє з яких зосереджує увагу на інституціональних основах діяльності міжнародних організацій [58, с. 190]. Також держави-учасниці регіонального об'єднання можуть укладати договори з іншими країнами, які не є членами цього регіонального утворення, що входить до предмета міжнародного регіонального права.

Доктрині відомі такі концепції міжнародного регіонального права, як міжнародне європейське, міжнародне американське право, міжнародне латиноамериканське право, міжнародне африканське право, міжнародне ісламське право [70, с. 337].

З приводу розвитку концепції міжнародного європейського права, заслуговує на увагу монографія «Європейське міжнародне право» А. В. Гефтера – одного з найвідоміших німецьких юристів-міжнародників другої половини XIX століття, професора Берлінського університету. Але застосування науковцем такої назви своєї книги свідчить, на нашу думку, про те, що автор визнає саме за Європою та християнськими народами першість у створенні міжнародного права, а не існування інших на той час підсистем міжнародного права. Зазначається, що нехристиянські країни, що не належать до сім'ї європейських народів, застосування до них європейського міжнародного права засновано на суто умовній взаємності та визначаються вимогами політики та моралі. Так, зносини між християнськими країнами та мусульманськими народами до та після христових походів базуються виключно на політичних міркуваннях та укладених з ними договорах [171, с. 15–16].

Зокрема, міжнародне європейське регіональне право розглядається як унікальне правове явище, що є результатом розширення інтеграції, результат реалізації компетенції інститутів Європейського Союзу та Ради Європи, як

правову систему, що склалася на стику міжнародного права і національного права держав-членів цих міжнародних організацій, із самостійними джерелами і принципами. Міжнародне європейське право, як вид міжнародного регіонального права, складається з міжнародно-універсальних норм і принципів, які можна застосувати в Європі, а також регіональних норм і принципів, що діють у межах цих організацій. Європейське право, що визнається міжнародним регіональним правом, відповідно до одного з підходів до його розуміння, є правом європейських організацій, зокрема, Ради Європи, Організації Північного договору (НАТО), Західноєвропейського Союзу, Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР), Організацію по забезпеченню та співробітництву у Європі (ОБСЄ). Міжнародне європейське право поділяється на право Ради Європи та право Європейського Союзу. Т. О. Анцупова, досліджуючи одну із підсистем права Європи – процесуальне право Ради Європи, виокремлює два види правотворчості у межах цього регіонального утворення – зовнішню та внутрішню правотворчість: «Результатом зовнішньої правотворчості є акти, які регулюють відносини між державами-членами Ради Європи, або адресовані державам-членам Ради Європи, або регулюють відносини між Радою Європи та іншими суб'єктами міжнародного права і міжнародних відносин; результатом внутрішньої правотворчості є правила, процедури статутних органів і спеціалізованих установ, фінансові й адміністративні рішення» [3, с. 24]. Виокремлена Т. О. Анцуповою структура правотворчої діяльності у межах правопорядку Ради Європи є придатною для аналізу інших міжнародних регіональних систем, у тому числі міжнародного ісламського права.

Значний внесок у формування сучасного міжнародного права внесли багато країн та регіонів «незахідного» світу, але в основу формування міжнародного права покладено європейські, західні цінності. Як зазначає африканський учений-міжнародник Дж. Туо Гаті та багато інших його колег, сучасний міжнародний закон нормативно є переважно

європоцентричним [169, с. 24]. У результаті хрестових походів, завоювань, відкриттів та колонізації європейська цивілізація поступово поширювалася на інші континенти, але це не означало включення «відкритих» країн та регіональних спільнот до спільноти європейських держав. Почався поділ держав, народів та територій на цивілізовані, варварські та дикунські, сформувався так званий стандарт цивілізації [174; 237, с. 192; 198; 111], який базувався на цивілізаційних або культурних відмінностях між Заходом та не-Заходом і був серед усіх міжнародно-правових доктрин та принципів XIX століття найяскравішим прикладом деспотичного характеру міжнародного колоніального права.

Західні та незахідні дослідники зазначають, що процес поширення міжнародного європейського права був насильницькою асиміляцією неєвропейських народів до європейської системи. Міжнародне право було побудовано відповідно до європейської філософії, історії, культури та досвіду, які були далекі від незахідних підходів [228, с. 34]. Домінуючим дискурсом був європейський проект виключення «іншого», за яким слідувала «цивілізаційна місія», спрямована на те, щоб зробити «іншого» більш схожим на себе [136]. Відповідно до цього підходу до середини XIX століття до світового правопорядку входили тільки цивілізовані країни, переважно європейські, до нього у той період не входили, наприклад, Османська імперія, Китай, Японія. Саймон Честерман у дослідженні ставлення азійських, у тому числі ісламських держав до міжнародного права, наводить іронічну цитату з книги англійського письменника XIX століття, в якій відображені деякі контексти віднесення країн до цивілізованих: країни, що вивчають латину; країни, що володіють вогнепальною зброєю та друкарським верстатом; країни, де розвинений телеграф і випускається велика кількість щоденних газет [136].

Щодо Османської імперії – могутньої держави, яка протягом тривалого часу намагалася позбутися екстериторіальності та здобути територіальний суверенітет, дослідник Каяоглу Туран зазначає наступне. У період між 1856–

1914 роками західні держави постійно відмовлялися від численних закликів Османської імперії покласти край екстериторіальності, що обумовило прийняття нею 9 вересня 1914 року в односторонньому порядку меморандуму, який повідомив ці держави, що екстериторіальність має бути скасована з 1 жовтня 1914 року. У цьому документі наголошувалося на несумісності екстериторіальності з територіальною юрисдикцією та національним суверенітетом. Також у меморандумі перераховувалися несправедливості та приниження, яких зазнала Османська імперія через екстериторіальність. Спочатку одностороннє скасування Османської імперією екстериторіальності не було сприйнято союзниками, Австрією та Німеччиною, і лише Лозанський договір 1923 року остаточно вирішив цю проблему [191, с. 104–148].

Стандарт цивілізації переслідує міжнародно-правові дослідження і нині. Справедливо наголошується, що перспективи міжнародного права частково залежать від того, чи існують реальні та міцні інтелектуальні зв'язки країн «незахідного типу» з міжнародним правом та чи можуть незахідні правові традиції та доктринальні здобутки знайти своє вираження у науці міжнародного права та міжнародному законодавстві [282, с. 1]. Як слушно вважають дослідники, неєвропейські країни не є пасивними одержувачами ідей міжнародного права [212; 214, с. 379; 170].

Необхідно зазначити, що саме на американському континенті, а не в Європі, уперше за сучасну історію міжнародних відносин у 1948 році була створена міжнародна міжрегіональна міжнародна організація – Організація американських держав (ОАД). Відправними пунктами інтеграційних процесів на американському континенті є: 1) Панамський Конгрес, скликаний Симоном Боліваром у 1826 році, на якому були присутні представники Центральної та Південної Америки. Цей конгрес розробив Договір про вічний союз, підписаний делегатами, але ратифікований лише Великою Колумбією (сьогодні це Колумбія, Еквадор, Панама та Венесуела); 2) Міжнародна конференція американських держав, скликана з ініціативи

США у 1889 році у Вашингтоні, де була спроба побудувати систему норм права та загальних інститутів з урахуванням загальних принципів, а саме суверенної рівності держав, принципу невтручання, незастосування сили та мирного вирішення спорів. За цією першою конференцією були інші, що періодично скликалися, на яких було укладено важливу серію договорів, як у сфері міжнародного публічного права, так і міжнародного приватного права.

Нині Організація американських держав об'єднує тридцять п'ять незалежних держав Америки – від Канади до Аргентина через Карибський басейн та Центральну Америку. ОАД побудована на чотирьох основних цінностях – демократії, правах людини, безпеці та розвитку, які було покладено в основу роботи Організації по забезпечення миру та стабільності. Держави-члени представлені їхніми постійними представниками, які регулярно зустрічаються для аналізу проблем субрегіону, проводять діалоги та в міру необхідності вживають колективних заходів.

Ще на початку ХХ століття латиноамериканськими ученими-міжнародниками обґрунтовувалися або спростовувалися концепції існування «американського міжнародного права», серед яких найвідомішими є бразильський правознавець Мануель Альваро де Соуза Са Віанна та чилійський юрист-міжнародник Алехандро Альварес. Зокрема, Алехандро Альварес відстоював концепцію континентального (американського) регіонального (латиноамериканського) права і присвятив цьому питанню багато публікацій, основні з яких «Американське міжнародне право» (1909) та «Латинська Америка та міжнародне право» (1924). Альварес відстоював існування регіональної специфіки такого виду міжнародних норм, представляв аргументи на користь іншого міжнародного порядку у цій частині світу, заснованого на «американському міжнародному праві», що поширюється також на США. Для нього «американське міжнародне право» було прогресивним елементом міжнародного права, незважаючи на те, що деякі з його принципів були непридатними для Європи як «*sui generis*», наприклад, таких, як доктрина Монро. Алехандро Альварес вказував на

різницю між латиноамериканськими та англо-американськими підходами до цього питання [200, с. 562–564]. Мануель Альваро де Соуза Са Віанна відстоював протилежну Альваресу концепцію та заперечував існування регіональної специфіки регулювання міжнародних відносин на американському континенті взагалі, та Латинської Америки зокрема [116].

Наразі розвиток міжамериканської регіональної правової системи відбувається в межах, встановлених деклараціями та резолюціями Американської організації американських держав та інших регіональних інституцій, та пов'язаний з укладанням значної кількості договорів з широкого кола питань, включаючи захист прав людини, мирне врегулювання спорів тощо. На думку аргентинського юриста-міжнародника Мауріса Алісе, «міжамериканська юридична система» є набором норм – звичаєвих та загальноприйнятих, а також інститутів та загальних принципів міжнародного права (публічного та приватного), які регулюють та структурують відносини між державами цього регіону [216, с. 198]. На думку іншого аргентинського правознавця Гордона Коннелл-Сміта, міжамериканська система включає: певні договори та угоди між американськими країнами; численні міжамериканські інститути, створені з метою просування спільних цілей та дотримання узгоджених принципів; форми багатосторонньої дипломатії, через які американські держави здійснюють свої міжнародні відносини [139, с. 13].

Виходячи із сучасних реалій, справедливим є твердження, що поняття «американське міжнародне право», якщо ми говоримо про регіональні норми, що діють для усього американського континенту, є не зовсім коректним, і має місце тоді, коли його використовують для позначення латиноамериканських регіональних стандартів [120], а ядром міжнародної латиноамериканської спільноти є спільні цінності, норми та інститути країн цього регіону [189, с. 70].

Зародження міжнародного права як науки традиційно пов'язують з іменами європейських учених XV–XVI століть Франсіско Віторія, Альберіко

Джентилі, Гуго Гроція, а також інших дослідників, більшість з яких були професорами богослов'я у різних європейських університетах. Водночас не враховуються досягнення класичної ісламсько-правової думки у сфері врегулювання міжнародних відносин, яка почала розвиватися на вісім століть раніше, починаючи з VIII століття. Це, насамперед, ханіфітська школа ісламського права, найвідомішим представником якої є Абу Ханіфа. Цей видатний ісламський юрист був першим, хто розглядав сійяр як окрему галузь науки ісламського права. Його учень Шайбані – автор книги ас-Сіяр ас-Сагір, що набула визнання за межами ісламського світу, з якою були знайомі Гуго Гроцій та Франсіско. Шайбані називають батьком науки про ісламське право народів та співвідносять його роль у розвитку цієї галузі класичного ісламського права із роллю Гуго Гроція у розвитку вестфальської системи міжнародного права [280, с. 832].

Представники сучасної доктрини ісламського міжнародного права звертають увагу на те, що тривалий час жодна країна не мала такого юридично організованого закону для відносин з іншими країнами [186, с. 21], як деякі ісламські держави. Висловлюються цілком вірогідні припущення, що ісламські правила щодо ведення війни вплинули на європейські закони та звичаї, що регулюють цю сферу суспільних відносин [125, с. 429], а також те, що це сталося внаслідок запозичення цих норм лицарськими кодексами за часів хрестових походів, з подальшою їх трансформацією в сучасне право війни [262, с. 394–394]. Значною специфікою володіє ісламське право, поширене в регіонах розташування ісламської цивілізації, що буде розглянуто у наступному розділі дисертаційного дослідження.

Сучасний дослідник Нахед Самур, який здійснив критичний аналіз Оксфордського довідника з історії міжнародного права 2012 року [268] з точки зору відображення у ньому особливостей формування ісламської концепції міжнародного права та міжнародного ісламського права, як прояву фрагментації сучасного міжнародного права, зазначає, що у цьому авторитетному виданні традиції міжнародного ісламського права майже не

розкриваються. Зокрема, відсутні посилання на ісламське міжнародне право у статтях про мир та війну, захист особи, торгівлю та морське право, а також при аналізі формування інших галузей міжнародного права, в розвиток яких ісламська міжнародно-правова доктрина внесла значний вклад [229, с. 316]. Ісламські дослідники звертають увагу на те, що міжнародне право, як регулятор відносини між державами – представниками різних цивілізацій, з'явилося лише у 1856 році, коли європейці вперше застосували законодавство щодо ведення війни із Османською імперією, а до цього ним врегульовувалися відносини лише між державами – представниками християнського світу у межах європейського континенту [196, с. 362].

На підставі викладеного можна зробити висновок, що для сучасного міжнародного права є характерним зростанням взаємозалежності між державами, між галузями міжнародного права (права людини, навколишнє середовище, економічний розвиток тощо), що, своєю чергою, збільшує кількість міжнародних стандартів і, як наслідок, зростає ймовірність конфліктів між цими стандартами. Одним із шляхів зняття конфліктності між такими стандартами може стати регіоналізація міжнародного права, при якій універсальні стандарти адаптуються та конкретизуються в залежності від особливостей того чи іншого регіону, в якому об'єднуючим фактором можуть бути цивілізаційні особливості суб'єктів цього процесу.

Сучасне міжнародне право складається з універсального (загального) та регіонального права. Історично склалося так, що норми регіонального права є більш давніми і у своїй більшості ставали основою універсальних норм. Статут ООН визнає роль і значення регіональних норм з акцентом на їх несуперечність положенням міжнародно-універсального права. Розвиток регіоналізму проявляється, зокрема, у формуванні нових форм і принципів співіснування. Результатом цього процесу є розвиток регіональних систем, створення міжнародних організацій регіонального типу, розвиток регіонального права.

Нині збільшується кількість міжнародно-правових підсистем, кожна з яких має інституційні або нормативні специфікатори, відповідно до положень, встановлених спеціальними угодами. Міжнародне регіональне право – це підсистема міжнародно-універсального права, що регулює комплекс суспільних відносин щодо функціонування регіональних об'єднань та організацій, взаємодії держав-членів регіональних об'єднань та інших суб'єктів міжнародного права між собою, як у межах, визначених їх установчими документами, з їх членами, так і поза ними, та взаємодії держав-членів цих регіональних утворень з іншими суб'єктами міжнародного права на договірній основі. Розмірковуючи над формуванням у системі міжнародного права міжнародного регіонального права, необхідно також враховувати, що, як і будь-яка інша система, її внутрішні елементи повинні бути узгодженими й перебувати в постійному взаємозв'язку.

1.3. Сучасний міжнародний правопорядок і правові системи ісламських держав: поняття та класифікація

У кожній державі та в кожному суб'єкті, який має нормативну владу, існує правопорядок. На цьому наголошував ще на початку XX століття Е. Ерліх, який розглядав правопорядок у суспільстві як асоціацію індивідів, що визначає їх життєвий устрій, хоча і не знаходить відображення у нормах позитивного права [160, с. 563]. Досягнутий суспільством рівень правопорядку дозволяє оцінювати якісний стан усіх інших елементів правової системи та їх взаємодію. Правопорядок є формою існування права, що являє собою систему формально-визначених, загальнообов'язкових, санкціонованих і гарантованих державою норм.

Ідея порядку відображає якісний стан правового життя, який характеризується тим, що і суспільство, і очевидна більшість людей готові відтворювати сформовані й підтримувані усіма регулятивними засобами

відносини, позиції, ролі, цінності, і також результативно опиратися соціально негативним процесам, діям, обставинам. В іншому випадку реалізація прав має силовий і, по суті, випадковий характер. Оскільки в праві значущою є зовнішня форма, порядок постає як сукупність правових відносин і характеризується високою організованістю й упорядкованістю.

Проблематика правопорядку розробляється протягом багатьох століть, витоки наукових розвідок сягають часів Античності й пов'язані з іменами Платона, Аристотеля, Цицерона. У наступні періоди теорія правового порядку збагачувалася доробками з науки філософії права, зокрема історичною філософсько-правовою, позитивістською, прагматистською школами. Наразі вітчизняною юридичною наукою накопичено значну кількість публікацій, у яких надаються визначення правопорядку, розкриваються його сутнісні ознаки, наведено їх типологію, серед яких окремої уваги заслуговують праці Н. Б. Арабаджи [4], Б. В. Бабіна та М. О. Баймуратова [6], В. Г. Буткевича, В. Г. Мицика та О. В. Задорожнього [14], О. Р. Вайцеховської [17], Ю. О. Волошина [21], В. Н. Денисова [30], О. Ю. Димінської [34], В. Н. Дрьоміної-Волок [36], І. М. Забари [37], О. І. Іващенко [41], А. Ф. Крижанівського [55], А. Р. Крусян [57], Є. О. Львової [60], В. Р. Макара [61], Ю. М. Оборотова [74], М. П. Пісова [77], Т. С. Подорожньої [81], О. В. Ушакова [90], Ю. П. Чайковського [96], О. М. Шпакович [102] та ін.

Уперше поняття правопорядку було використання у першій половині XIX століття в німецькій доктрині публічного права послідовниками класичної філософії І. Канта, Г. В. Ф. Гегеля та Фр. Шеллінга. На переконання І. Канта, ідеальний порядок «повинен ґрунтуватися не на силових санкціях, а на ідеях права, які передбачають принцип добровільності, свободи й законності» [42]. Він є «правоупорядкованим співтовариством правових держав, що забезпечує міцний мир між народами», який має базуватися на високій правовій свідомості членів громадянського суспільства [42]. Привабливість позиції І. Канта, як зазначає

С. І. Максимов, полягає в тому, що «він прагнув поєднати міждержавний, міжнародний аспект людського спілкування і дискурсу з внутрішньодержавним, внутрішньо-культурним аспектом» [62, с. 113].

У 1918 році було опубліковано фундаментальне дослідження італійського правознавця Санті Романо «Правова система», у якому автор зазначав, що правопорядок є тим, що пов'язує різні елементи, що становлять державу, серед яких правові норми, юридичні особи та ін., що саме цей порядок закріплює державний устрій та робить з кожної його частини єдність [253]. На початку XX століття концепцію правопорядку почав розробляти Г. Кельзен, одним із важливих постулатів якої є твердження, що не може бути правопорядку без його єдності. Для нього держава є уособленням централізованого правопорядку [42]. Оскільки Г. Кельзен був послідовником моністичної теорії співвідношення міжнародного та національного права, то він розглядав міжнародне право та заснований на ньому правопорядок вищими у порівнянні із національним правом та правопорядком утвореннями, які, своєю чергою, мають базуватися на нормах міжнародного права [195].

Сучасний французький дослідник П'єр Маєр визначає правопорядок як нормативний комплекс, упорядкований за принципами, що забезпечують його узгодженість та диференціацію [215]. На думку А. Ф. Крижановського, правопорядок наразі виступає «як поліструктурний, багаторівневий феномен» [55, с. 306], він «не належить до числа тих правових явищ, які у всій повноті можуть спостерігатися як щось конкретно опредмечене... Він складається з матеріального та ідеального компонентів і поєднує в собі загальнолюдські, соціальні та правові витоки» [56, с. 5]. Н. Б. Арабаджи наголошує на значущості правопорядку як «інституційної основи функціонування суспільних інститутів, що є елементом більш загальної картини життя соціуму – соціального порядку» [5, с. 55]. Т. С. Подорожна розглядає правопорядок як «якісний фактичний стан урегульованості

суспільних відносин, заснований на реалізації права і забезпечений особливим конституційно-правовим механізмом» [81, с. 85].

Заслужують на увагу визначення правопорядку, сформовані незахідною правовою доктриною. Так, турецькій дослідник Йілмаз Алтут визначає правовий порядок як такий, що склався в певній країні та базується на її фундаментальних інтересах та цінностях, враховуючи її правові норми [108]. За словами Айсель Челікея, правовий порядок – це політична та соціальна складова суспільства, це правила, що відображають структуру його основних інтересів з економічної та правової точок зору [134].

У доктрині поширений підхід, відповідно до якого розуміння правопорядку пов'язують з картографічною раціональністю Декарта та його парадигмою простору, коли соціальна реальність зводиться до геометричного об'єкту, й, відповідно, до контурної карти. Відповідно до декартової теорії простору, сформованої у межах його математичного мислення, простір є однорідним і не має ніяких якісних характеристик. Будь-яке місце однорідного, гомогенного простору є абсолютно рівнозначним будь-якому іншому місцю у цьому просторі і нічим від нього не відрізняється [28]. З другої половини XX століття стали використовувати в політичному контексті практику поєднання соціального простору та контурної редукції. Існує інший підхід до розуміння правопорядку, який не обмежується лише географічними чинниками, що видається більш прийнятним, виходячи із сучасних тенденцій розвитку. Так, Ніколас Райковіч обґрунтовує свою інтерпретацію міжнародного правопорядку, виходячи з його епістемології та концептуальної історії, та поєднує соціальний простір, світопорядок, їх фрагментацію, що засновано на територіальному підході у поєднанні з планіметричною редукцією [247]. Дослідники звертають увагу на неможливості існування сучасного міжнародного правопорядку в умовах замкнутості правових культур та національних правопорядків, на негативних для суспільного розвитку наслідків таких процесів [7, с. 16]. Як справедливо зазначає Д. В. Лук'янов, національна історія змінюється на транснаціональну

історію, відбувається руйнація звичних кордонів навіть у таких усталених сферах життя, як релігійне життя, відбувається універсалізація символів культури та способу життя, але це не має означати встановлення космополітичного глобального права. Відмова від плюралістичного бачення, на думку науковця, небезпечна і несе загрозу загальній безпеці та благополуччю, у зв'язку з чим правовій доктрині необхідно спиратися на правову реальність, для якої є характерним мультикультуралізм [59]. Тільки в рамках доктрини, що відображає реальність об'єктивно, не спотворено, є можливим знаходження шляхів гармонійного співіснування усіх суб'єктів плюралістичного правового простору [68, с. 311]. Отже, найповніше розуміння сутності правопорядку можливе за умов розгляду цього феномену з позицій широкого підходу, який передбачає врахування широкого спектру факторів, що впливають на його формування та розвиток.

Застосування поняття правопорядку у контексті міжнародних відносин відбулося у другій половині XIX століття. Ідеї побудови справедливої та формально інституціалізованої системи *global governance* (світовий уряд) розвинуто у моделі «космополітичної демократії», розробленої наприкінці XX століття Девідом Хелдом, який запропонував «поширювати демократію на нові глобальні рівні влади через посилення ролі глобального громадянського суспільства, а також реформи існуючих міжнародних організацій і права» [89, с. 206; 180]. Міжнародне право і міжнародний правопорядок розглядають як «ідеальне і реальне: модель поведінки суб'єктів міжнародного права та відносин між ними і фактичні дії та відносини [63, с. 404].

У підручниках міжнародне право визначається як закон, створений для врегулювання відносин між суб'єктами міжнародного права. Основними одиницями міжнародно-правової та політичної систем, що утворюють міжнародне співтовариство, є держави. Вони відіграють центральну роль у якості суб'єктів міжнародного права, що укладають угоди, та є творцями звичаїв, встановлених практикою держав [129, 179, 154]. Але перелік

суб'єктів міжнародного права не обмежується лише державами, тому сучасне міжнародне право більше не можна характеризувати лише як норми, що регулюють міждержавні відносини. Міжнародне право – це специфічний правопорядок організованої світової спільноти, створений на державній основі, завдяки якому ці стандарти виконують багато функцій через низку міжнародних нормативних актів або інститутів загального, регіонального та багатостороннього характеру. Міжнародне право є сукупністю правових норм (як договірних, та і звичаєвих), що регулюють взаємовідносини між державами, державами та іншими суб'єктами та між іншими суб'єктами міжнародного права.

Основні підходи, розроблені сучасною доктриною міжнародного права щодо розуміння міжнародного правопорядку, І. М. Забара систематизував наступним чином. На підстави найсуттєвіших ознак міжнародного правопорядку, його визначають як: «порядок міжнародних відносин, встановлений нормами міжнародного права (В. А. Василенко, В. Мак Клур, Н. Мослер, А. П. Мовчан); систему міжнародних відносин, урегульованих правом; реалізацію принципів і норм міжнародного права, міжнародне право в дії (М. Віраллі, Ю. А. Решетов); стан міжнародної системи (Р. А. Мюллерсон); як модель функціонування співтовариства держав (М. О. Баймуратов); стан фактичної впорядкованості міжнародних відносин (В. Г. Буткевич, О. В. Задорожній)» [37, с. 5–6].

Слід мати на увазі, що необхідно розрізнявати поняття «міжнародний порядок», «світовий порядок» та «міжнародний правопорядок». З цього приводу М. В. Фесенко зазначає, що «світовий порядок є вищим, глобальним рівнем структурної організації міжнародних відносин, який неможливий без створення ефективних процедур міжнародної співпраці, які передбачають особливий міжнародний порядок, що відповідає загальним основним цілям і цінностям усіх держав та їх громадян» [91, с. 77]. Міжнародний правопорядок є нормативною основою світового порядку та міжнародного порядку, він є результатом дії міжнародного права.

Ю. В. Чайковський, на підставі аналізу сутнісних ознак, що характеризують міжнародний правопорядок, дійшов висновку, що в його основі лежать: «1) погоджені міжнародним співтовариством права та основні свободи людини і громадянина; 2) інші правила, що регулюють стосунки між суб'єктами міжнародного співтовариства (зокрема, державами), прийняті у вигляді звичаїв або багатосторонніх міжнародних угод; 3) стандарти, що встановлені двосторонніми або багатосторонніми угодами і регулюють взаємодію між державами, або принципи врегулювання суперечок, що виникають між ними; 4) норми міжнародного права, що регулюють стосунки між державами та іншими суб'єктами, що становлять міжнародне співтовариство» [93, с. 4].

Сучасний європейський учений-міжнародник Крістіан Домініке відкидає визначення міжнародного права, що ґрунтується на понятті суб'єктів цього права, а також на визначенні, заснованому на предметі, який воно регулює. На його думку, міжнародне публічне право є правопорядком, кожен правопорядок не може бути визначений лише посиланням на походження його норм [156]. В одному з найновіших українських підручників з міжнародного права міститься наступне визначення міжнародного правопорядку: «Бажаний правопорядок, який відображає і втілює у собі інтереси міжнародного співтовариства держав у цілому, базується на основі принципів і норм міжнародного права, і спрямований на забезпечення нормальних і миролюбивих відносин і співробітництва між усіма суб'єктами міжнародного права, незалежно від їхніх політичних і соціальних систем та від рівня їхнього розвитку» [63, с. 404].

За сферою поширення правопорядки поділяють, насамперед, на міжнародно-універсальний чи міжнародний глобальний (у тому числі наднаціональний), міжнародно-регіональні (у тому числі інтегративні) та національні правопорядки [77, с. 298]. Базовою категорією у типології правопорядків є національний правопорядок, який «в умовах інтернаціоналізації правового регулювання взаємодіє та конкурує з низкою

інших, міжнародних і наднаціональних, правопорядків. Причому конфліктність між правопорядками різних рівнів іманентна самій тенденції. Будь-який наднаціональний або міжнародний (універсальний або регіональний) правопорядок потенційно може суперечити з інтегрованими в його межах національними правопорядками, адже, власне, з метою гармонізації первинно різних національних правових систем цей наднаціональний або міжнародний правопорядок і створений» [18, с. 354].

Регіональний правопорядок розглядається як різні форми взаємодії, як існування норм та інститутів, загальних для суб'єктів певного регіону [246, с. 6], як формальна або неформальна домовленість, що підтримується правилами взаємодії між різними суб'єктами, що належать до певного регіону [246, с. 8–9]. Міжнародний регіональний правопорядок передбачає наявність стійкої структури регіональних міждержавних відносин, заснованих на загальних уявленнях про основи міждержавної поведінки» [207, с. 98].

Європейський правопорядок, як різновид міжнародно-регіонального правопорядку, володіє ознаками, які його суттєво відрізняють від інших регіональних правопорядків, його ще відносять до правопорядку інтегративного типу. У якості його системоутворюючого елемента виступають спільні європейські цінності. Виокремлюють два види європейського правопорядку: «*sensu stricto* – правопорядок, сформований у рамках Європейського Союзу (ЄС), його вплив «поширюється на країни, що мають договори про співпрацю з ЄС (угоди про партнерство та співробітництво, угоди про асоціацію тощо)» [34, с. 220]; *sensu lato* – правопорядок, який сформовано у Європі під впливом та у межах, передусім, Ради Європи та ОБСЄ» [77, с. 201].

Міжнародний правопорядок формується усіма договорами, конвенціями, угодами, домовленостями та рішеннями, прийнятими державами спільно, незалежно від того, чи укладені вони між собою на двосторонній чи багатосторонній основі, чи ці рішення є результатом багатосторонньої угоди, наприклад, шляхом голосування у рамках

Організації Об'єднаних Націй (ООН). Також існує типологія міжнародних правопорядків відповідно до предмету регулювання, наприклад, міжнародний екологічний правопорядок, міжнародний економічний правопорядок, міжнародний фінансовий правопорядок тощо. В одному з найновіших дисертаційних досліджень, присвячених розгляду одного із видів міжнародного правопорядку за предметною ознакою – міжнародного фінансового правопорядку, його авторка О. Р. Вайцеховська визначає його як «фактичний стан впорядкованості міжнародних фінансових правовідносин, що сформувався і діє як результат реалізації принципів і норм діючого міжнародного фінансового права та забезпечується за допомогою особливого міжнародного організаційно-правового механізму» [17, с. 7]. За територіальною ознакою виокремлюються регіональні міжнародні фінансові правопорядки, наприклад, фінансовий правопорядок Європейського Союзу.

Для розуміння новітньої міжнародно-правової реальності залучаються неюридичні методи, зокрема, як зазначає Ю. В. Цуркан-Сайфуліна, методологія загальної соціології, та поширюється соціологічне праворозуміння [92, с. 223]. Уперше концепцію «соціального простору» запровадив на початку XX століття німецький філософ та соціолог Г. Зіммель, який також диференціював поняття простору на групи або спільноти, взаємодії та взаємовпливи, розміщення й переміщення, співіснування соціальних груп [257]. Цей підхід дозволив розглядати простір у предметному полі соціології, а також в інших соціальних науках. Сучасні дослідники також звертають увагу на запозиченні сучасною наукою міжнародного права досягнень соціологічної науки та застосуванні міждисциплінарних підходів, що допомагає створювати простори, в яких свідомо відкидаються ортодоксальні обмеження в пошуках нових видів мислення, більш придатних для мінливого соціального й політичного ландшафту [224].

Для соціології, яка є поліпарадигмальною наукою, є характерним дослідження широкого спектру смислових відтінків, притаманних суспільству загалом, та його окремим системним утворенням. Сенс – це об’єкт, пов’язаний з пошуком явищ, властивих для соціального самовизначення різних індивідів та соціальних груп. Ця особливість визначається базовою властивістю універсальності соціального простору, який полягає у здатності поширити за допомогою «скреп» певних типів думок (смислів) стосовно тієї чи іншої реалії [257]. Термін «соціальна топологія» увів у науковий обіг П. Бурд’є, він надає можливість представити соціальний світ у формі багатовимірною простору, побудованого за принципами диференціації та розподілу, сформованого сукупністю властивостей певного соціального універсуму [127]. У соціальній топології активно застосовуються теоретичні напрацювання інших наук. У топологічному плані сенс – це простір, який є логічно сконструйованою формою, він є середовищем усіх релевантних подій» і «задається відносинами, що визначають виникнення типологічних явищ». Простір сенсу в соціальному плані розгортається в процесі автореференції соціуму в рамках субстанційного простору як розуміння (на глобальному, національному, регіональному і місцевому рівнях). Універсалії смислів у соціумі в епоху постмодерну типологізуються, концептуалізуючись – від компактних груп та етносів до певних культур, світових релігій та цивілізацій.

Так, Г. Тойбнер та А. Фішер-Лескано пропонують сучасне бачення світоустрою та правового плюралізму крізь призму мережевої теорії, яка більшою мірою обґрунтовує та компенсує відсутність ієрархії між правовими порядками на глобальному рівні. У децентралізованому та глобалізованому світі поліцентричність, на їх думку, щонайкраще відображає реальність. Кожен центр (автономне регіональне утворення) прагне до глобальної значущості завдяки своїй раціоналістичній місії, це – динамічні процеси, а не структури, що можуть регулюватися лише позитивістською концепцією права [264]. Множинність учасників міжнародних відносин та суб’єктів

міжнародного права неминуче позначається на різноманітності утворюваних ними мереж. Різноманітність цих мереж вказує на те, що існує безліч способів, якими різні мережеві структури можуть брати участь у міжнародних відносинах. Тому важливим є вивчення того, як мережі можуть бути пристосованими до структур і процесів у міжнародних відносинах та міжнародному праві, як спосіб продуктивного використання й управління ними. Ключові аспекти мереж включають управління діалогом між різними учасниками і те, як цей діалог сприятиме обміну інформацією між ними.

Традиційно ключовими суб'єктами міжнародного права є держави, вони є фундаментальними одиницями міжнародної правової та політичної систем і утворюють міжнародний правопорядок. У результаті вибудовується ієрархічна система, орієнтована на державу. Такий підхід більше не відповідає новітній правовій реальності та створює одновимірну картину міжнародного права, оскільки надання привілеїв державам зменшує значущість інших суб'єктів міжнародного права, наприклад, міжнародних організацій. Використання мережевого підходу допомагає кинути виклик державному центризму офіційних міжнародних структур, визнаючи при цьому, що держава зберігає важливу роль у міжнародному праві [236].

Розумінню того, як різні регіони та різні національні правові традиції сприймають міжнародні норми та інститути, та як відбувається запозичення та адаптація понять та принципів із різних правових традицій у міжнародне право, багато в чому сприяє використання порівняльно-правового методу. Останніми десятиліттями формується нова наукова дисципліна – порівняльне міжнародне право, яке, як зазначає А. Робертс, поєднує міжнародне право (як питання істоти) та порівняльне право (як питання процесу) [251, с. 57]. На важливій ролі міжнародного порівняльного права у формуванні та застосуванні міжнародного права звертають увагу такі дослідники, як Х. Бехруз [11], Р. Леже [206, с. 507–512], О. О. Мережко [218], А. Робертс [138] та ін. Нова галузь знань, що виникла на стику міжнародного та порівняльного права, сприятиме більшому розумінню специфіки

запозичення, тлумачення та застосування міжнародно-універсального права різними суб'єктами міжнародного права, зокрема регіональними міжнародними утвореннями, організаціями тощо [138]. На думку дослідників, порівняльне міжнародне право необхідно розглядати як «порівняльно-правовий метод, який використовується в міжнародно-правових дослідженнях» [218], воно є «новим рівнем взаємодії міжнародного права та порівняльного правознавства» [11, с. 59].

Зазвичай, об'єктами порівняння у межах науки порівняльного правознавства виступають національні правові системи, їх галузі, інститути права тощо. Розгляд міжнародного регіонального права, як підсистеми міжнародно-універсального права, виокремлення її різновидів – міжнародного європейського права, міжнародного американського права, міжнародного латиноамериканського права, міжнародного африканського права, міжнародного ісламського права, порівняння цих підсистем міжнародно-універсального рівня, обумовлює зміну вектору порівняння із суто національних правових систем, традицій, на більш складний рівень порівняння – вищеназваних міжнародно-регіональних систем, як між собою, так і з міжнародно-універсальним правом, а також національними правовими системами, що запозичують їх норми та принципи. Саме тому актуальним є формування порівняльного міжнародного права, яке поєднує міжнародне право та порівняльне право.

Доречним є викладення базових характеристик ісламського права, як правової системи релігійного типу, оскільки вона базується на положеннях ісламу, а також того, як класичне ісламське право впливає на сучасні правові системи ісламських держав.

У сукупності норми ісламського права та морально релігійні настанови утворюють єдину релігійно-правову систему – ісламське право. Воно закріплює загальні правові орієнтири та правила поведінки, які стосуються також сфери міжнародного права. Ісламське право, що базується на основних джерелах ісламської релігії – Корані та сунні, отримало подальше

обґрунтування і розвиток ісламською правовою доктриною, і донині залишається найпотужнішим фактором, що визначає характеристику та особливості функціонування правових систем ісламських держав. Вплив ісламського права на правові системи ісламських держав проявляється в кожній ісламській державі по-різному, залежно від історичних закономірностей розвитку цієї держави, культурних особливостей людей, що населяють її, від її геополітичного розташування.

Ісламське право за своєю суттю є персональним правом, оскільки дотримання його норм розраховане на людей, які сповідують іслам. Незалежно від місця проживання людина, яка сповідує іслам, має дотримуватися приписів ісламського права, оскільки вони є частиною ісламу як релігії. Що стосується правових систем ісламських держав, то їх не можна охарактеризувати як персональне право, оскільки вони розраховані на регулювання правових відносин усіх громадян цих держав, незалежно від їхньої релігійної приналежності. Водночас пріоритетними залишаються сфери регулювання правових відносин під впливом класичного ісламського права.

Шаріат чи його правова складова – фікх, що і є, по суті, класичним ісламським правом, не є тотожними поняттями, ісламське право не зливається з релігією, хоча деякі його норми співпадають із релігійними нормами. Фікх не є тотожним праву ісламських держав, він, як правило, становить його значну невід’ємну частину та визнається кодифікованим. Доказом цього є численні статті конституцій ісламських країн, які посилаються на класичне ісламське право та його принципи та визнають їх джерелами права.

Ісламське право, як і будь-яка інша правова система, має свою історію: зародження законодавства у пророка Мухаммеда; період колонізації зі значним впливом правової культури держав, які колонізували ісламські держави; епоху реформаторських тенденцій і до сьогодення. Особливий інтерес викликає ісламське право кінця XX – початку XXI століття, коли

відбулося усунення балансу інтересів, на якому тримався світопорядок протягом майже півстоліття. На початку XX століття епоху домінування ісламського права в ісламських державах змінив час послаблення позицій ісламського права, пов'язаний із глибинними перетвореннями політико-економічного характеру в масштабах усієї ісламської цивілізації. Скасування халіфату в 1924 році, а потім позбавлення ісламу статусу державної релігії в колишній Османській імперії та новій Турецькій Республіці, вплинули на розвиток усього ісламського права та правових систем ісламських держав.

Для правових систем сучасних ісламських держав є притаманним дуалізм, що передбачає одночасне співіснування правових норм, різних за змістом та специфікою: норм класичного ісламського права та норм, запозичених з інших правових систем, що дозволяє пристосувати правові системи ісламських держав до реальності, що постійно змінюється. Нині спостерігається тенденція розширення та посилення дуалізму, що обумовлено багатьма обставинами, зокрема: по-перше, ускладнення соціально-економічних, політичних відносин у суспільному житті, які вже не можуть регулюватися лише релігійними нормами та догмами; по-друге, міжнародне співробітництво, що розвивається, у тому числі з неісламськими державами, вимагає розвитку світської нормотворчості.

Роль та вплив класичного ісламського права на функціонування правових систем сучасних ісламських держав, як і раніше, є незаперечними. Це підтверджується, насамперед, наявністю у конституціях ісламських держав низки відповідних положень. Виходячи з елементного складу поняття правової системи, є можливим виявляти вплив класичного ісламського права щодо усіх складових поняття цілісної правової системи ісламських держав. Цей вплив проявляється різною мірою та у різних сферах. Можливо, що такий вплив у деяких з них не є настільки відчутним, але, водночас, немає жодного елемента ісламської правової системи, де він був би відсутнім. Напрями дії ісламського права як персонального права, так і правових систем ісламських країн, різні, хоча важко провести чітку межу між сферами їхньої

дії. Як правило, норми ісламського права охоплюють відносини особистого статусу, але можуть виходити за ці рамки, включаючи цивільні, конституційні, адміністративні та кримінальні відносини.

Важко переоцінити вплив класичного ісламського права на такі найважливіші складові структури правової системи, як правової менталітет, правова свідомість, правова культура, і, навіть, на правореалізацію, адже реалізація правових норм є найважливішим чинником, що сприяє формуванню іміджу правової системи, і зрештою, якість та ефективність правових норм вимірюються саме правореалізацією.

Про складність проблематики відносин ісламського права та правових систем ісламських країн свідчить те, що немає однозначної відповіді на це питання. Р. Леже, на наш погляд, дуже влучно визначив становище ісламського права, яке «не діє на практиці у своєму еталонному ідеальному вигляді, але й не є архаїзмом чи «експонатом» музею досягнень людського інтелекту. Ісламське право – феномен, що опосередковано впливає на розвиток системи соціального регулювання в регіоні та формує правову культуру далеко за його межами [208].

Х. Бехруз, розглядаючи динаміку співвідношення класичного ісламського права та правових систем ісламських країн, виокремив наступні моделі взаємодії класичного ісламського права та правових систем ісламських держав. Перша модель взаємовідносин між класичним ісламським правом та правовими системами ісламських держав відображає найбільш тісний зв'язок цих регуляторів, що передбачає максимальне застосування норм та принципів класичного ісламського права. Вона притаманна такими державами, як Саудівська Аравія, Іран і Пакистан, де втілюється в життя головна вимога ісламської концепції права, тобто повна відповідність усіх норм, що діють, всіх галузей права основним принципам класичного ісламського права. Друга модель взаємовідносин між класичним ісламським правом та правовими системами ісламських держав відображає більш помірно, у порівнянні із першою моделлю, застосування класичного

ісламського права, зокрема, поруч із ним, існує низка запозичених положень з інших правових систем. Ісламське право тут не має такої сфери дії, як, наприклад, у Саудівській Аравії та Ірані, але все ж таки продовжує відігравати істотну роль, а в останні десятиліття навіть спостерігається тенденція до його розширення, наприклад, у таких країнах, як Єменська Арабська Республіка, Лівія, Судан, Об'єднані Арабські Емірати, Бахрейн, Кувейт, Бруней. Третя модель відрізняється обмеженням застосування норм ісламського права лише на рівні загальних принципів, що визначають характер функціонування цих правових систем. Ця модель була сприйнята правовими системами Єгипту, Сирії, Марокко, Йорданії, Алжиру, Сомалі, Афганістану та інших. Четверта модель характеризується найменшим впливом норм і принципів класичного ісламського права на функціонування правових систем. У країнах що віднесено до цієї моделі, класичне ісламське право зберігає певні позиції, здебільшого на рівні правової ідеології (Туреччина, Туніс) [12, с. 494–495].

Ю. А. Піх, в результаті дослідження конституцій та законодавства сучасних ісламських країн, виокремлює наступні моделі впливу ісламського права на їх правові системи: «1) іслам юридично визнаний державною релігією, ісламському праву відводиться спеціальне місце для соціальної політики, формування законодавства, управління й правосуддя; 2) іслам формально не визнаний офіційною релігією, але держава контролює релігійні справи мусульман, і приватний закон, який можна застосовувати до мусульман, в цілому тяжіє до норм ісламського права; 3) немає ніякої юридично визнаної релігії, держава не втручається у релігійні справи спільнот, включаючи мусульман; і при цьому держава не звертається ні до якого закону на основі релігії, включаючи ісламське право» [78, с. 119–121].

Слід зазначити, що норми ісламського права не переносяться автоматично на сферу зовнішньої політики та міжнародно-правового регулювання. Концепція суджень, що утвердилася в ісламській правовій доктрині та у практиці багатьох ісламських держав, за аналогіями та

пошуками узгоджених рішень («іджтіхад»), об'єктивно створює загальну процесуально-правову основу для участі правової концепції ісламу у формуванні загальносвітового правопорядку та прогресивному розвитку сучасного міжнародного права. Традиційне ісламське право виходить із двох компонентів світового правопорядку: 1) співтовариства ісламських народів – «умма»; 2) решти світу.

Отже, у доктрині міжнародного права домінує розуміння міжнародного правопорядку як єдиної, логічно та ієрархічно побудованої системи правовідносин, врегульованої нормами та принципами міжнародного права. Міжнародне право, міжнародний правопорядок є основою міжнародного порядку, який наразі трансформується, і є співтовариством не атомізованих розрізнених держав, а співробітництвом гетерархічних міжнародних та регіональних режимів [190, с. 44]. Зростання кількості глобальних норм та інститутів (за допомогою розширення сфери регулювання, виконавчих дій, судових рішень, поширення норм або інституційної взаємодії тощо) створює проблеми для міжнародного правопорядку, зокрема існують ризики щодо його узгодженості, цілісності, справедливості тощо. З'являється все більше критичних коментарів, що є викликом домінуючим парадигмам міжнародного права і спрямовані на критичне осмислення ролі, цілей, змісту, структури сучасного міжнародного права. Такий стан міжнародного права називають по-різному, наприклад, постонтологічна ера міжнародного права, постмодерністське міжнародне право [167], але за будь-яких умов лише міжнародне право забезпечує стабільність світового порядку; воно юридично впорядковує, регулює відносини між усіма суб'єктами міжнародного права.

РОЗДІЛ 2

МІЖНАРОДНЕ ІСЛАМСЬКЕ ПРАВО ЯК ПРОЯВ ВЗАЄМОДІЇ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА І НАЦІОНАЛЬНОГО ПРАВА ІСЛАМСЬКИХ ДЕРЖАВ

2.1. Концепція класичного ісламського міжнародного права

Традиції врегулювання відносин з іншими країнами накопичені у багатьох країнах та регіонах. Правила і закони війни, безсумнівно, мають глибоке історичне коріння. Вони засновані на основоположних людських цінностях, які є невід'ємною частиною усіх світових релігій та багатьох давніх цивілізацій. Так, Старий Завіт містить заборони рубати дерева (Второзаконня 20: 19–20) або вбивати полонених, а також приписує надавати їжу та воду полоненим. У давньокитайській цивілізації у V столітті до н.е. один із військових начальників, наставляючи воїнів перед битвами, зазначав, що вони мають атакувати лише ворожі армії, а міста мають бути атаковані лише там, де немає альтернативи. У Стародавній Індії заборонялося під час збройного конфлікту нападати на сплячого ворога, оскверняти трупи, вбивати тих, хто фізично чи розумово є недієздатними [176, с. 18]. Більшість правових систем у процесі розвитку розробили правила, що регулюють застосування збройної сили із зазначенням як законних причин для війни, так і правил, що регулюють ведення бойових дій. При цьому дослідники історії міжнародного права зазначають, що ісламські країни у межах класичного ісламського права ще у VII столітті, тобто починаючи з перших років існування ісламу, почали формувати унікальну галузь ісламського права – ісламське міжнародне право – сіяр.

Інтерес до історії ісламу взагалі, та ісламського права зокрема, супроводжував усю історію існування ісламської цивілізації, хоча у різні періоди він виявлявся по-різному. Ці феномени привертати до себе увагу своїм динамізмом на початковому періоді свого існування, у так званий

період «ісламського Ренесансу», у подальшому інтерес до них зменшився. Процвітання ісламської цивілізації та модернізація ісламського права в епоху імперії Османа, особливо у XIX столітті, відродили інтерес до аналізу процесів, що відбуваються всередині ісламського світу.

Розгляд концепції класичного ісламського міжнародного права, на думку сучасних ісламських дослідників, є цікавим не лише з теоретичної точки зору, як історичної спадщини, але у зв'язку із тим, що у багатьох конфліктах, що відбуваються нині, сторонами яких є недержавні збройні групи, насамперед, ІДІЛ, «Аль-Каїда, вони виправдовують свої ворожі дії та терористичну діяльність, посиляючись на певні правила ісламського права війни, розроблені ісламськими юристами у VIII–IX століттях [184]. Негативним явищем, яке відображає тенденції діяльності ісламських екстремістів на сучасному етапі, є концепція «глобального джихаду».

Класичне ісламське міжнародне право виступає предметом дослідження багатьох вітчизняних і зарубіжних учених, серед яких Х. Бехруз, Махмуд Ахмад Газі, М. В. Жданов, Д. В. Лук'янов, Мехді Санаї, Шейх Вахбех аль-Зухілі та інші. Однак можна констатувати недостатній рівень дослідження історії становлення та змісту сійара, що підвищує актуальність цього дослідження. Представляється, що вивчення сійара дозволить вийти на новий рівень міжкультурного діалогу, що базується на розумінні та повазі цінностей кожної цивілізації, а також, спираючись на результати багатовікового досвіду, збагатити існуючу правову традицію [69, с. 103].

Визначення поняття ісламського міжнародного права надається багатьма ісламськими дослідниками, наприклад: ісламське міжнародне право є сукупністю допустимих ісламом звичаїв, що регулюють взаємовідносини ісламських держав і мусульман з неісламськими державами, і, навіть, з індивідуумами – представниками інших конфесій усередині ісламської території та за її межами; ісламське міжнародне право є, передусім, сукупністю правил, які обумовлені діяннями Пророка та «праведних»

халіфів, у процесі їхніх взаємовідносин з іншими народами та країнами. Ця сукупність правил піддавалася обробці та застосовувалася також і в наступні століття існування Халіфату [85].

В ісламській юриспруденції вже у перші століття свого існування для позначення галузі ісламського міжнародного права використовувався термін «сійар», що дослівно означає «дорога», «шлях», «спосіб життя», який зустрічається у первинному джерелі ісламського права – Корані, а також у працях ісламських філософів та правознавців. Вважається, що першість у використанні цього терміну належить Зейду ібн Алі (695–740 рр.) – основоположнику однієї з течій в шийтському ісламі, автору першої збереженої книги з ісламського права – «Ал-Маджму аль-Фікх», яка імовірно датується VIII століттям. Главу, присвячену питанням міжнародних відносин, Зейд ібн Алі назвав «Сійар», що свідчить про існування вже у ті часи усталеної традиції регламентації відносини ісламської держави і мусульман з іншими міжнародними утвореннями [107, с. 7].

Автором першої наукової праці – «Кітаб аль-Сійар», присвяченої питанням міжнародного права, є Абу Ханіфа (699–767 рр.) – засновник ханіфітського мазхаба. Відповідно до існуючої традиції, послідовники Абу Ханіфи, серед яких – Абу Юсуф, Хассан ібн Зейд, Мухаммад Ібн Аль-Хасан аль-Шайбані, Ібрагім аль-Фазарі, компілювали та популяризували «Кітаб аль-Сійар». Зокрема Мухаммад Ібн Аль-Хасан аль-Шайбані (749–805 рр.), спираючись на учення Абу Ханіфи та його провідних учнів, написав наукову працю під назвою «Кітаб аль-Сійар аль-Сахір».

Авторитетом у питаннях міжнародного права був Абдуррахман аль-Аузана (707–774 рр.), основоположник окремого ісламського релігійно-правового учення. Проживаючи на кордоні ісламської імперії (територія сучасного Бейрута), де розташовувався військово-морський флот, активно велася торгівля і дипломатичним відносинам приділялася особлива увага, учений регулярно отримував від простих мусульман та від представників влади запити щодо представлення правових постанов. Так, аль-Аузана був

знайомий з практикою міжнародних відносин, у той час, як дослідження Абу Ханіфа та Шайбані носили, скоріше, теоретичний характер. Існує припущення, що це висловлювання підштовхнуло Шайбані до створення своєї основної праці, присвяченої міжнародному праву – «Кітаб ас Сійар аль-Кабір» [107, с. 8–10].

Значний внесок у розвиток сійара внесли праці, написані у VIII–IX століттях. Так, «Сійар» Вакіді, який імовірно зберігся в «Кітаб аль-Умм» Шафії, розглядає актуальні для того періоду питання ісламського міжнародного права. Правове мислення початку IX століття відображають праці Табарі та Тахаві. Примітно, що різноманітність думок з питань ісламського міжнародного права, викладена в їх працях, сприяла появі науки щодо розбіжностей юристів, що має назву Іхтілаф аль-фукаха. Так, «Іхтілаф аль-фукаха» Табарі за редакцією Джозефа Шахта, який є фрагментом більшого рукопису, охоплює широке коло питань: філософія джихаду, закони війни, мир та перемир'я з не мусульманами, допустимість мирної угоди з більш сильним ворогом, забезпечення гарантій не мусульман, права мустаміна (особи, що просить притулку), поводження з військовополоненими, ворожі особи і майно противника, військові трофеї, територіальний характер юрисдикції закону ісламу тощо [107, с. 15–17].

Дослідники, спираючись на факти численних військових конфліктів, що мали місце у перші століття існування ісламської цивілізації, ототожнюють ісламське міжнародне право з правом війни та миру. Дійсно, існує визначення сійара як «правил відносин з не мусульманами в дар аль-харб і дар аль-іслам під час війни та миру» [227, с. 44]. Необхідно розкрити значення цих термінів. «Дар аль-іслам», або «царство ісламу», означає територію, де проживають переважно мусульмани (раса, національність при цьому не мають значення) та діють закони ісламу. Якщо спочатку «територія ісламу» збігалася з межами Халіфату, то сьогодні існує думка, що до «дар аль-іслам» можна віднести ісламські країни, де певною мірою дотримувалися релігійних приписів, незалежно від того, чи є правління ісламським.

На противагу попередній категорії, «дар аль-харб» («територія війни») включає країни з переважно не мусульманським населенням, політика яких спрямована проти ісламських держав, ведеться війна. Для позначення держав, з якими укладено мир та є міжнародні домовленості, застосовуються спеціальні терміни: якщо на її території проживають послідовники інших монотеїстичних релігій, християнства чи іудаїзму їх називають «дар ас-сулх», якщо ні – «дар ал-худна». Неісламські держави, офіційно визнані нейтральними, належать до категорії «дар аль-хйад» [85, с. 48–49]. Необхідно мати на увазі, що концепція «дар» є значно ширшою, вона також включала питання, які сьогодні належать до міжнародного приватного права, серед яких правове становище іноземних правителів та громадян, питання незалежності держав тощо [106, с. 5].

Незважаючи на свою популярність серед дослідників, така концепція поділу світу була актуальною за часів Халіфату і, на думку Шафі'ї, могла бути використана лише в умовах війни. З цього випливає, що протистояння дар аль-харб і дар аль-іслам може мати лише тимчасовий характер [100, с. 59]. Водночас не можна не відзначити, що в основоположних джерелах ісламського права – Корані та сунні – відсутній подібний поділ між цими поняттями.

Юридична дихотомія «царства ісламу» та «царства війни» поступово доповнилася «царством злагоди» та «царством миру». Ісламські імперії та держави (ханства, емірати, султанати тощо) завжди обмінювалися дипломатичними місіями з іншими державами з мусульманською більшістю та не мусульманськими державами, але тільки з XVIII століття почали створювати постійні посольства у не мусульманських державах, першими з яких були посольства Османської імперії у Німеччині та Великобританії.

Мусульманину призначалося бути справедливим як до єдиновірців, так і щодо не мусульман, дотримуватися законів та релігійних установ, як у мирний час, так і під час війни. При цьому війна повинна відповідати цілій низці вимог, щоб вважатися законною. Насамперед, її метою має бути

самооборона, протидія агресії чи надання допомоги жертвам несправедливості. У Корані є вказівки на це: «Дозволено тим, проти кого борються, боротися, бо з ними вчинили несправедливо» [86, 22:39] та ін. Існує правило, згідно з яким мусульмани, перш ніж йти у бій, мають виконати низку дій. Навіть якщо на початку битви буде вбито мусульман, їм слід показати ворогові вбитого і запитати: «Чи не буде краще для тебе досягти миру і безпеки, прийнявши іслам або уклавши угоду, яка гарантує мир?». Якщо ворог погодиться, мир буде встановлений, в іншому випадку буде розпочато війну – джихад [181, с. 2].

Навколо терміну «джихад» ведуться активні дискусії. Зокрема, Махмуд Ахмад Газі припускає, що має місце неправильна інтерпретація віршів Корану, які «приписують мусульманам здійснювати джихад проти ідолопоклонників Аравії, щодо яких Священна Книга передбачає інше, ніж з іншими не мусульманами». Застосування віршів, що стосуються війни з невіруючими, які застосовувалися лише до язичників Аравії, як, зокрема, у сурі ат-Тауба, деякими західними ученими було помилково узагальнено та розширено на всі категорії не мусульман [107, с. 5]. Дослівно джихад означає зусилля, боротьбу за віру. При цьому великим джихадом» означає духовне самовдосконалення, а збройна боротьба проти невірних – «малий джихад. Важливо наголосити, що, згідно з положеннями ісламського права, саме мир, а не війна є найкращим станом. «Якщо вони схиляються до миру, ти теж схиляйся до миру і покладайся на Аллаха» [86, 8:61]; «Коли ви виступаєте на шляху Аллаха, то впевніться і не говоріть тому, хто вітає вас миром: «Ти – невіруючий» [86, 4:94].

Як вже зазначалося, екстремістські та терористичні ісламські організації спотворюють деякі інститути класичного міжнародного права, це стосується, насамперед, інституту джихада, щоб виправдати свою діяльність. Мова йде про концепцію «глобального джихаду», яка уперше була проголошена Усамом бен Ладеном фетвою у 1996 році. Її суть полягає у «протистоянні ісламського світу з християнським та іудейським Заходом – як

у релігійній та ідеологічній, так і в економічній та військовій сферах, є, за своєю суттю, об'єктивним, а, отже, неминучим.

Ісламське право війни має релігійний аспект у тому сенсі, що дотримання ісламських правил застосування сили є актом поклоніння, що наближає мусульманського солдата до Бога. Це класичне юридичне прагнення до гуманізації збройних конфліктів призвело до суперечливих рішень, оскільки в цих ухвалах окремі юристи іноді приділяли пріоритетну увагу гуманітарним міркуванням, а в інших випадках віддавався пріоритет військовій необхідності виграти війну, навіть якщо це суперечило гуманітарним принципам [105, с. 7].

Ісламське право гарантує жертвам збройного конфлікту, наприклад, пораненим, хворим, військовополоненим та цивільним особам, право на захист, повагу та гідне гуманне поводження. Це також потребує захисту цивільних об'єктів та майна. Ісламське право обмежує методи та засоби війни до меж військової необхідності у повній відповідності до положень міжнародного гуманітарного права та женевських конвенцій.

Основні правила ведення війни, розроблені у межах міжнародного гуманітарного права, сприймаються ісламським правом загалом, на ісламським міжнародним правом зокрема, за допомогою методу іджтіхаду, за допомогою якого факіфи (ісламські богослови) тлумачать положення основоположних джерел ісламу, у даному випадку стосовно питань ведення війни [75]. Таким чином, подібність між міжнародним гуманітарним правом та концепцією ісламського міжнародного права не випадкова, а свідчать про те, що є універсальні цінності, які є важливою частиною більшості релігійних та нерелігійних світоглядів.

Заклик до застосування мирних засобів вирішення спорів бачимо у ст. 33 Статуту ООН [87]. Якщо мусульманин бере участь у війні, то на ньому лежить обов'язок суворо виконувати розпорядження релігії, які, слід зазначити, у багатьох положеннях випереджали «європейське» міжнародне право. Так, у сійарі має місце концепція поділу на комбатантів і не

комбатантів, тоді як критерії, що відрізняють комбатантів, були вперше закріплені у 1907 році у Конвенції про закони та звичаї сухопутної війни. До не комбатантів, згідно з сійаром, відносилися діти віком до 15 років, жінки, люди похилого віку, ченці, хворі та інваліди [69, с. 102]. Пророк Моххамед щоразу наголошував у зверненнях до війська: «Не обманюйте і не зраджуйте, ви не повинні калічити чи вбивати дітей, жінок та людей похилого віку» [181, с. 3]. Шайбані зазначає, що Абу Ханіфа заборонив вбивати жінок, дітей, осіб похилого віку, осіб, які страждають на хронічні хвороби, які не здатні брати участь у битвах; вбивство на полі битви ченців та пустельників [107, с. 82].

Сійар також зобов'язує до гуманного ставлення до військовополонених. Моххамед звертався до мусульман: «Військові в'язні – ваші брати. Аллах поклав їх у ваші руки; тому кожен, хто має брата в руках, нехай дає їжу, щоб він їв з того, що він сам їсть, і нехай він дає йому одяг, щоб носив з того, що він сам носить, і не накладати на них роботу, яку вони не можуть зробити. Якщо ви дасте їм таку роботу, допоможіть їм виконати її». Положення класичного міжнародного ісламського права забороняли вбивство військовополонених, супротивника, що склав зброю або втік з поля битви, розлучення полонених жінок з їх дітьми. Мусульманам, які вели війну, наказувалося утримуватися від знищення будинків жителів сторони-противника, «не знищувати ні засоби їх існування, ні плодові дерева, не чіпати пальми» [181, с. 2–3]. Слід зазначити, що сучасне міжнародне право зробило перші кроки у напрямі захисту навколишнього природного середовища в умовах збройних конфліктів лише у 1977 році: у ч. 3 ст. 35 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій зазначається: «Забороняється застосовувати методи або засоби ведення воєнних дій, які мають на меті заподіяти або, як можна очікувати, завдати великої, довготривалої та серйозної шкоди природному середовищу» [35].

Класичне ісламське міжнародне право суворо ставиться до проявів сексуального насильства під час війни. Винний воїн залежно від тяжкості злочину та свого сімейного стану засуджувався до шмагання або забивання

камінням до смерті. Історії відомий випадок, коли командир ісламської армії Дірар Ібн аль-Азвар був засуджений до смерті за статеві зносини з бранкою під час війни [181, с. 4]. Так, вже у VII столітті ісламське міжнародне право вважало сексуальне насильство під час війни не «мовчазно неминучим», а відносило його до військових злочинів [229, с. 317]. У сучасному міжнародному праві належна кваліфікація зґвалтуванню, скоєному під час збройного конфлікту, була дана у 1993 році у Статуті Міжнародного трибуналу з колишньої Югославії, у якому ст. 5 такі дії віднесено до злочинів проти людства [259].

У класичному міжнародному ісламському праві важливе місце приділялося міжнародним договорам. Спочатку договори, укладені ісламськими державами, регулювали їхні стосунки з християнськими країнами і стосувалися встановлення добросусідських відносин, уявлення про статус безпеки, на підставі якого не мусульманам дозволялося перебувати на території ісламських держав. До категорії мирних договорів та угод належать такі їх різновиди, як «протоколи про наміри, які мають попередній характер («аль-муравада»); договори про припинення військових дій («аль-мувадаа»), різновидом яких були угоди про тимчасове перемир'я («мугадана»); договори про союз («аль-хільф»); угоди про видачу та обмін військовополонених («аль-муфадат»)).

Ісламські правознавці для забезпечення дієвості та достовірності укладених договорів розробили умови, згідно з якими: 1) договори не повинні суперечити приписам ісламу, тобто не повинні відкидати те, що дозволено або заборонено шаріатом; 2) договори повинні узгоджуватися з керівником ісламської громади; 3) необхідно дотримуватися правила «відкидання переваги». Це один із основоположних принципів міжнародного права в ісламі, що спирається на 141 аят 4 сури Корану. Це правило означає неприпустимість агресії з боку зарубіжних країн стосовно ісламських держав та їх панування над мусульманами. Отже, укладання будь-якого договору або встановлення будь-яких зв'язків, що призводять до агресії чужинців проти

ісламських країн, проголошено забороненими; 4) договори повинні укладатися письмово.

В ісламських міжнародно-правових доктринах, що зберігають традиційні уявлення щодо примату ісламського права над міжнародним, міжнародний договір не розглядається у якості основного джерела правового регулювання міжнародних відносин.

Класичне міжнародне ісламське право є унікальним явищем для того часу і демонструє високі правові стандарти, які беруть свій початок ще у VII столітті. Вже у перші століття свого існування воно мало істотну перевагу навіть над міжнародним правом, що сформувалося на заході: у нього були конкретні джерела, також були забезпечені санкції за його порушення.

Необхідно констатувати факт впливу релігії на формування учення про міжнародне право та правопорядок. Не викликає сумнівів необхідність міжкультурного діалогу. Більше того, проблеми, що «накопилися в міжнародних відносинах, вимагають нового адекватного мислення в архітектурі сучасного міжнародного правопорядку, заснованого на діалозі цивілізацій», що передбачає поважне ставлення до різних цінностей і культур» [11, с. 56].

Якщо порівнювати класичне ісламське міжнародне право із сучасним міжнародним правом, то, насамперед, слід пам'ятати, що ісламське право – право релігійного спрямування, тоді як сучасне міжнародне право нині є виключно світським правом. Щоб зрозуміти різницю між цими двома феноменами, необхідно мати на увазі, що іслам за своєю природою є всеосяжним, він регламентує і релігійне життя, і світське, нерелігійне життя мусульманина. Якщо сучасне міжнародне право своїм основним джерелом вважає міжнародний договір, договір між державами, то в класичному ісламському міжнародному праві міждержавні договори також є джерелами, але головним у цій системі права є Коран, який вважається джерелом не лише внутрішнього, а й міжнародного права.

Основу зобов'язань у міжнародному праві складають: а) природні або

фундаментальні права держави: б) доктрина взаємної згоди держав. Доктрина природних (фундаментальних) прав трактує, що правом держава володіє у внутрішній та зовнішній сферах від природи самої держави, і що ці права їй не даровані, з моменту своєї появи держава їх вже має. Друга доктрина говорить про те, що держави набувають права та покладають на себе обов'язки за узгодженням між собою. Представляється, що друга доктрина більшою мірою відповідає міжнародним реаліям, адже щоб вимагати від іншої держави виконання певних обов'язків, щоб реалізувати своє те чи інше право, держава має узгодити це з тією державою, від якої вона очікує на виконання відповідного обов'язку.

Таким чином, роздуми над питанням, наскільки актуальним є регуляторний вплив класичного міжнародного ісламського права на сучасні ісламські країни, коли вони виступають суб'єктами міжнародного права, можна підсумувати наступним чином. Відповідь на це запитання пов'язане із розумінням того, що не в усіх ісламських країнах рівною мірою діє класичне ісламське право. Вплив ісламського права на правові системи ісламських держав проявляється в залежності від їх історичних закономірностей розвитку, культурних особливостей людей, що її населяють, від їх геополітичного розташування. На думку Е. Ю. Пауелли, при розгляді цього питання необхідно брати до уваги індивідуальну комбінацію ісламських та світських елементів у правовій системі кожної окремої ісламської держави, оскільки ця конкретна комбінація вплинула на те, як міжнародне управління конфліктами сприймалося владою цих держав» [241, с. 122]. Пропонується поділяти ісламські країни в залежності від ступеню впливу класичного ісламського права на їх правопорядки [13], що, своєю чергою, обумовлює ступінь впливу ісламської концепції міжнародного права на сучасне сприйняття цими країнами універсальних міжнародно-правових стандартів та їх адаптацію до них через розробку відповідних регіональних міжнародних стандартів, які враховують цивілізаційно-релігійні особливості ісламських держав.

З часу появи класичного міжнародного ісламського права пройшло багато часу, і тепер ісламські країни не можуть не враховувати правових та міжнародно-правових реалій сьогодення. Поняття «класичне міжнародне ісламське право», норми класичного міжнародного ісламського права – важливий елемент правових традицій ісламу, які, проте, не застосовуються для врегулювання відносин ісламських держав із іншими державами, воно, здебільшого, перебуває у площині ісламсько-правової доктрини для позначення питань, пов'язаних із міжнародними відносинами, що базуються на ісламі. Найбільш помітна дія традиційного міжнародного ісламського права на міжнародно-правове регулювання простежується у діяльності ісламських міжнародних економічних та фінансових організацій, покликаних встановити ісламський міжнародний економічний порядок, яскравим прикладом чого є заборона ісламським міжнародним та національним банкам стягувати відсотки за надання кредиту.

На практиці, у тому числі у відносинах між ісламськими державами, основна роль регулятора міжнародних відносин належить сучасному міжнародному праву, насамперед, у сферах підтримання міжнародного правопорядку, міжнародного захисту прав і свобод людини, врегулювання міжнародних суперечок та збройних конфліктів, коли ісламські держави керуються універсальним міжнародним правом.

2.2. Особливості лімологічної характеристики міжнародного ісламського права

Межові питання є актуальними у юридичній науці загалом, та міжнародному праві зокрема. Ще на початку XX століття було визнано важливість дослідження ментальностей та ідентичностей прикордонних територій. Теорія «розділеної спадщини історії західної півкулі» стала фундаментом мультикультуралізму як наряду політики, що базується на

висновках XX століття, сформульованих Гербертом Юджином Болтоном у книзі «Іспанське прикордоння» [126]. Д. Ньюман справедливо звертає увагу на те, що «дослідження кордонів вийшло за обмежені рамки політичної географії, перетнуло дисциплінарні кордони, щоб залучити до дискусії соціологів, політологів, істориків, юристів-міжнародників та фахівців у галузі міжнародних відносин» [230]. Тому у різних науках, зокрема географії, політології, історії, соціології, юриспруденції, та в багатьох інших наукових напрямках, поширюється осмислення лімології в рамках їх предметів дослідження. Як зазначає С. В. Завальнюк, «юридичну лімологію, що досліджує кордони як правове явище, цікавить кордонність, що має територіальний вимір. Тобто система державних, адміністративних, етнічних та інших кордонів, осмислена під кутом зору її впливу на соціокультурний розвиток та міждержавні відносини, відіграє важливу методологічну роль для сучасної юриспруденції, вона дозволяє по-новому усвідомити межі та просторову ідентифікацію як правової системи, так і держави» [38, с. 127, 128].

У найбільш узагальненому вигляді у філософському контексті поняття «кордон» є близьким до поняття «перехід» і стосується найрізноманітніших проявів людського буття. На прикордоннях стикаються хаос і порядок, тут формуються точки перетину, і саме на прикордоннях формується своєрідна «прикордонна свідомість». Тому кордон – це межа між значеннями, маркер культури, лінія протистояння, форма дійсності та спосіб існування.

До словника сучасної науки та філософії давно увійшли такі терміни, як «фізична реальність», «математична реальність», «географічна реальність» тощо. Найважливішими аспектами соціального середовища, що утворюється за допомогою правових механізмів, є його просторово-часові характеристики. Простір і час часто розглядаються як феномени, що мають суто природне походження і не залежать від правового регулювання. Таким чином, виходить, що право занурене у просторово-тимчасове середовище, яке є для нього чимось об'єктивним, зовнішнім, до чого слід лише

пристосовуватися; саме в цьому сенсі зазвичай розглядається така проблема, як «дія права у просторі та часі». В гуманітарному знанні існують власні теоретичні моделі простору та часу, що не збігаються з уявленнями наук негуманітарного циклу. Що стосується соціального простору, то він у роботах П. Бурд'є визначається як «структура упорядкованості соціальних позицій, розподіл у фізичному просторі різних видів благ та послуг, а також індивідуальних агентів та груп, локалізованих фізично, сукупність агентів, наділених різними та систематично взаємопов'язаними властивостями» [127, с. 50–51, 54] та ін.

Право загалом тісно пов'язане з уявленнями про простір, зокрема ціннісно навантажений. Одне із завдань права, як солідаризуючого чинника а властивістю правового простору є територія. Територія є замкнутим, відносно локалізованим фрагментом простору, де діє певний режим. Тому будь-яка правова система, у тому числі міжнародно-регіональна правова система, прагне чітко визначити просторові кордони, в межах яких існує встановлюваний нею соціальний та правовий порядок.

Інтеграційні процеси в Європі та в інших регіонах світу призведуть, можливо, до посилення макрорегіональної ідентичності та, відповідно, послаблення бар'єрних функцій внутрішніх кордонів та посилення зовнішніх. Концепція національної держави, яка була розроблена у специфічних умовах Західної Європи XIX століття і передбачала створення однорідної нації, що об'єднується спільністю мови та культури, економічними зв'язками та правовою системою та діє в рамках чітких та безпечних кордонів, не може бути застосована до сучасних багатонаціональних країн, яких у світі більшість. Часто державна ідентичність зовсім на збігається з етнічними/регіональними ідентичностями. Ідентичності у прив'язці до територій, масштаби якої вимірюються від мікрорайону до країн, регіонів, континентів, субконтинентів, пропонується розглядати як «сприйняття індивідом себе як представника певної спільноти, яка ґрунтується на єдності території проживання, історії та традицій,

соціокультурного досвіду, ціннісних орієнтацій та способу життя» [47, с. 108–109].

Колишнє уявлення про державні кордони сьогодні неминуче зазнає суттєвих змін, що відбувається у контексті відходу від «площинної» концепції кордонів («геополітична планіметрія») – до об'ємного уявлення («геополітичної стереометрії»). Як відомо, вже П. Сорокін розрізняв географічний («геометричний») та соціальний простір: «Соціальний простір є чимось зовсім відмінним від геометричного простору», – зазначав він [258].

Очевидним є те, що кордони нині не можна вивчати у контексті національних державних кордонів. Нині спостерігається зростання впливу наднаціональних організацій, які здебільшого визначають свої кордони у межах регіону. А. Дінер та Д. Хаген у цьому сенсі підкреслюють, що «у той час, як державні кордони, як правило, розглядаються як досить різкі розділові лінії, останні дослідження підкреслили суть кордонів і прикордоння як об'єктів культурної взаємодії, обміну і, можливо, певної гібридності» [153].

Однією з проблем, що ускладнює становлення регіонального міжнародного права, у тому числі міжнародного ісламського права, є різноманітність підходів до виокремлення регіонів в залежності від географічних, політичних, ідеологічних, культурних особливостей певних територій. Виокремлення міжнародного ісламського права не співпадає із географічним позначенням території, на яку поширюється дія цих регіональних норм. Критерієм виокремлення міжнародного ісламського права є не територіальний, а цивілізаційно-релігійний чинник. Р. Бруншвіг, розмірковуючи над тим, чи є релігійний критерій великомасштабним класифікуючим критерієм типізації цивілізацій, зазначає, що тільки ісламська релігія може бути такою, тому що «ця релігія може вважатися визначальним фактором не тільки щодо світовосприйняття, а також і щодо багатьох суспільних та приватних сфер діяльності людини» [132, с. 347]. Він приходить до такого висновку: «Загальний вплив ісламу на багато елементів

культури – мову, мистецтво, літературу, етику, політику, соціальну структуру, право тощо, є настільки значним, що неможливо заперечувати наявність особливої цивілізації, в якій іслам є не просто одним із її елементів, а є її визначальним елементом» [132, с. 348].

Для розуміння лімологічних характеристик міжнародного ісламського права важливим є з'ясування питання, які країни відносяться до ісламських держав. Перш ніж визначити межі дії міжнародного ісламського права, з'ясуємо питання вживання різних позначень цього регіону – «ісламський» та «мусульманський». У публікаціях деяких дослідників можна зустріти абсолютно синонімічне використання цих словосполучень. Термін «ісламське право» має зв'язок з ісламом як релігійно-етичною системою соціального регулювання, тоді як «мусульманське право» акцентує увагу на мусульманах як суб'єктах соціальних відносин, які у своїх практиках, крім норм шаріату та фікха, керуються локальними звичаями, сімейними традиціями, зразками поведінки суміжних культур.

Загалом, іслам є другою, після християнства, релігією, за кількістю осіб, що її сповідують, і налічує приблизно 1,9 млрд. мусульман. Організація ісламського співробітництва об'єднує п'ятдесят шість країн у Північній Африці, Близькому Сході та в Південній Азії, в яких іслам відіграє значну роль, серед яких ті, що визнають іслам державною релігією, а також ті, де мусульмани становлять більшість населення. Важливим є розрізнення мусульманських країн та ісламських країн. Мусульманськими є країни, де більшість населення становлять ті, хто сповідують релігію іслам. Термін «мусульман» тут використовуються як об'єктивний і нейтральний, що констатує факт релігійної приналежності населення, незалежно від того, як ця приналежність здійснюється. Наприклад, Індія та Китай займають третє та дев'яте місця у списку країн із найбільшою кількістю громадян цих країн, що є мусульманами, але ці країни не є ісламськими. Е. Пауелл вважає, що ісламськими державами є ті, у яких правові системи переважно покладаються на обов'язкове впровадження шаріату, а також держави, які обмежують

прямий, обов'язковий вплив шаріату на частину своїх офіційних законів, таких, наприклад, кримінальне право [241, с. 50]. Існують народи, які прийняли іслам як державну релігію, але не як правову регулятивну систему. У деяких країнах слово «ісламський» включено до їх офіційної назви: Ісламська Республіка Іран, Ісламська Республіка Пакистан, Ісламська Республіка Мавританія та ін.

Табл. 1. Сучасні ісламські держави у вузькому значенні: державна релігія яких – іслам

Назва держави (скорочена)	Назва держави (офіційна)	Рік обрання незалежності (від якої держави)	Географічне розміщення (континент)	Офіційна релігія
Алжир	Алжирська Народна Демократична Республіка	1962 р., (Франція)	Африка	Іслам сунітського толку
Афганістан	Ісламська Республіка Афганістан	1919 р., (Великобританія)	Азія	Іслам сунітського толку
Бангладеш	Народна Республіка Бангладеш	1971 р., (проголошена) 1971 р., (визнана) (Пакистан)	Азія	Іслам сунітського толку
Бахрейн	Королівство Бахрейн	1971 р., (Великобританія)	Азія	Іслам
Бруней-Даруссалам	Держава Бруней-Даруссалам	1984 р., (Великобританія)	Азія	Іслам сунітського толку
Гамбія	Республіка Гамбія	1965 р., (Британська імперія)	Африка	Іслам
Джибуті	Республіка Джибуті	1977 (Франція)	Африка	Іслам
Єгипет	Арабська Республіка Єгипет	1922 р., (незалежність Королівства Єгипет)	Африка	Іслам сунітського толку
Ємен	Єменська	1918 (Північний	Азія	Іслам

	Республіка	Ємен від Османської імперії), 1967 (Південний Ємен від Великобританії)		
Лівія	Держава Лівія	1951 р., (Великобританія)	Африка	Іслам
Ірак	Республіка Ірак	1932 р., (Великобританія)	Азія	Іслам
Іран	Ісламська Республіка Іран	1979 р., (внаслідок Ісламської революції)	Азія	Іслам шіїтського толку
Йорданія	Йорданське Хашимітське Королівство	1946 р., (незалежність Хашимітського Королівства Трансйорданія)	Азія	Іслам
Катар	Держава Катар	1971 р., (Великобританія)	Азія	Іслам сунітського толку
Коморські острови (Комори)	Союз Коморських островів	1975 р., (Франція)	Африка	Іслам сунітського толку
Кувейт	Держава Кувейт	1961 р., (Великобританія, 1991 (Ірак))	Азія	Іслам
Мавританія	Ісламська Республіка Мавританія	1960 р., (Франція)	Африка	Іслам сунітського толку
Малайзія	Малайзія	1957 р., (Великобританія)	Азія	Іслам сунітського толку
Мальдіви	Республіка Мальдіви	1965 р., (Великобританія)	Азія	Іслам
Марокко	Королівство Марокко	1956 р., (Франція)	Африка	Іслам сунітського толку
Нігер	Республіка Нігер	1960 р., (Франція)	Африка	Іслам сунітського толку
ОАЕ	Об'єднані Арабські	1971 р.	Азія	Іслам

	Емірати			
Оман	Султанат Оман	1970 р., (засновано)	Азія	Іслам
Пакистан	Ісламська Республіка Пакистан	1947 р., (Великобританія)	Азія	Іслам сунітського толку
Саудівська Аравія	Королівство Саудівська Аравія	1932 р.,	Азія	Іслам (сунітськог о толку та вахабітсько го толку)
Сомалі	Федеративна Республіка Сомалі	1960 р., (Великобританія)	Африка	Іслам сунітського толку
Судан	Республіка Судан	1956 р., (Великобританія та Єгипет)	Африка	Іслам сунітського толку
Туніс	Туніська Республіка	1956 р., (Франція)	Африка	Іслам сунітського толку

У табл. 1 «Сучасні ісламські держави у вузькому значенні: державна релігія яких – іслам» наведено лише визнані міжнародним співтовариством ісламські держави: Алжир, Афганістан, Бангладеш, Бахрейн, Бруней-Даруссалам, Гамбія, Джибуті, Єгипет, Ємен, Лівія, Ірак, Іран, Йорданія, Катар, Коморські острови (Комори), Кувейт, Мавританія, Малайзія, Мальдіви, Марокко, Нігер, Об'єднані Арабські Емірати, Оман, Пакистан, Саудівська Аравія, Сомалі, Судан, Туніс. Необхідно зазначити, що Палестина є частково визнаною державою, офіційною релігією у країні проголошено іслам сунітського напрямку. Надалі дані про Палестину будуть братись до уваги, бо вона має статус спостерігача при ООН та бере участь у підписанні та ратифікації міжнародно-правових документів, які будуть досліджуватись. Наведені у табл. 1 28 держав світу розміщені на різних континентах (16 – в Азії, 12 – в Африці) та мають свій унікальний культурних спадок, історію тощо. У них різні форми правління та форми державного устрою. Їх об'єднує те, що усі вони закріплюють за ісламом статус державної релігії. Посилання

на це можна знайти в Основному законі кожної з цих держав. Цю групу держав можна назвати ісламськими у вузькому значенні.

У багатьох країнах половина чи більше населення є ісламським, серед них Азербайджан, Індонезія, Гвінея, Малі, Чад тощо. Ці держави є світськими, офіційна релігія у них відсутня, і навіть якщо основний закон містить звернення до Аллаха, як, наприклад, у Конституції Індонезії, визначального впливу на національне право іслам не має. Цю групу держав можна назвати ісламськими у широкому значенні.

Таким чином, що для віднесення держави до категорії ісламських країн необхідною є наявність сталої практики орієнтування на релігійні постулати у правових питаннях, що передбачає дослідження національної правової системи, а також політичного та правового функціонування держави на світовій арені (членство у регіональних та міжнародних організаціях, участь у міжнародних угодах, фактична імплементація їх положень). Аналіз повинен проводитися індивідуально на прикладі конкретної держави з урахуванням її цивілізаційних особливостей [68, с. 314].

З 25 конституцій, які проголошують іслам, 23 включають статті, які проголошують іслам державною релігією, положення про те, що іслам є джерелом права присутнє у 18 конституціях, 6 конституцій містять застереження щодо прийняття законів, що суперечать ісламу. Наприклад, в Ірані конституція містить приписи, відповідно до яких судді мають утримуватись від виконання законів, які порушують ісламу. Так само в Саудівській Аравії судді не підкоряються будь-яким авторитетам, окрім ісламського шаріату (ст. 46) [122]. Іншими популярними статтями є ті, що вимагають, щоб глава держави чи уряд були мусульманським (така вимога міститься у 15 конституціях). Єгипетська Конституція 1980 року проголошує у ст. 2, що «принципи ісламського права є основним джерелом законодавства». Це основне становище залишилося без змін у недовговічній Конституції 2012 року, яку підтримали ісламістські політики, а також у Конституції 2014 року, прийнятої більш світським тимчасовим урядом.

У різних країнах, наприклад, в Афганістані, Ірані та Пакистані, також містяться положення, іноді на додаток до статей про джерела права, що неможна приймати закони, що суперечать ісламу. Згідно ст. 4 Конституції Ісламської Республіки Іран 1979 року, всі державні закони повинні ґрунтуватися на засадах ісламу, і ця норма є пріоритетною по відношенню до інших статей Конституції або інших нормативно-правових актів держави. Рішення ж щодо відповідності правового акту положенням ісламського права виносять Факіх Ради з охорони конституції та ісламських норм (ст. 4) [143]. У статті 2 Конституції Іраку 2005 року йдеться про те, що іслам «є основним джерелом законодавства», і що «не може бути прийнято жодного закону, що суперечить положенням ісламу». Також закріплено правило, за яким «не може бути встановлено жодного закону, що суперечить принципам демократії, і що жоден закон, що суперечить правам та основним свободам, закріпленим у цій конституції, не може бути застосований» [183].

У Конституції Єменської Республіки 1991 року підкреслюється етнічна та релігійна ідентичність народу: «Йєменській народ є частиною арабської нації та ісламського світу». Іслам у Ємені проголошений державною релігією (ст. 2), а шаріат – головним джерелом законодавства (ст. 3) [284]. Дотримання у Конституції Ємену принципу наслідування ісламських цінностей простежується також в інших статтях. Особливо гостро релігійне питання стоїть у сферах, пов'язаних із зайняттям вищих державних постів.

Конституція Тунісу визначає його як «громадянську державу». Цей термін набув поширення після арабських повстань. Як мінімум, це означає, що це держава, керована громадянськими політиками, тобто не релігійними діячами чи військовими. Це також означає, що держава, яка може визнати іслам та ісламське право джерелом права, може і не бути ісламською республікою, а є громадянською державою, спільнотою громадян [271].

Конституційне закріплення статусу ісламської релігії не обов'язково суперечить конституційній демократії. Багато конституцій, які закріплюють релігію, наприклад, у Пакистані, також гарантують значну кількість прав

людини, у тому числі свободу релігії та інші демократичні цінності, зокрема поділ влади та судову незалежність. Тобто ступінь демократії у конституції та релігія – два окремі питання проектування суспільно-державного устрою, які не слід об'єднувати чи припускати, що вони суперечать один одному.

У сучасному світі спостерігається конституціоналізація правових систем [151, с. 29]. Як зазначає Х. Бехруз, сучасні конституції ісламських держав є «результатом досягнутого компромісу між різними силами традиційного та реформаторського характеру, етапом становлення сучасного типу конституціоналізму» [8, с. 18]. В Єгипті, наприклад, Верховний конституційний суд зазвичай інтерпретував релігійну статтю в конституції таким чином, щоб звести до мінімуму потенційний конфлікт із правами. У Пакистані судді часто посилаються на ісламське право для розширення обсягу судових проваджень, пов'язаних із суспільними інтересами, справедливістю та іншими правами. В Іраку, наприклад, закони мають бути перевірені на відповідність принципам «демократії» та «права», а також ісламу. В Афганістані Конституція 2004 року (нині вона втратила чинність) передбачала, що «держава дотримується Статуту ООН, міждержавних угод, а також міжнародних договорів [...] та Загальної декларації прав людини» (ст. 7) [266].

Школи ісламської юриспруденції сформували різні підходи до тлумачення та застосування ісламського права. У деяких конституціях одна зі шкіл, щоб уникнути правової невизначеності, може набути офіційного статусу. Наприклад, Конституція Афганістану у ст. 130 містить положення, що судді повинні, за відсутності інших вказівок Конституції або законів, покладатися на ханафітську юриспруденцію. Ісламські меншини можуть також використовувати свою власну юриспруденцію, і за конституційними нормами суперечки між шіїтськими меншинами вирішуються відповідно до закону шіїтів.

Жодна сучасна держава не покладається виключно на ісламське право. У багатьох ісламських країнах правова система являє собою поєднання

релігійного права і державного права. Певні галузі національного права ісламських країн, що стосуються сім'ї та особистого статусу, більшою мірою передбачають застосування норм шаріату, водночас комерційне право, права інтелектуальної власності покладаються на світські кодекси. Наприклад, Конституція Йорданії (ст. 150) містить положення, за яким шаріатські суди мають виняткову юрисдикцію у розгляді: 1) питання особистого статусу мусульман; 2) у справах про діє (кровні гроші), коли обидві сторони є мусульманами, або якщо одна зі сторін не є мусульманином, і обидві сторони погоджуються на юрисдикцію шаріатських судів; 3) питання, що стосуються ісламського вакуфу (релігійні обдарування) [141]. Інші питання розглядаються, переважно, світськими судами.

Таким чином, ісламськими є країни, у яких за ісламом закріплено статус державної релігії. Виокремлення міжнародного ісламського права, як феномену регіоналізації сучасного міжнародного права, не співпадає із географічним позначенням території, на яку поширюється дія цих регіональних норм, а обумовлено цивілізаційними чинниками.

2.3. Поняття та структура міжнародного ісламського права

Для сучасного міжнародного права характерним є зростання взаємозалежності між державами, а також між сферами міжнародного права (права людини, навколишнє середовище, економічний розвиток тощо), що, своєю чергою, збільшує кількість міжнародних стандартів і, як наслідок, збільшується ймовірність конфлікту між цими стандартами. Одним із шляхів зняття конфліктності між такими стандартами може стати регіоналізація міжнародного права, при якій універсальні стандарти адаптуються та конкретизуються в залежності від особливостей того чи іншого регіону, в якому об'єднуючим фактором можуть бути цивілізаційні особливості суб'єктів цього процесу. Як слушно зазначає Х. Бехруз, «проблеми, які

накопичилися у міжнародних відносинах, потребують адекватного мислення в архітектурі сучасного міжнародного правопорядку, заснованого на діалозі цивілізацій, що обумовлює поважне ставлення до різних цінностей та культур» [11, с. 60].

Наука міжнародного права розглядає міжнародне регіональне право як підсистему міжнародно-універсального права, в рамках якої виділяється, перш за все, з певною часткою умовності, міжнародне європейське право, а також міжнародне африканське право, міжнародне американське право, при цьому питання регіоналізації міжнародного права у напрямку врахування специфіки ісламського права, як форми цивілізації, є найменш дослідженим. У зв'язку з цим актуалізується проблема виділення із сукупності міжнародно-правових норм тієї їх частини, яка стосується ісламських держав.

Держави з мусульманською більшістю діють у рамках міжнародно-універсального права, яке має забезпечувати стандарти поведінки для всіх держав, незалежно від їхньої правової системи, культури тощо. Тому вкрай важливо розуміти систему правил, норм і стандартів, у якій діють держави із мусульманською більшістю. Ідея міжнародного ісламського права, як взаємодії міжнародного права і національного права ісламських держав у контексті фрагментації та регіоналізації міжнародного права, заснована на спільності релігійної та культурної спадщини ісламських країн, їх цивілізаційних цінностей та моральних уявлень.

Як зазначає Азіп Тайджині, політизація ісламської релігії у другій половині XX століття знайшла прояв на двох рівнях: внутрішньому (національному) та міжнародному. Аргументом на користь розробки міжнародного ісламського права є, на думку Азіна Тадждин те, що загальне, універсальне міжнародне право майже не бере до уваги ісламські цінності та традиції, які не повною мірою вписуються у практику міжнародного права. Цей аргумент узгоджується з критикою в рамках підходів країн третього світу до міжнародного права, які критикують політичне використання та

зловживання західними країнами міжнародного права [261, с. 37]. У цьому контексті заслуговує окремої уваги публікації з проблематики становлення та розвитку арабської регіональної системи на підставі розгляду функціонування, насамперед, міжнародної регіональної організації – Ліги арабських держав, як компонента сучасної міжнародної системи. Арабська регіональна система заснована на загальному історичному досвіді та спільності релігії, а також її основних ціннісних компонентів. На підставі цього дослідники зазначають, що арабська регіональна система ґрунтуватиметься не лише на взаємодії між її сторонами, але й є спільним результатом взаємодії існуючих політичних, економічних та соціальних елементів, які є основою для її створення та її розвитку. Це те, що наділяє арабську регіональну систему відмінними рисами, а також заперечує формулу її підпорядкування, чи то глобальній системі, чи будь-якої іншій регіональній системі [39].

Представники юридичної науки пострадянського простору розглядають проблематику міжнародного ісламського права крізь призму функціонування у системі права ісламських держав такої галузі, як сійяр, серед яких М. В. Жданов, Д. В. Лук'янов та ін. Зарубіжні дослідники, наприклад, М. Буазар, Дж. Захід, Е. Ю. Пауелл, А. Мюллер, С. Нахед, М. Нийхофф, М. Таубе, Б. Фассбендер, М.-Л. Фрик, М. Хаддурі та ін., значну увагу приділяють взаємодії міжнародного права та ісламського права, при цьому досліджень, присвячених міжнародному ісламському праву, як прояву регіоналізації та фрагментації міжнародного права, не так багато.

Як зазначає В. Канвар, новий світовий порядок є співтовариством не атомізованих розрізнених держав, а є співробітництвом гетерархічних міжнародних та регіональних режимів [190, с. 44], що пояснює існування у сучасному міжнародному праві не лише загальнообов'язкових універсальних норм, яких переважна більшість, але й норм, дія яких поширюється на певні регіони. Універсальні правила не завжди можуть дати рішення, адекватне

певним правовим ситуаціям, що виникають в межах регіону, що змушує держави об'єднуватися на регіональному рівні, щоб протистояти таким ситуаціям. З іншого боку, кодифікація та розробка певних міжнародно-правових стандартів на регіональному рівні також є ефективним засобом проведення регіональної контекстуалізації, необхідним для реалізації універсальних міжнародно-правових норм місцевому рівні. Роль та значення регіональних норм визнані Статутом ООН, при цьому наголошується на їх несуперечності положенням цього документу.

Ісламські держави є повноправними членами міжнародного співтовариства, де їхній вплив на міжнародні відносини та політику нині є суттєвим і продовжує зростати. Значення ісламського регіону у міжнародних відносинах визнається і Міжнародним судом ООН у Гаазі [117, с. 44], зокрема у ст. 9 його Статуту зазначається, що при обранні членів Суду необхідним є врахування не лише володіння кандидатом необхідними компетенціями, але й те, що суддівський склад має забезпечувати представництво основних форм цивілізації та основних правових систем світу [87]. Нині із п'ятнадцяти суддів Міжнародного суду три представляють ісламські країни [150].

Ісламські дослідники, наприклад, М. Мунір, розглядають зв'язок між міжнародним публічним правом та ісламськими державами та їх правовими системами не як їх підпорядкування універсальним стандартам, а як, імовірно, пристосування ісламської правової системи та ісламської цивілізації до них [227, с. 48]. Необхідно зазначити, що цей процес відбувається не тільки у напрямку адаптації універсальних міжнародних стандартів до особливостей ісламських держав, а й у напрямку створення регіональних стандартів, які конкретизують універсальні крізь призму своїх цивілізаційних особливостей.

Паралельно із процесами державотворення в ісламських країнах та включенням їх до міжнародної системи відносин, посилювалася тенденція закріплення за ними на міжнародній арені певної політичної ніші, а також

вплив релігійного фактору у сфері зовнішньої політики мусульманських країн. Створені у цих країнах у різні часи релігійно-політичні об'єднання, що базуються на концепції ісламської солідарності, координують різні аспекти життя мусульман, як у межах окремих країн та громад, так і у світовому масштабі. Йдеться про такі організації, як Організація ісламського співробітництва, Ліга арабських держав, Всесвітній ісламський конгрес та інші. Основним інститутом розвитку міжнародного права, заснованим на ісламі, є Організація ісламського співробітництва (надалі – ОІС).

Ісламським країнам, як суб'єктам міжнародного права, притаманні ті ж елементи міжнародної правосуб'єктності, що й іншим державам.

1. Держави ісламського регіону мають право укладати міжнародні договори, і це право ними реалізується. Ісламські країни підписують двосторонні, регіональні та універсальні договори. Необхідно відзначити, що деякі ісламські держави не вступають у міжнародні зв'язки з певних питань і є достатньо закритими для решти світу.

2. Наступним елементом міжнародної правосуб'єктності ісламських країн є їх право бути членом міжнародних, міжурядових організацій та брати участь у їх діяльності на засадах рівності усіх членів. Наприклад, усі ісламські держави є членами ООН та низки її спеціалізованих установ. Усі ісламські держави є засновниками, учасниками та членами Організації ісламського співробітництва. Хоча держави ісламського регіону розташовані у різних регіонах таких континентів, як Азія та Африка, однак вони не створюють великої кількості регіональних ісламських міждержавних організацій. Також ці держави входять до інших регіональних, загально-континентальних міжнародних міжурядових організацій. Зокрема, вони є членами Організації країн – експортерів нафти та ін.

3. Держави ісламського регіону мають право встановлювати дипломатичні та консульські відносини, обмінюватися дипломатичними та консульськими представництвами між собою та неісламськими державами. Таким чином, кожна ісламська держава є повноправними та повноцінними

суб'єктами сучасного міжнародного права, які утворюють в рамках ісламського регіону, контури якого не співпадають з географічним розумінням регіону, а засновані на цивілізаційному факторі, регіональні норми, що конкретизують та модернізують, в залежності від своїх особливостей, універсальні мінімальні міжнародні стандарти.

Структура міжнародного ісламського права може бути представлена наступним чином, за умови прийняття міжнародних регіональних ісламських нормативно-правових актів за принципом їх несуперечності нормам універсального міжнародного права:

1) норми, що містяться у нормативно-правових актах міжнародно-універсального права, прийняті універсальними міжнародними організаціями, стосовно ісламських держав;

2) рішення судових інстанцій універсального рівня стосовно ісламських держав;

3) норми, що є результатом прийняття нормативно-правових актів міжнародними ісламськими організаціями, як наслідок адаптації приписів міжнародно-універсального права;

4) договори, що укладаються між ісламськими державами та між ісламськими та неісламськими державами.

Перший блок нормативно-правових актів у структурі міжнародного ісламського права об'єднує велику кількість міжнародних документів, насамперед ООН, універсальних міжнародних організацій, щодо врегулювання проблем у країнах ісламського регіону. Так, резолюції ООН можуть бути поділені на: резолюції, що стосуються внутрішньої діяльності міжнародної організації, наприклад, рішення ООН щодо прийняття нового члена, створення допоміжного органу, а також акти загального характеру (загальні), що містять стандарти, що стосуються, наприклад, правил діяльності певного органу організації, бюджетного положення тощо; резолюції, адресовані державам-членам. Саме другий вид резолюцій має відношення до міжнародного ісламського права. Прикладом можуть бути

численні резолюції Ради Безпеки ООН та Генеральної Асамблеї ООН щодо Афганістану, зокрема: резолюція, ухвалена Генеральною Асамблеєю 10 листопада 1987 року «Положення в Афганістані та його наслідки для міжнародного миру та безпеки»; численні резолюції Генеральної Асамблеї ООН «Положення в галузі прав людини в Афганістані» від 8 грудня 1988 року, 1 листопада 1989 року, 15 грудня 1989 року, 17 грудня 1991 року, 1 березня 1993 року; резолюція 1817, ухвалена Радою Безпеки, щодо незаконного виробництва та обігу наркотиків в Афганістані, від 11 червня 2008 року; резолюція 1822 (2008), ухвалена Радою Безпеки, щодо продовження заходів, вжитих щодо «Аль-Каїди» та «Талібану», від 30 червня 2008 року; багато інших резолюцій, що є реакцією на виклики сьогодення у цій країні.

Другий блок нормативно-правових актів у структурі міжнародного ісламського права об'єднує нормативно-правові акти ісламських міжнародних міжурядових та регіональних організацій, їх структурних підрозділів (більш детально їх буде розглянуто у підрозділі 3.2 дисертаційної роботи). Найбільш важливими з них є акти Організації ісламського співробітництва (ОІС) та Ліги арабських держав (ЛАД). Ці організації об'єднують виключно ісламські держави та будуються на основі принципів ісламської спільності, прихильності до учення ісламу, його духовних, моральних та соціально-економічних цінностей. У той самий час не можна забувати, що усі країни, які формально оголосили себе ісламськими державами, є членами ООН, що зобов'язує їх виконувати зобов'язання в рамках прийнятих цією організацією актів.

Наприклад, до основних документів, прийнятих у рамках ОІС, належать: Угода про заснування Ісламської комісії Міжнародного Півмісяця; Пакт про права дітей в ісламі; Конвенція боротьби з тероризмом; Каїрська декларація Організації ісламського співробітництва у галузі прав людини; Статут Центру праці Організації ісламського співробітництва; Правила надання консультативного статусу ОІС гуманітарним неурядовим

організаціям; Статут Ісламської організації продовольчої безпеки; Положення про Ісламську раду цивільної авіації; Положення про Інститут стандартів та метрології для ісламських країн (SMPIC); Статут Співки електрозв'язку ісламських держав (ISTU); Статут Організації з розвитку жінок ОІС.

В економічній сфері найбільш важливими міжнародно-правовими документами, прийнятими в рамках ОІС, є: Генеральна угода про економічне, технічне та торговельне співробітництво між країнами-членами ОІС, Угода про залучення, захист та гарантії інвестицій між державами-членами ОІС, Рамкова угода про систему торгових преференцій між державами-членами ОІС, Протокол про схему пільгових тарифів для TPS-OIC (PRETAS), Угода про імунітети та привілеї Організації ісламського співробітництва та ін.

Третій блок документів у структурі міжнародного ісламського права складають рішення судових інстанцій універсального рівня стосовно ісламських держав, наприклад, Міжнародного суду ООН, Міжнародного кримінального суду.

Міжнародний Суд є органом ООН. У Статуті ООН у ст. 33 передбачається, що держави-члени повинні спочатку прагнути мирного вирішення будь-яких суперечок між ними через «переговори, розслідування, посередництво, примирення, арбітраж, судове врегулювання» [87]. У якості додатку до Статуту додається Статут про створення Міжнародного Суду», який виконує функції судового органу ООН та, як це передбачено у ст. 33, слугуватиме форумом для судового врегулювання спорів.

Як вже зазначалося, до складу Міжнародного суду ООН входять п'ятнадцять суддів, яких обирають держави-члени ООН. При комплектації суддівського корпусу, відповідно до ст. 9 Статуту, прагнуть до забезпечення основних форм цивілізації та основних правових систем світу. Рішення Суду є обов'язковим лише для сторін, що беруть участь у справі, і лише у даній справі (ст. 59). Рішення Міжнародного суду поділяються на справи, що

оспорюються, і консультативні висновки. Е. Ю. Пауелла зазначає, що держави можуть визнавати юрисдикцію Міжнародного суду шляхом обов'язкової юрисдикції та компромісної юрисдикції, що означає включення до договору компромісних застережень. Тобто держави-учасниці спору погоджуються з обов'язковою юрисдикцію Міжнародного Суду із застереженнями або без них, або не визнають юрисдикцію Суду [242].

Більшість справ Міжнародного суду пов'язана з питаннями суверенітету, морських кордонів, дипломатичних відносин та прикордонними суперечками. Щодо визнання ісламськими країнами рішень Міжнародного суду Е. Ю. Пауелла звертає увагу на тому, що Суд стикається з перешкодами у зміцненні свого авторитету щодо цих держав. Питання визнання ісламськими державами повноваження Міжнародного суду розглядається дослідницею у двох основних сферах його юрисдикції – територіального суверенітету та дипломатичного імунітету. У справах щодо територіального суверенітету, незважаючи на часткову суперечність між приписами ісламського права та міжнародного права з цього питання, ісламські держави частіше звертаються до Міжнародного суду, як арбітру у їх вирішенні, порівняно зі справами щодо дипломатичної недоторканності. Незважаючи на відповідність між ісламським правом та міжнародним правом з цього питання, ісламські держави не охоче погоджуються з повноваженнями Міжнародного суду [242].

Питання щодо визнання ісламськими державами повноваження Міжнародного суду розглядається Е. Ю. Пауелою у контексті двох основних сфер його юрисдикції: територіального суверенітету та дипломатичного імунітету. Основна відмінність між розумінням дипломатичного суверенітету класичним ісламським міжнародним правом та сучасним міжнародним правом полягає в наступному: іслам визнає легітимність політичної організації країн, між якими встановлюються відносини; сучасне міжнародне право розглядає його лише як встановлення чи панування над ситуацією, як міру її легітимності. Зазначається, що у справах щодо територіального

суверенітету, незважаючи на часткову суперечність між приписами ісламського права та міжнародного права з цього питання, ісламські держави частіше використовують Міжнародний суд у якості арбітра, у порівнянні зі справами щодо дипломатичної недоторканності [241].

У 2007 році було опубліковано дослідження Кларка Б. Ломбарді, у якому здійснено аналіз застосування норм ісламського права суддями Міжнародного суду ООН [211]. Зокрема було встановлено, що з моменту свого створення до 2006 року Суд виніс вісімдесят три рішення із застосуванням норм ісламського права. У двох випадках безпосередньо в офіційних рішеннях згадувалося ісламське право, хоча жодне з них не торкалося ісламського права значним чином. У семи випадках судді висловили окремі думки щодо узгодження з рішенням або навпаки, згадавши при цьому ісламські закони. Таким чином, у рішеннях Міжнародного суду у справах, що оспоруються, ісламське право згадується лише іноді. Так, приблизно у десяти відсотках випадків, коли Міжнародний суд ухвалив рішення, деякі судді вважали, що ісламське право має відношення до вирішення проблеми.

Перше посилання на ісламське право у висновку Міжнародного суду міститься у багатосторонній справі щодо делімітації континентального шельфу Північного моря між Данією, Нідерландами та Федеративною Республікою Німеччина. Загалом Кларк Б. Ломбарді прийшов до висновку, що Міжнародний суд повинен шукати міжнародно-правові норми у «міжнародних конвенціях, загальних або тих, що стосуються певного кола суб'єктів, які встановлюють правила, прямо визнані державами, що сперечаються». Міжнародні конвенції можуть містити норми, що впливають з ісламської правової традиції, або, як альтернатива, держави, які підписали міжнародні конвенції, можуть висловлювати застереження із посиланням на ісламські правові норми. Держави можуть, наприклад, висловити позицію, що вони приймають певні договірні норми лише тією мірою, якою вони не суперечать нормам шариату. Судді Міжнародного суду

використовують посилання на норми ісламського права у таких випадках: 1) щоб встановити існування відповідних міжнародних правових норм; 2) для визначення того, як міжнародні правові норми (які, можливо, були виведені уперше з неісламських джерел) повинні застосовуватись у сучасному світі, зокрема ісламськими країнами; 3) щоб встановити, що рішення, прийняте виключно на основі неісламських міркувань, не може бути відхилено як таке, що суперечить ісламському закону.

Зіткнення концепцій тлумачення суверенітету ісламським правом та міжнародним правом відбулося внаслідок винесення Міжнародним судом консультативного необов'язкового висновку від 16 жовтня 1975 року [281]. 13 грудня 1974 року Генеральна Асамблея запросила консультативний висновок щодо спірної території Західної Сахари (тоді Іспанської Сахари). Марокко звернулося до ООН з проханням розглянути свої претензії та претензії Мавританії на цю територію та надати роз'яснення з таких питань: 1) чи була Західна Сахара під час колонізації Іспанією нічиєю територією (*terra nullius*)?; 2) і якщо відповідь на перше питання буде негативною, то які були правові зв'язки між цією територією та Королівством Марокко та Мавританією?

Марокко, аргументуючи правомірність своєї позиції, звертала увагу на релігійну відданість народів Західної Сахари Марокканському султану. Суд відповів на перше запитання заперечно і, спираючись на трактування суверенітету міжнародним правом, виніс рішення, що вірність правителю, якщо це може бути прирівняно до суверенітету, має бути явно реальною та виявляється у діях, що свідчать про ухвалення його політичної влади. У відповіді на друге питання було висловлено думку, що між територією Західної Сахари та Королівством Марокко існують законні підстави вірності. Також зазначалося, що також існують юридичні зв'язки між цією територією та Мавританією. Суд дійшов висновку, що надані йому матеріали та інформація не встановлюють жодного зв'язку територіального суверенітету між територією Західної Сахари та Королівством Марокко чи Мавританією.

Таким чином, Суд не знайшов жодних правових зв'язків такого роду, які могли б вплинути на застосування резолюції 1514 (XV) Генеральної Асамблеї 1960 року, що містить Декларацію про надання незалежності колоніальним країнам та народам у справі деколонізації Західної Сахари і, зокрема, принципу самовизначення через вільне та справжнє волевиявлення народів території [104].

Правові аргументи зі зверненням до ісламського права були також надані у 1994 році у справі щодо територіального спору між Лівією та Чадом з визначення суверенітету над смугою Аузу [263]. Лівія засновувала свої претензії на законній релігійній владі над населенням смуги Аузу, посиляючись на «злиття прав та титулів корінних жителів на смузі Аузу, Ордену Сенусі, Османської імперії та на підставі угоди, яку її уряд уклав з Італією. Чад стверджував, що кордон був встановлений на підставі Договору про дружбу та добросусідство, укладеного між Францією та Лівією у 1955 році [208]. Міжнародний суд відхили аргументи Лівії та вирішив територіальний спір на користь Чаду.

Міжнародний суд при ухваленні рішень звертався до ісламського права також при розгляді справи у 1969 році щодо встановлення межі континентального шельфу між Німеччиною та Данією, а також між Німеччиною та Нідерландами. У якості прикладу можна навести думку судді Аммоуна, який зазначав, що Міжнародний суд зобов'язаний (зокрема, згідно зі ст. 9 свого Статуту) брати до уваги як європейські правові традиції, так і азійські, африканські традиції, а також ісламські правові принципи і правові традиції. Аналогічну думку висловив суддя Вірамантрі при вирішенні суперечки між Словаччиною та Угорщиною у справі щодо системи водопостачання Габчикова-Нагімарос.

У ст. 38 Статуту Міжнародного суду перераховані джерела міжнародного права, на які судді повинні звертати увагу при прийнятті рішень, як у справах, що оспоруються, так і в консультативних висновках. Зокрема Суд застосовує: 1) міжнародні конвенції, загальні або обмеженого

кола дії, які встановлюють правила, прямо визнані державами, що сперечаються; 2) міжнародний звичай як свідчення загальної практики, прийнятої у якості закону; 3) загальні засади права, визнані цивілізованими країнами; 4) судові рішення та позиції найбільш висококваліфікованих фахівців з різних країн, як допоміжні засоби для визначення норм права [87].

Значне місце у структурі міжнародного ісламського права посідають рішення Міжнародного кримінального суду, створеного у 1998 році на підставі міжнародної угоди, що має назву «Римський статут» і є «поєднанням матеріального, процесуального права і класичної міжнародної угоди. Він містить визначення міжнародних злочинів і перелік злочинів, за вчинення яких Міжнародний кримінальний суд може притягати до відповідальності, також містить процедуру розгляду цих справ» [73]. Так, до його предметної юрисдикції віднесено розгляд геноциду (ст. 6), злочинів проти людяності (ст. 7), воєнних злочинів (ст. 8), злочинів агресії (ст. 8bis) [83]. Територіальна юрисдикція Міжнародного кримінального суду поширюється на переслідування у судовому за скоєння злочинів із наведеного вище переліку, коли відповідальні особи є громадянами однієї з держав-учасниць Римського статуту, або злочин був скоєний на території держави-учасниці, або причетна держава подає заяву, що підтверджує юрисдикцію Міжнародного кримінального суду щодо передбачуваного злочину. У таких випадках зацікавлена держава має передати розгляд ситуації до Міжнародного кримінального суду або Міжнародний кримінальний суд має санкціонувати проведення прокурором розслідування *proprio motu*. Також справа може розглядатися Міжнародним кримінальним судом, коли це було ініційовано Радою Безпеки ООН, навіть без ратифікації відповідною державою Римського статуту чи ухвалення *ad hoc* (за всю історію функціонування цієї міжнародної судової інституції це відбулося лише два рази у справах щодо Лівії та Південного Судану). Наразі 155 держав підписали Римський статут, а ратифікували його 123 держави.

До останніх справ, прийнятих до розгляду Міжнародним кримінальним судом за участю ісламських країн, є розслідування воєнних злочинів та злочинів проти людяності, скоєних в Афганістані у 2003 році, у контексті збройного конфлікту між проурядовими та антиурядовими силами. Ситуація в Афганістані перебуває під слідством з 2020 року. Передбачувані злочини складають вбивства, тюремні ув'язнення, жорстоке поводження, навмисні напади на мирних жителів та віроломне вбивство або поранення комбатантів противника.

У 2021 році Міжнародний кримінальний суд санкціонував розслідування ситуації в Палестині у зв'язку зі злочинами, скоєними на окупованій палестинській території з червня 2014 року. Палестинські збройні угруповання звинувачуються у невиборчому обстрілі ракетами та мінометами, що призвело до загибелі, поранень та переміщення мирного населення. Ізраїльські збройні угруповання звинувачуються у завданні ударів по цивільних будівлях та невиборних нападах на цивільні райони, внаслідок яких загинули сотні людей. Злочини, що розслідуються, складають включають вбивства, арешти, затримання та інші види жорстокого поводження.

Важливе місце у структурі міжнародного ісламського права посідають міжнародні договори. Усі вони можуть бути поділені на: а) мирні договори та угоди (протоколи про наміри, що мають попередній характер; б) договори щодо припинення військових дій, союз; про видачу та обмін військовополоненими); в) угоди щодо прав та свобод людини (наприклад, Загальна ісламська декларація прав людини 1981 року); г) угоди щодо міжнародних економічних відносин (наприклад, типові ісламські ділові кодекси).

Так, один із найважливіших принципів міжнародних договорів – принцип *pacta sunt servanda*, що означає «договори повинні виконуватися» є частиною міжнародного ісламського права, як різновиду сучасного міжнародного права, та частиною класичного міжнародного ісламського

права – сійара. Зокрема, прикладом застосування доктрини *pacta sunt servanda* у сучасному міжнародному ісламському праві є вирішення суперечки в арбітражному процесі між Саудівською Аравією і нафтовою компанією «ARAMCO». У рішенні з цієї справи було зазначено, що ісламське право «не проводить відмінностей між угодами, договорами публічного або адміністративного права та договорами між приватними особами», а також що «ісламська судова практика ніколи не визнавала, що договір, укладений урядом, повинен тлумачитися лише на його користь» [115]. Принцип *pacta sunt servanda* є також частиною сійара – міжнародного ісламського права, як галузі класичного ісламського права. У класичній доктрині ісламського права зазначається, що дотримання договору є обов’язковим відносно усіх людей, а не тільки одновірців: «Всевишній <.> Не дозволено порушувати договір, незалежно від того, з ким він був укладений – з праведником або грішником. Відповідно до цього принципу, зобов’язання повинні бути виконані, навіть якщо це не вигідно для мусульманина. Ісламським державам, відповідно до положень класичного міжнародного ісламського права, заборонено змінювати або розривати міжнародний договір односторонньою дією навіть у стані війни. Тільки за умов неможливості виконання договору (*rebus sic stantibus*) і форс-мажорних обставин допускається визнання його тимчасово недійсним [217, с. 44].

Дослідники наголошують на тому, що особливості взаємодії між міжнародним правом та міжнародним ісламським правом, як феноменом фрагментації та регіоналізації, можуть бути досліджені на прикладі прав людини, міжнародного гуманітарного права, міжнародного фінансового права, міжнародного екологічного права [182]. Нахед Самур розглядає міжнародне ісламське право як один з прикладів наднаціональної неєвропейської правової системи [229, с. 315].

Сфера прав людини найбільш яскраво ілюструє необхідність адаптації універсальних правил до регіонального рівня з урахуванням економічних, соціальних, культурних та, насамперед, релігійних потреб та особливостей

кожного регіону. Регіоналізація у сфері прав людини почалася як реакція на універсальні стандарти, які передбачали адаптацію до них різних країн без врахування їх цивілізаційних особливостей. Універсальні міжнародно-правові акти з прав людини доповнюються нормативними системами регіонального рівня, які в деяких випадках посилюють ефективність реалізації прав і свобод у відповідному регіоні. Таким чином, Загальна декларація прав людини – загальний та універсальний стандарт у сфері прав людини, знає різні регіональні модифікації: Європейську конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року; Американську декларацію прав і обов'язків людини 1948 року, Американську конвенцію про права людини 1969 року, Додатковий протокол до Американської конвенції про права людини в сфері економічних, соціальних і культурних прав; Африканську хартію прав людини і прав народів 1981 року. Ісламське бачення цього питання представлено Організацією ісламського співробітництва, в рамках якої діють такі міжнародні документи, як Загальна ісламська декларація прав людини 1981 року, Каїрська декларація з прав людини в ісламі 1990 року, Арабська хартія прав людини 1994 року.

Таким чином, міжнародне ісламське право, як прояв регіоналізації, не є самостійною, відособленою від міжнародно-універсального права правовою системою, воно є його підсистемою, з модифікаціями певних універсальних стандартів, що враховують особливості світосприйняття, культурних та релігійних цінностей ісламської цивілізації. Виокремлення міжнародного ісламського права як прояву взаємодії міжнародного права і національного права ісламських держав у контексті регіоналізації сучасного міжнародного права, не співпадає із географічним позначенням території, на яку поширюється дія цих регіональних норм. Критерієм виокремлення міжнародного ісламського права є цивілізаційно-релігійний чинник, а не територіальний. Необхідно розрізняти ісламське міжнародне право, як класичну галузь права у національних правових системах ісламських держав, та міжнародне ісламське право, як прояв взаємодії міжнародного права та

національного права ісламських держав у контексті фрагментації та регіоналізації сучасного міжнародного права. Ці феномени взаємопов'язані, але не тотожні. Міжнародне ісламське право відноситься до міжнародної правової системи, його структуру складають міжнародно-правові акти, створені у рамках ООН та інших міжнародних організацій універсального рівня, насамперед, ООН, які стосуються ісламських держав; міжнародно-правові акти, спрямовані на створення регіональних стандартів, які конкретизують універсальні стандарти крізь призму своїх цивілізаційних особливостей; договірні відносини між країнами.

2.4. Принципи міжнародного ісламського права

Система принципів міжнародного ісламського права складається з двох блоків: 1) загальних принципів міжнародного права; 2) принципів, розроблених у межах міжнародних ісламських організацій, що не протирічать, а адаптують та доповнюють перший блок принципів з урахуванням особливостей ісламської цивілізації.

Щодо співвідношення норм міжнародного і національного права та застосування міжнародним правом принципів, необхідно спиратися на положення ст. 38 Статуту Міжнародного суду ООН, яке передбачає застосування цим органом загальних принципів права, визнаних цивілізованими націями поряд із міжнародними договорами та звичаями; спочатку посилання на загальні принципи права також було включено до Статуту Постійної палати третейського правосуддя, що вказує на пріоритет міжнародного права.

Посилання на загальні принципи права можна знайти у міжнародних конвенціях та арбітражних рішеннях ще задовго до їх закріплення у ст. 38 Статуту Міжнародного суду ООН. Як зазначає Марсело Васкес-Бермудес, доповідач з питань загальних принципів права на шістдесятій дев'ятій сесії

Комісії міжнародного права, такі посилання містяться у найважливіших договорах з міжнародного гуманітарного права кінця XIX – початку XX століття [283], наприклад:

Гаазькій конвенції «Про мирне розв’язання міжнародних зіткнень» 1899 року та Гаазькій конвенції «Про мирне розв’язання міжнародних зіткнень» 1907 року (I Гаазька конвенція), в яких зазначається, що «суд має право визначити предмети свого ведення шляхом тлумачення третейського запису, а також інших договорів, які можуть мати значення в даному випадку, та шляхом застосування принципів міжнародного права» [49];

Гаазькій конвенції «Про закони і звичаї суходільної війни» 1899 року та Гаазькій конвенції «Про закони і звичаї суходільної війни» 1907 року (IV Гаазька конвенція), в яких міститься положення, що «до того часу, коли буде можливість видати більш повне зведення законів війни, Високі Договірні Сторони вважають за доречне засвідчити, що у випадках, не передбачених прийнятими ними постановами, населення та ті, хто воює, залишаються під охороною та дією принципів міжнародного права, оскільки вони впливають із звичаїв, встановлених між народами, із законів людяності та вимог суспільної свідомості» [48].

Як приклад звернення при вирішенні суперечок до загальних принципів права, можна навести рішення у справі Антуана Фабіані між Францією та Венесуелою 1905 року, в якому загальні принципи права міжнародного права визначені як правила, загальні для більшості законодавств та визнані доктринами [113, с. 117].

Посилання на загальні принципи права містяться у різних галузях міжнародного права, у рішеннях з вирішення суперечок між суб’єктами міжнародного права, у тому числі за участю ісламських країн. Наприклад, в арбітражному рішенні у справі LIAMCO v. Libya містить посилання на положення про вибір права, згідно з яким концесійна угода регулюється і тлумачиться відповідно до тих принципів права Лівії, які є також принципами міжнародного права, а у разі відсутності таких загальних

принципів – на основі та відповідно до загальних принципів права, що застосовуються у міжнародних судах [209]. Доповідач Комісії з міжнародного права з питань загальних принципів права зазначає, що Міжнародний суд при розгляді взаємних претензій Ірану та США часто посилається на «загальні принципи міжнародного права», не уточнюючи при цьому, що саме мають на увазі – міжнародне звичаєве право чи «загальні принципи права, визнані цивілізованими націями» [283].

В. Н. Денисов звертає увагу, що «в доктрині та практиці існують різноманітні думки щодо визначення природи та змісту загальних принципів права, характерним для них є той або інший ступінь абстрагованості у відстоюванні власних позицій» [32, с. 396]. На думку Г. Лаутерпахта, загальні принципи міжнародного права розглядаються як прояв концепції природного права, що покладено в основу системи міжнародного права і є методом перевірки дійсності позитивних (тобто створених людиною) норм [202]. У 1953 році Г. Лаутерпахт, перебуваючи у статусі члена Комісії міжнародного права ООН, виступив з доповіддю щодо права міжнародних договорів, у якій зазначив, що недійсність договору може бути наслідком «його невідповідності таким найважливішим принципам міжнародного права, які можуть розглядатися як складові принципів міжнародного порядку (*ordre international public*). Ці принципи не обов'язково мають бути втілені саме у правових актах, наприклад, щодо заборони піратства або агресивної війни. Вони можуть відображати правила міжнародної моралі настільки переконливі, що будь-який міжнародний трибунал буде розглядати їх як складову частину правових принципів, що поділяються усіма цивілізованими народами [204, с. 155]. Я. Броунлі зазначає, що загальні принципи є такими для основних правових систем, навіть якщо вони не відображені у звичаєвому праві або міжнародному договорі, та можуть застосовуватися у разі необхідності як додаткові норми міжнародного права [129, с. 37].

Висловлюється думка, що «загальні принципи права складають принципи, єдині як для національних правових систем, так і для міжнародного права: вони є правовими постулатами, яких дотримуються у національних правових системах і в міжнародному праві [272, с. 525]. У міжнародному праві принципи права класифікують, насамперед, за сферою дії. Так, виокремлюють такі принципи міжнародного права – основні, загальновизнані, універсальні й загальнообов’язкові для усіх суб’єктів міжнародного права імперативні правові норми найбільш загального характеру (*jus cogens*), яким мають відповідати будь-які інші конкретні міжнародні норми, інститути і галузі міжнародного права. Вони приймаються і визнаються міжнародним співтовариством держав як норми, відхилення від яких є неприпустимим і які можуть бути змінені тільки наступними нормами загального міжнародного права, які мають такий самий характер. Отже, доктрина та практика міжнародного права виходить з того, що вважається неприпустимим існування норм, які не відповідають основним принципам.

Основна ідея загальних принципів права полягає в тому, що вони є нормою права настільки фундаментальною, що її можна знайти практично у кожній правовій системі. Коли договори та міжнародне звичаєве право не можуть запропонувати необхідну міжнародну норму, можна розпочати пошук за допомогою порівняльного права, і якщо такий загальний правовий принцип буде знайдено, то передбачається, що його можна застосувати, щоб заповнити прогалину в міжнародному праві.

О. М. Іванченко виокремлює наступні найхарактерніші риси загальних принципів міжнародного права, а саме вони: 1) набули загального визнання й активного застосування у міжнародних відносинах як норми, які мають вищу юридичну силу, що найбільшою мірою дозволяє ефективно забезпечувати мир, безпеку та стабільність міжнародного правопорядку; 2) мають універсальний характер і є правовою основою всього міжнародного права та усіх різноманітних міжнародних відносин між

суб'єктами міжнародного права, при цьому не має бути жодного міжнародного договору і жодного національного закону, які суперечили хоча б одному з основних принципів міжнародного права; 3) набули договірної закріплення в універсальних та регіональних міжнародних договорах; 4) мають комплексний характер, взаємопов'язані та взаємозалежні, а їх порушення, як правило, призводить до порушення багатьох інших принципів. Наприклад, акт агресії веде до порушення практично усіх основних принципів міжнародного права [40].

У Статуті ООН набули договірної закріплення сім основних принципів міжнародного права: принцип суверенної рівності держав; принцип незастосування сили або загрози силою; принцип мирного вирішення міжнародних спорів; принцип невтручання у внутрішні справи держав; принцип рівноправності й самовизначення народів; принцип співробітництва держав; принцип сумлінного виконання міжнародних зобов'язань [87]. Наприклад, принцип невтручання у внутрішні справи держав визнаний не лише у Статуті ООН, він також є частиною звичаєвого міжнародного права і ґрунтується на повазі територіального суверенітету держав. Згідно з постановою Міжнародного суду у справі Нікарагуа, принцип невтручання полягає у виборі політичних, економічних, соціальних та культурних систем та регулюванні зовнішньої політики.

Вищеназвані основні принципи міжнародного права у Статуті ООН були лише сформульовані, а їх деталізація відбулася у Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН від 24 жовтня 1970 року – Декларація про принципи міжнародного права 1970. Цей документ закріплює такі загальні принципи, як: незастосування сили або загрози силою; мирне розв'язання міжнародних суперечок; невтручання у справи, які є національною компетенцією держав; співробітництво держав відповідно до Статуту ООН; рівноправ'я і самовизначення народів; суверенна рівність держав; сумлінне виконання державами зобов'язань,

прийнятих ними відповідно до Статуту ООН [29]. Хоча норми цієї Декларації мають виключно рекомендаційний характер, проте більшість її положень мали велике політико-правове значення, оскільки згодом стали основою багатьох універсальних і регіональних міжнародних договорів, у яких рекомендовані раніше положення набули договірного закріплення, перетворивши їх на джерело міжнародного права [31, с. 695].

У 1975 році тридцять п'ять країн підписали Заключний акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі, його перша частина присвячена принципам, якими держави-учасниці мають керуватися у взаємних відносинах, і детально викладено вже десять основних принципів міжнародного права. До раніше викладених у Статуті ООН принципів було додано принцип непорушності кордонів, принцип територіальної цілісності держав та принцип поваги прав людини та основних свобод. В останній третині XX століття їх було доповнено ще трьома основними принципами міжнародного права. Наразі ці принципи покладено в основу багатьох міжнародно-універсальних та міжнародно-регіональних договорів: принцип охорони навколишнього середовища, принцип відповідальності держав і принцип роззброєння або принцип контролю над озброєннями. На доктринальному рівні виокремлюються й інші принципи. Так, загальні принципи права, які можуть підпадати під ст. 38 Статуту Міжнародного суду ООН, пропонується поділити на: 1) загальні принципи права, що впливають із національних правових систем; 2) загальні принципи права, сформовані у межах міжнародно-правової системи [162].

Починаючи з 2016 року, Комісія міжнародного права зосередила зусилля багатьох науковців на розгляді проблематики загальних принципів права та включила цю тему у довгострокову програму досліджень. На необхідність цього наголошували представники багатьох країн, у тому числі Ірану, який заявив, що загальні принципи права за змістом ст. 38 Статуту

Міжнародного суду є найкращою нормативною базою для норм *jus cogens* [260].

У 2021 році на засіданні Комісії міжнародного права було представлено проекти висновків з питань: існування принципу, загального для основних правових систем світу; виявлення загальних принципів права, витоки яких у національних правових систем; встановлення транспонування принципів у міжнародну правову систему; існування загальних принципів права, сформованих у межах міжнародної правової системи та інших. Члени Комісії міжнародного права визначили подальші напрями дослідження принципів права: функції загальних принципів права та їх зв'язок з іншими джерелами права; зв'язок загальних принципів права між собою; зв'язок загальних принципів права з основними принципами міжнародного права, закріпленими у Статуті ООН; зв'язок загальних принципів права з «м'яким» міжнародним правом; зв'язок загальних принципів права з імперативними нормами загального міжнародного права (*jus cogens*) та ін. [172].

Загальні принципи – це найвищі за сферою дії норми сучасного міжнародного права, які є базовими для функціонування правових систем, є системоутворюючими, базовими для інших норм і принципів міжнародного права. Цивілізаційні фактори обумовлюють специфіку інтерпретації цих принципів, наслідком чого є поява загальних принципів права регіонального характеру. Комісія міжнародного права визнала дослідження загальних принципів права регіонального характеру, а також те, чи не буде концепція універсальності загальних принципів суперечити регіональним принципам, перспективними напрямками роботи [172].

Наприкінці 2021 року була опублікована цікава стаття Маріани Клари де Андраде [110], у якій надано аналіз розробки проблематики регіональних принципів права у роботах Комісії міжнародного права, включаючи звіт цієї установи за 2021 рік. Авторка статті констатує ігнорування Комісією міжнародного права в роботах щодо загальних принципів права проблематики регіональних принципів права, і зазначає, що лише у 2021 році

спостерігаються зрушення у цьому питанні. Справедливо зазначається, що визнання існування міжнародних регіональних принципів може мати негайні практичні (позитивні) результати. Так само, як і звичаєве регіональне право, регіональні принципи права можуть застосовуватися до суперечок, що мають регіональний характер, як в універсальних, так і в у регіональних юрисдикціях. Регіональні принципи можуть заповнювати прогалини у суперечках, які засновані, наприклад, на регіональних угодах. Зазначені принципи можуть мати відношення, наприклад, до певного регіонального договору або регіональної організації, мати процесуальний або змістовний характер [110, с. 25].

Принципи міжнародного ісламського права є проявом загальних принципів регіонального характеру, що набули адаптації у Статуті Організації ісламського співробітництва – найвпливовішій та найчисленнішій міжнародній регіональній ісламській організації, відповідно до специфіки ісламської цивілізації. Для реалізації цілей Організації ісламського співробітництва держави, що входять до її складу, згідно зі ст. 2 Статуту цієї організації, керуватимуться і надихатимуться благородним ісламським ученням та цінностями та діятимуть відповідно до них та принципів.

У преамбулі та ст. 2 Статуту зазначається, що Організація ісламського співробітництва (надалі – ОІС) підтверджує відданість принципам Статуту ООН, цього Статуту та принципам міжнародного права. До основних принципів віднесено: відданість держав-членів ОІС принципам Статуту ООН; суверенність та незалежність держав-членів; рівність їх прав та обов'язків; відданість мирним способам вирішення спірних питань та утримання від застосування сили або загрози застосування сили; обов'язок поважати національний суверенітет, незалежність та територіальну цілісність інших держав-членів та утримуватися від втручання у внутрішні справи інших держав; обов'язок робити внесок у збереження міжнародного миру та безпеки та утримуватися від втручання у внутрішні справи один

одного, як це закріплено у цьому Статуті, Статуті ООН, у міжнародному праві та міжнародному гуманітарному праві; згідно зі Статутом ООН, жодне положення Статуту Організації ісламського співробітництва не дає Організації та її органам права на втручання у справи, що входять до внутрішньої компетенції будь-якої держави, або пов'язані з нею; підтримка і сприяння на рівні країни та у міжнародному масштабі належного управління, демократії, дотримання прав людини та основних свобод, а також верховенства закону; дотримання зобов'язань із захисту та охорони навколишнього середовища [135].

Визнання міжнародними ісламськими організаціями та ісламськими державами пріоритету принципів та норм міжнародного права щодо національних, «обмежується важливим застереженням, що не дозволяє його однозначне застосування, оскільки у межах цих держав можуть застосовуватися тільки ті норми та принципи міжнародного права, які відповідають основним принципам ісламського права, заснованих на найважливіших постулатах ісламської релігії» [9, с. 25].

Як зазначають дослідники, багато в чому визначає компетенцію ОІС саме принцип ісламської солідарності. Так, в економічній сфері ісламська солідарність реалізується через діяльність Ісламського банку реконструкцій з надання допомоги державам-членам, а також через зміцнення економічного співробітництва між ними. Ісламська солідарність дозволяє ОІС добиватися виконання принципів *erga omnes*, у тому числі й тими державами, що не її членами [1].

Одним із основоположних принципів міжнародного права загалом, та міжнародного ісламського зокрема, є принцип рівності, на практиці поширеним є зв'язок між ним та принципом недискримінації. Принцип рівності втілює більш глобальну концепцію – ідею рівних прав і свобод усіх, тоді як принцип недискримінації означає відсутність будь-яких обмежень або обтяжень прав і свобод людини на підставі того чи іншого фактору [219, с. 142]. Принцип рівності закріплений у багатьох міжнародно-

правових актах, прийнятих міжнародними ісламськими організаціями, зокрема, у трьох ісламських деклараціях з прав людини – Загальній ісламській декларації прав людини (1981) [278], Каїрській декларації прав людини (1990) [265], Арабській хартії прав людини (2004) [114].

В ісламських країнах розрізняють рівність, що виходить з ідеї щодо людини як божого творіння, та рівність перед законом, що обумовлює різні права та обов'язки, залежно від віросповідання та статі людини. Результатом симбіозу принципів рівності та недискримінації є поява принципу гендерної рівності, принципу рівноправності жінок та чоловіків тощо. Основна ідея принципу гендерної рівності полягає у зміні усталеного бачення прав чоловіків та жінок, їх соціальних та статусних ролей, правових цінностей. Повноцінна реалізація гендерної рівності має забезпечити рівні можливості жінок та чоловіків в усіх сферах суспільного життя: політиці, економіці, науці тощо [219, с. 142]. Особливо це стосується прав у сім'ї, що знайшло відображення у вищеназваних деклараціях з прав людини в ісламських країнах. Правові системи ісламських країн нині є найбільш уразливими щодо реалізації гендерної рівності. Зокрема, у цих країнах законодавчо закріплені суто чоловічі та суто жіночі права, і жінки, відповідно, мають значно меншу кількість прав, ніж чоловіки. Зокрема, відповідно до ст. 6 Каїрській декларації прав людини, чоловік несе відповідальність за підтримку та благополуччя сім'ї, а про жінку у цьому контексті не згадується. Також існує гендерна відмінність між правами жінки і чоловіка при укладанні шлюбу, що обумовлено приналежністю жінки до інших релігійних конфесій. У Загальній ісламській декларації прав людини також зазначається, що релігійна єдність бажаючих укласти шлюб є вимогою для мусульманських шлюбів (ст. 9), що залишає відчиненими двері для заснованих на релігії правових дискримінацій у шлюбі [219, с. 145].

До країн з низьким рівнем гендерної рівності відносяться Ісламська Республіка Афганістан, Об'єднані Арабські Емірати, Республіка Ємен, Сирійська Арабська Республіка, Республіка Іран, Республіка Ірак,

Саудівська Аравія та ін. У той же час у цих країнах відбувається прогрес у цій галузі. Так, згідно із щорічним звітом організації «ООН-жінки» за 2019-2020 роки, Об'єднані Арабські Емірати входять до 15 її спонсорів. Афганістан, Алжир, Бангладеш, Ірак, Лівія та Марокко у 2019 році також надали добровільні внески до структури «ООН-жінки». Це декларує намір цих ісламських держав боротися з дискримінацією за ознакою статі та захищати права жінок. Такі фінансові внески забезпечують реалізацію проектів Структури «ООН-жінки» та посилюють глобальний вплив на права людини. Наприклад, під час пандемії COVID-19 Структура «ООН-жінки» допомогла направити грошові гранти жінкам та створити національні стандарти захисту жінок та дітей у карантинних установах [219, с. 145].

Питання гендерної рівності є особливо актуальною у країнах, де відбуваються воєнні конфлікти. Однією з таких країн є Сирія. У резолюції 43/28 щодо ситуації з правами людини у Сирійській Арабській Республіці висловлюється глибоке занепокоєння тим, що сексуальне та гендерне насильство щодо жінок, дівчаток, чоловіків та хлопчиків є постійною проблемою у цій країні після повстання 2011 року. Міжнародна спільнота активно засуджує всі акти сексуального та гендерного насильства та жорстокого поводження, а також визнає необхідність запобігання такому насильству та жорстокому поводженню та реагуванню на них тощо [219, с. 146].

Отже, сучасний міжнародний правопорядок має враховувати специфіку усіх суб'єктів міжнародного права. Цивілізаційний конфлікт неминучий при зіткненні двох полюсних цивілізацій, проте його можна уникнути у взаємодії, побудованій на принципах толерантності та поваги до плюралізму, враховуючи інтересів усіх сторін.

РОЗДІЛ 3

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ МІЖНАРОДНОГО ІСЛАМСЬКОГО ПРАВА ЯК ПРОЯВУ ВЗАЄМОДІЇ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА І НАЦІОНАЛЬНОГО ПРАВА ІСЛАМСЬКИХ ДЕРЖАВ

3.1. Взаємодія міжнародного права і національного права ісламських держав у контексті функціонування міжнародного ісламського права: інституційний аспект

Під інституалізацією міжнародних відносин розуміється створення в усіх сферах світової спільноти різних інститутів у вигляді організацій, взаємоприйнятних норм і принципів, статусів та процедур, призначених відігравати роль світових інструментів для стабілізації міжнародних відносин та їх успішного функціонування. Сучасна інституалізація міжнародного права та міжнародних відносин відображається у діяльності універсальних організацій та на основі норм й принципів, що формуються у межах міжнародних регіональних організацій.

Засобом політичного регулювання міжнародних відносин є міжнародні організації, від яких багато в чому залежить розвиток міжнародних відносин та міжнародного права, стабільність міжнародного правопорядку. Найбільш універсальною та авторитетнішою світовою організацією є Організація Об'єднаних Націй, створена у 1945 році. Незважаючи на наявну критику ООН, її роль у зміцненні зв'язків та побудові співробітництва між державами є неоціненною. Завдяки широкому представництву держав-членів, вона надає можливість кожній державі бути почутою, також ООН залишається епіцентром міжнародної законотворчості [68, с. 312]. Під егідою ООН функціонує велика кількість різноманітних форматів багатосторонньої взаємодії держав на міжнародній арені.

Винятково важливим є регіональний рівень інституційної організації міжнародних відносин та міжнародного правопорядку. У доктрині поширена думка, що регіоналізм багато в чому пов'язаний з процесом створення інститутів. Дослідницький інтерес спрямований, насамперед, на виявлення факторів інституціоналізації міжнародної співпраці різних регіонів.

ООН є центром творення сучасного міжнародного права, членство у цій найбільшій та найвпливовішій міжнародній організації є важливим аспектом дослідження міжнародного ісламського права, як прояву фрагментації та регіоналізації міжнародно-універсального права. Усі визнанні міжнародним співтовариством ісламські держави є членами ООН (див.: Табл. 3 «Членство ісламських держав у ООН», розміщеній у додатку 1). Частково визнана Держава Палестина з 2021 року має статус держави-спостерігача. Більш того, такі ісламські держави, як Єгипет (1945), Ірак (1945), Іран (1945), Саудівська Аравія (1945), Афганістан (1946), Ємен (1947), одними із перших набули членства в ООН, інші – відразу після їх деколонізації та здобуття незалежності. Цей факт є свідченням зацікавленості ісламських держав у створенні універсального міжнародного права.

Загалом ісламські держави у порівнянні з іншими державами, які відносяться до інших видів (підсистем) регіонального права, більш застережливо відносяться до делегування свого суверенітету при набутті членства у міжнародних організаціях. Наприклад, ісламські країни мають найнижчий рівень визнання обов'язкової юрисдикції Міжнародного суду та членства у Міжнародному кримінальному суді; вони також з із застереженнями підписали такі конвенції, як Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (МПГПП) або Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (МПЕСКП), або вступили до Світової організації торгівлі (СОТ). (див.: Табл. 5 «Статус ратифікації ісламськими державами Міжнародного пакту про громадянські та політичні права та двох Факультативних протоколів до нього»; Табл. 6 «Статус ратифікації ісламськими державами Міжнародного пакту про

економічні, соціальні та культурні права та Факультативного протоколу до нього»; Табл. 7 «Статус ратифікації ісламськими державами Конвенції проти тортур та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження та покарання (прийнята у 1984 році та набула чинності у 1987 році»; Табл. 8 «Статус ратифікації ісламськими державами Конвенції про ліквідацію усіх форм дискримінації проти жінок та Факультативного протоколу до неї»; Табл. 9 Табл. 9. «Стан підписання та статус ратифікації ісламськими державами Римського статуту Міжнародного суду», що розміщені у Додатку 1).

Статут ООН відповідно до ст. 52 передбачає такі характеристики регіональних організацій відповідно: «Ніщо у цьому Статуті не перешкоджає існуванню регіональних угод або агенцій для вирішення питань, що стосуються підтримки міжнародного миру та безпеки, які підходять для регіональних дій, за умови, що такі угоди або агенції та їх діяльність відповідають цілям та принципам ООН» [87]. Критерії визначення того, чи є організація регіональною, викладено у ст. 52 Статуту ООН: 1) організація повинна відігравати роль у підтримці міжнародного миру та безпеки, що відповідає регіональним діям; 2) цілі організації та її діяльність мають бути сумісні з цілями та принципами ООН. З урахуванням вищезазначених критеріїв Організацію ісламського співробітництва (ОІС) можна охарактеризувати як регіональну організацію відповідно, оскільки вона покликана «захищати інтереси ісламського світу» та дотримуватись мети та принципів ООН (ст. 2 Статуту ОІС) [135].

Організація ісламського співробітництва. Організація ісламського співробітництва (ОІС) є однією з найбільших міжурядових організацій та другою після Організації Об'єднаних Націй, до неї входять 57 країн, розташованих в Азії, Африці, Європі та Карибському басейні з населенням понад 1,5 мільярда. чол. ОІС прагне до подальшої співпраці між своїми державами-членами через різні угоди та конвенції, що охоплюють широке коло відносин [235].

З 1924 року ісламські держави намагалися об'єднати ісламський світ в єдину міжнародну організацію, на що було спрямовано проведення низки конференцій: Третьої Ісламської конференції (Єрусалим, 1931 року), у якій переважно брали участь ісламські інтелектуали; Першій конференції політичних лідерів у серпні 1954 року; Ісламської конференції на найвищому рівні, що відбулася в Рабаті у 1969 році, спрямованої на обговорення проблем та інтересів ісламського світу; Третьої Ісламської конференції міністрів закордонних справ у 1972 році, яка ухвалила та прийняла Статут Організації Ісламська конференція (нині – Організація ісламського співробітництва). Так, після підпалу мечеті Аль-Акса в Єрусалимі 21 серпня 1969 року королі та глави держав та урядів ісламських країн вирішили організувати Першу Ісламську конференцію, що відбулася в Рабат (Марокко). Підсумком саміту стало вираження їхньої солідарності з палестинським народом та прихильності до розвитку взаємної економічної, культурної та релігійної співпраці. 23–25 березня 1970 року король Саудівської Аравії Фейсал скликав у Джідді Першу Ісламську конференцію міністрів закордонних справ, які вирішили зробити кроки для взаємної міжнародної співпраці та створити форум для обговорення основних тем, що стосуються ісламського світу. На цьому форумі з'явиться Організація Ісламська конференція, її статут було прийнято у березні 1972 року, який набув чинності 28 лютого 1973 року.

8 червня 2011 року Організації Ісламська конференція змінила назву та емблему та стала Організацією ісламського співробітництва (надалі – ОІС). Нині ОІС, що складається з 57 держав-членів, відкрита для всіх держав, які вважають себе ісламськими, незалежно від їхнього географічного положення. Також ОІС надає статус «спостерігача» організаціям (наприклад, мусульманська громада турків-кіпріотів), іншим міжнародним організаціям (таким як Африканський союз або Ліга арабських держав) та ін.

Хоча спочатку ОІС була створена як політична відповідь на політичні події, сфера її інтересів була розширена і наразі містить широкий спектр, що

відображає інтереси її держав-членів в економічній, соціальній, культурній та гуманітарній сферах. Як міжурядова організація, мета якої – сприяти спільним діям ісламу та співробітництву між її державами-членами в усіх сферах, організаційна структура ОІС значною мірою відображає галузі інтересів, пріоритети та проблеми її країн-членів [118].

ОІС складається з трьох органів, два з яких мають міждержавний характер, а саме Конференції королів та глав держав та урядів, відома як Ісламська конференція на найвищому рівні (ст. IV Хартії), Ісламської конференції міністрів закордонних справ (ст. V Статуту) та генерального секретаря Організації. Перший орган вважається найвищим та найважливішим органом, оскільки він визначає стратегії для досягнення цілей ОІС. Генеральний секретаріат, розташований у Джидді, обирається Ісламською конференцією міністрів закордонних справ і уповноважений представляти Організацію на міжнародному рівні.

Вирізняють три особливості Організації ісламського співробітництва. По-перше, ОІС – єдина існуюча організація, заснована на релігійній концепції, як елемент єдності між її державами-членами, в якій іслам є єдиним спільним знаменником та єдиним джерелом ідентичності та інтеграції. Так, ст. 11 Статуту ОІС закріплює положення, за яким її головна мета – «сприяти ісламській солідарності між державами-членами». По-друге, держави-члени цієї організації з чотирьох різних континентів, і таке членство може бути надано лише державам, які сповідують іслам [135].

Ліга арабських держав (ЛАД) належить до найстаріших та найвпливовіших міжнародних ісламських організації, яка об'єднує арабські країни Близького Сходу та Африки. Розгляд історико-політичних аспектів процесів регіоналізації ісламських країн передбачає аналіз різних думок щодо ідеї появи цього регіонального утворення. Так, пропонується розглядати Лігу арабських держав як суто арабський проект, як результат появи та розвитку національних рухів, як прагнення цих країн чинити опір колоніалізму, що виникли на початку XX століття чи, навіть, раніше, коли

вони ще не були елементами певного єдиного регіонального просторового утворення із притаманними суб'єктними якостями, тобто не були суб'єктами міжнародного права. Також у якості детонатора процесів арабської регіоналізації розглядаються ініціативи європейських країн, насамперед Великобританії, коли, починаючи з 1941 року міністр закордонних справ цієї країни Роберт Ентоні Іден (Robert Anthony Eden) виступив із заявою, яку ще називають маніфестом Ідена. У цьому документі було висловлено наміри Великобританії підтримувати прагнення арабських країн до єдності, тобто англійський уряд не висловив нову ідею, а підтримав процес об'єднання арабських країн, що був започаткований арабським світом.

Ліга арабських держав (надалі – ЛАД) була заснована 22 березня 1945 року на підставі Олександрійського протоколу 1944 року, підписаного представниками п'яти арабських держав – Сирії, Трансйорданії (з 1949 року Йорданії), Єгипту, Іраку, Лівану. До змісту цього документу було включено, зокрема, положення: «1) про створення ЛАД, яка об'єднала б усі незалежні арабські держави; 2) про створення Рада Ліги, у якій на засадах рівності, поваги суверенітету, незалежності та територіальної цілісності були б представлені усі держави-члени, а до основних її функцій було віднесено контроль за дотриманням попередньо укладених договорів між країнами-членами, сприяння зміцненню зв'язків між країнами-членами, захист їхньої незалежності та суверенітету проти будь-якої агресії і будь-якими політичними методами; 3) про обов'язковість резолюцій, прийнятих Радою Ліги, для тих країн-членів, що їх прийняли, при цьому якщо дві країни-члени звернулись до Ради за допомогою щодо вирішення конфлікту між ними, то резолюція, схвалена Радою, буде обов'язковою лише для тих двох країн-членів; 4) щодо заборони силових засобів вирішення конфліктів; 5) про створення постійних комітетів для тіснішої співпраці в економічній, культурній, національній, соціальній сферах, а також з питань комунікації та охорони здоров'я» [64]. Таким чином, в Олександрійському протоколі було

закріплено низку принципів створення та управління організаційною структурою, що мала об'єднати арабські країни, які у 1945 році було включено до Статуту ЛАД. Дипломати та експерти у своїх формулюваннях орієнтувалися на створення регіональної організації, заснованої на співпраці та координації, а не на основі прихильності до арабської національної політичної ідеї.

22 березня 1945 року у Каїрі відбулася загальноарабська конференція, у якій взяли участь сім арабських держав (Сирія, Ліван, Йорданія, Ірак, Саудівська Аравія, Ємен, Єгипет). У той же день відбулося підписання Пакту ЛАД представниками шести арабських держав (представник Ємену підписав Пакт пізніше, 5 травня 1945 року). Пакт ЛАД набув чинності 10 травня 1945 року. Нині кількість учасників Пакту – понад двадцять. Членом Ліги, згідно зі ст. 1 Пакту, може стати будь-яка незалежна арабська держава (хоча до ЛАД входять, наприклад, Джибуті та Сомалі, які не є арабськими державами). Цілями ЛАД є: 1) координація політичних дій її учасників; 2) забезпечення незалежності та суверенітету її учасників. Співробітництво між членами ЛАД здійснюється щодо вирішення економічних, фінансових проблем, а також з питань транспорту, зв'язку та культури, охорони здоров'я, гуманітарних проблем [205]. Вищим органом є Рада ЛАД, де представлені усі учасники Пакту. Рішення, прийняті Радою одноголосно, є обов'язковими для усіх держав-членів ЛАД. Рішення, прийняті більшістю голосів, є обов'язковими лише тих держав, які з ними погоджуються. У разі агресії чи загрози проти держави-члена ЛАД, ця держава може вимагати негайного скликання Ради ЛАД, яка визначає заходи для усунення агресії, у тому числі примусові заходи. Об'єднана рада оборони та Постійна військова комісія надають консультативну допомогу Раді. Рада також має право розглядати суперечки між державами-членами ЛАД. Рада обирає на п'ять років Генерального секретаря ЛАД. З 1964 року в рамках цієї організації діє Конференція глав держав та урядів, на якій обговорюються найважливіші питання [205]. Ліга арабських держав не має механізму, що зобов'язує членів

дотримуватися її резолюцій, і це призвело до того, деякі автори, наприклад, Мохамад Бацці, характеризують її як «успавлене дискусійне суспільство». У Статуті ЛАД закріплено положення, що рішення, ухвалені більшістю, «є обов'язковими тільки для тих [держав], які їх приймають», що обмежує її здатність вживати колективні механізми вирішення проблем [121, с. 180–181].

Найбільшими міжнародними ісламськими неурядовими організаціями є:

Всесвітній ісламський конгрес (надалі – ВІК), заснований у 1926 році у Мецці, нині штаб-квартира знаходиться в Карачі (Пакистан), має представництва у 70 країнах. Вищий орган ВІК – Асамблея, скликається раз на чотири роки, постійний орган – Вища рада. Мета ВІК – розробка та поширення соціальної доктрини ісламу, популяризації ісламської культури та права;

Ліга ісламського світу (надалі – ЛІС) створена у 1926 році в Мецці. Завданням цієї міжнародної організації є поширення знань про іслам, організація паломництва до Мекки. Представлена регіональними координаційними радами в Азії, Африці, Північній та Південній Америці. Керівний орган ЛІС – Рада на чолі з Генеральним секретарем;

Ісламська рада Європи (надалі – ІРЕ), керівний центр якої розташований у Лондоні. ІРЕ координує діяльність понад 50 ісламських центрів, асоціацій та організацій у країнах Західної Європи у сфері історії, науки та культури ісламу, а також здійснює наукову розробку актуальних питань ісламської політики та права.

Реалізації ідей ісламської солідарності сприяє Рада співробітництва арабських держав Перської (Арабської) затоки (надалі – РСАДПЗ). Рішення про створення РСАДПЗ було ухвалено 4 лютого 1981 року на нараді міністрів закордонних справ Бахрейну, Катару, Кувейту, Об'єднаних Арабських Еміратів, Оману та Саудівської Аравії в Ер-Ріяді. У підсумковому документі наради відзначалося, усвідомлення важливості тісної координації

між країнами-учасниками наради, їх особливі відносин, подібність ладу та порядків, а також керуючись прагненням до координації та інтеграції в усіх сферах, є доцільним створити організацію та зміцнити зв'язки, контакти та співробітництво між її членами у різних галузях. Статут та організаційна структура РСАДПЗ було розроблено та затверджено міністрами закордонних справ держав-учасниць Ради 10 березня 1981 року у Маскаті. Країни РСАДПЗ виступають за врегулювання проблем регіону з урахуванням арабських інтересів, вирішення мирними засобами конфліктів і суперечок, що існують в арабській та ісламській спільнотах, забезпечення взаєморозуміння з немусульманськими державами щодо актуальної міжнародної проблематики, створення сприятливих зовнішніх умов для вирішення нагальних проблем. Реалізація арабсько-ісламського компонента у зовнішній політиці «аравійської шістки» здійснюється не лише у вигляді двосторонніх відносин з ісламськими та немусульманськими державами, а й за допомогою регіональних організацій РСАДПЗ та ЛАД.

На окрему увагу при розгляді інституційного оформлення міжнародного ісламського права заслуговує питання створення судових органів у складі вищеназваних організацій, насамперед Організації ісламського співробітництва. Необхідно зазначити, що у порівнянні з іншими міжнародно-регіональними утвореннями – підсистемами міжнародного регіонального права – міжнародним європейським правом, міжнародним африканським правом, міжнародним американським правом, в межах міжнародних ісламських організацій ще не створено міжнародного суду з вирішення суперечок ні у економічній сфері, ні у сфері прав людини.

Найбільш розвинена система регіональних судів створена у Європі – Суд ЄС, Європейський суд з прав людини, тоді як окремі регіони фактично залишаються поза межами цього процесу. Так, в Азії все ще триває підготовка до створення регіональних судів, і єдиним прикладом є все ще незавершений проект Апеляційного органу вирішення спорів у АСЕАН. У зв'язку з цим слід зазначити, що становлення сучасної системи

міжнародних судів має численні приклади регіональних судів, що так і не змогли розпочати діяльність: Міжамериканський міжнародний Суд (Inter-American International Court of Justice), Арабський міжнародний Суд (Arab Court of Justice), Суд Африканського Союзу (African Court of Justice), Міжнародний ісламський Суд (International Islamic Court of Justice) [252, с. 129–130].

На 5-му Ісламському саміті, що відбувся у Кувейті в січні 1987 року, було ухвалено проект Статуту Міжнародного ісламського суду (ІІСД). Щодо його складу та функцій ст. 3 (а) Статуту встановлює, що він складається із семи суддів, які обираються на чотирирічний строк, що може бути продовжений лише один раз. Відповідно до ст. 4, ці судді мають бути громадянами-мусульманами з високими моральними стандартами, визнаними авторитетними юристами та мати досвід у галузі міжнародного права. Юрисдикція Міжнародного ісламського суду, відповідно до ст. 21 та ст. 42 Статуту, поширюється на вирішення конфліктів та надання консультацій. Щодо джерел права, то ст. 27 Статуту встановлює, що шариат є основним законом, яким керується суд, також можуть застосовуватися загальні джерела міжнародного права (договори, звичаї, принципи загального права). Це означає, що вперше в міжнародному праві суд застосовує шариат для вирішення міжнародних спорів. Щодо функціонування суду, то необхідно зазначити наступне. Наприклад, якщо дві держави-члени вирішили прикордонну проблему в цьому суді, то судді свої рішення засновують на джерелах ісламського права – Корані та сунні. Якщо їм не вдасться знайти спосіб для вирішення спору, тоді вони звертатимуться до вторинних джерел, що є класичними кодексами міжнародного права. Незважаючи на те, що Міжнародний ісламський суд ще не почав діяти через відсутність ратифікації, його значення та оригінальність не можна заперечувати.

Важливу роль в Організації ісламського співробітництва відіграє Ісламський суд справедливості, хоча ця установа офіційно не входить до структури міждержавних відносин. Ісламський суд справедливості виконує

функції економічного, арбітражного та спеціалізованого суду. Судочинство здійснюється у закритому порядку. Суд діє від імені Аллаха, оголошує рішення усно, як правило, публічно, воно є остаточним, апеляції не приймаються.

Заслуговує на увагу розгляд досвіду арбітражних установ у межах Ліги арабських держав. Як вже зазначалося, найвищим керівним органом ЛАД є Рада Ліги, штаб-квартира якої знаходиться у Каїрі. Вона наділена практично необмеженими повноваженнями, може розглядати усі питання, що стосуються арабських країн, є арбітражною судовою установою та примирливим органом, збирається на сесії двічі на рік. Якщо рішення прийняте Радою одногосно, то всі держави-члени ЛАД зобов'язані виконувати його неухильно. Рішення, прийняті більшістю голосів, є обов'язковими лише для держав, які проголосували «за» (за винятком питань порядку формування обов'язків особового складу керівних органів ЛАД, ухвалення регламенту роботи Ради, правил внутрішнього розпорядку діяльності комітетів та секретаріату, затвердження бюджету Ліги, які мають виконуватись усіма). Відповідно до ст. 5 Статуту ЛАД, суперечки поділені на дві категорії: 1) суперечки, що не стосуються суверенітету, незалежності та територіальної цілісності країн. Якщо сторони, що сперечаються, звертаються до Ради Ліги, то в цьому випадку рішення буде остаточним та обов'язковим. Рішення приймається без участі сторін, що сперечаються; 2) суперечки, які можуть призвести до збройного конфлікту між державами-членами Ліги або третьою країною. У цьому випадку Рада сама має запропонувати свої послуги та виконати функції комісії з примирення.

Крім того, у межах ЛАД можуть створюватися арбітражні суди. Так, наприклад, Арбітражний суд був створений для вирішення спорів щодо оазу Бураймі (південний схід Аравійського півострова). Він знаходиться на стику кордону між Оманом та Саудівською Аравією. На території оазу аборигени створили вісім селищ, частина з яких перебувала під юрисдикцією Оману, інша – Саудівської Аравії. Оазис був одним із найбільших невільницьких

ринків Аравії. У 30-ті роки ХХ століття відносини в оазі загострилися, оскільки було відкрито значні нафтові ресурси. На захист інтересів Саудівської Аравії виступила американська компанія, Омана – англійська. Представники Саудівської Аравії стверджували, що територія має належати тій державі, яка відповідно до ісламського права збирала в оазі податок «закят». Він не є державним чи релігійним, але на того, хто отримує право його стягувати, покладається постійний обов'язок захищати тих, хто його сплачує; не може бути збору без заступництва». З давніх-давен цей податок збирали представники Саудівської Аравії. Англійський уряд заявив, що посилення на ісламське право у цьому випадку не є доречним, оскільки населення оазису сплачувало феодалні податки представнику Омани. 30 червня 1954 року було підписано угоду щодо необхідності створення Арбітражного суду. 22 січня 1955 році у Ніцці відбулося установче засідання Арбітражного суду, який потім продовжив роботу у Женеві. Сторони були близькі до укладання угоди, але Англія у жовтні 1955 року ввела до оазису свої війська. Уряд Саудівської Аравії звернувся до ООН зі скаргою щодо агресії англійських військ. 14 листопада 1955 року ЛАД прийняла резолюцію, що засудила дії Англії в оазі. У 1972 році Йорданія, як представник ЛАД, запропонувала новий проект урегулювання конфлікту, який був схвалений ЛАД. 29 липня 1974 року Об'єднані Арабські Емірати парафували угоду, відповідно до якої Саудівська Аравія відмовилася від претензій на оазис Бураймі, а натомість отримала територію у вигляді коридору для зв'язку Саудівської Аравії з узбережжям.

Отже, інституційною основою функціонування міжнародного ісламського права є діяльність регіональних ісламських організацій, передусім, міжурядового характеру, та їх взаємодія з міжнародними універсальними організаціями та державами-учасниками міжнародних ісламських організацій, як суб'єктів міжнародного права. права, як одного з видів міжнародного регіонального права.

3.2. Взаємодія міжнародного права і національного права ісламських держав у контексті функціонування міжнародного ісламського права: нормативний аспект

Ісламські держави як суб'єкти міжнародного права беруть участь у двох рівнях міжнародно-правового регулювання – універсальному та регіональному, застосовують, відповідно, міжнародно-універсальне право та міжнародне ісламське право, представлене, передусім, конвенціями Організації ісламського співробітництва. Нормативно-правові акти, прийняті у межах регіональних утворень, володіють не однаковою юридичною силою, що визначається їх установчими документами. Їх поділяють на: ті, що мають обов'язкову силу для виконання їх членами без відповідної ратифікації; ті, які для набуття статусу обов'язковості мають бути певним чином легітиматизованими (підписання, ратифікації тощо); акти рекомендаційного характеру, що не є обов'язковими для виконання державами-учасниками регіональних об'єднань і не потребують ратифікації. Останні з наведеного переліку акти визначають позицію регіональної організації щодо поведінки їх учасників та впливають на їх внутрішню політику. Таким чином, у межах міжнародних регіональних організацій, крім рекомендаційних нормативно-правових актів, існують такі, що мають обов'язкову силу без відповідної ратифікації, а також такі, є обов'язковими для виконання необхідних дій (підписання, ратифікації тощо) [58, с. 189].

Справедливо зазначається, що різні рівні правового регулювання участі ісламських країн у міжнародних відносинах забезпечують більш ефективне вирішення юридичних проблем, але також можуть бути джерелом плутанини і складності. Це стосується, насамперед, фрагментації міжнародного права, що може спричинити складність правового регулювання через нечіткі правила, або такі, що суперечать одне одному, а також через дублювання та конкуренцію юрисдикцій [261, с. 39–40].

Дослідження проблематики нормативного аспекту функціонування міжнародного ісламського права передбачає розгляд моделей взаємодії міжнародного і національного права, механізму імплементації норм універсального міжнародного права правовими системами ісламських держав, а також особливостей ратифікації ісламськими державами норм міжнародно-універсального права та міжнародного ісламського права, як різновиду міжнародного регіонального права.

Взаємодію міжнародного і національного права можна визначити як злагоджену дію двох правових систем, обумовлену існуванням загальних для них цілей, необхідних для їх взаємного розвитку. Крім того, взаємодія характеризується взаємним впливом правових систем. Можна виокремити нормативно-правові та організаційно-правові механізми такої взаємодії, що можуть бути реалізовані на національному та міжнародному рівні загального та регіонального характеру. Ю. С. Шемшученко з цього приводу зазначає, що кінець XX – початок XXI століття є часом трансформації світу на глобалізаційних засадах, і що така трансформація кардинальним чином вплинула на усі сфери життя – політичну, соціально-економічну, духовну і, безумовно, правову. Науковець найактуальнішим питанням, пов'язаним з проблемою глобалізації, назвав трансформацію державно-правового простору, що пов'язано з процесом інтеграції правових систем [54, с. 146].

Існує декілька моделей співвідношення норм міжнародного і національного права у національній правовій системі: відповідно до першої моделі у конституціях держав визначається лише загальний порядок співвідношення норм міжнародного і національного права, та міститься вказівка на те, що загальновизнані принципи й норми міжнародного права є частиною національної правової системи; відповідно до другої моделі у конституціях держав, поряд із загальним формулюванням, конкретизується яким чином співвідносяться за юридичною силою норми міжнародного і національного права; відповідно до третьої моделі, елементом національної правової системи визнаються у конституціях держав лише норми

ратифікованих міжнародних договорів і не згадується про загальновизнані принципи і норми міжнародного права.

Термін «імплементация» походить від латинського «implere», що означає «наповнювати», «здійснювати». У найширшому сенсі імплементация – це «процес реалізації рішення або плану. У міжнародній правовій площині імплементация означає «процес упровадження міжнародних зобов'язань на практиці» [248, с. 539] або «акт введення в дію норм міжнародного права у межах національного правопорядку» [185, с. 4]. А. С. Гавердовський у праці «Імплементация норм міжнародного права» визначає її як індивідуально або колективно (в тому числі в рамках міжнародних організацій) організаційно-правову діяльність держав, спрямовану на реалізацію прийнятих ними міжнародно-правових зобов'язань своєчасно і в повному обсязі [22, с. 62]. Імплементация може відбуватися як у формі прийняття єдиного акту, так і комплексу дій компетентних органів законодавчої, виконавчої чи судової влади на національному рівні [123, с. 15]. Виходячи з наведених визначень, є можливим виокремити ознаки імплементации. По-перше, це є комплекс засобів, певна організаційно-правова діяльність. По-друге, основним суб'єктом імплементации є держави, хоча є можливим і колективний суб'єкт у вигляді двох чи більше суверенно рівних держав або міжнародної організації. По-третє, метою імплементации є повне та своєчасне виконання зобов'язань, обумовлений міжнародно-правовою угодою [67].

Фактично імплементация створює зв'язок між правовими системами міжнародного і національного права. Зокрема, держава, яка має намір укласти угоду, співвідносить її положення з нормами національного права. Вважається, що держава не візьме на себе зобов'язання, якщо їх виконання буде суперечити національному законодавству. Наприклад, у конституційному законодавстві Королівства Саудівська Аравія (Основний Нізам 1992 року) зазначається, що «виконання справжніх» Основ» не суперечить виконанню договорів і угод, укладених Королівством Саудівська

Аравія з іншими державами, міжнародними організаціями та установами» (ст. 81). У той же час визначається, що «Королівство Саудівська Аравія – суверенна арабська ісламська держава, її релігія – іслам, конституція – Книга Всевишнього Аллаха і сунна його Пророка» (ст. 1), а також що «держава захищає права людини відповідно до ісламського шаріату» (ст. 26) [256]. У такий спосіб держава закріпила «примат релігії», у цьому випадку – національного права, тобто має місце заборона державі виступати стороною міжнародного договору, зміст якого суперечить шаріату. Разом з тим імплементація, яку б форму вона не мала, змінює національне право. Це може відбуватися шляхом порушення його цілісності, тобто скасуванням норм, внесенням змін, прийняттям нових нормативно-правових актів, або прямим включенням міжнародного нормативно-правового акту в систему національного права. Цей процес не має часових меж, оскільки навіть після проведення необхідних правових процедур щодо введення норми міжнародного права у національне право, вона буде враховуватися у подальшій законотворчій діяльності держави. Так, членство в ООН та підписання Загальної декларації прав людини 1948 року знайшло відображення у Конституції Ісламської Республіки Афганістан 2004 року, у якій закріплено обов'язок «дотримуватися Статуту ООН, міждержавних угод, міжнародних договорів, до яких приєднався Афганістан, і Загальну декларацію прав людини» (ст. 7) [266]. У якості прикладу також розглянемо деякі розбіжності, що мали місце на Римській конференції 15–17 червня 1998 року, на якій було прийнято Римський статут, між позиціями деяких ісламських країн та інших її учасників – представників неісламської цивілізації, щодо виключення з предметної юрисдикції Міжнародного кримінального суду деяких злочинів гендерного насильства, зокрема примусової вагітності (примусового запліднення), та обґрунтовували це занепокоєністю з приводу надмірного розширення юрисдикції Суду. Разом з тим, ісламські країни на Римській конференції 15–17 червня 1998 року підтримали затвердження у Римському статуті положень щодо повноважень

Ради Безпеки ООН у визначенні моменту вчинення акту агресії [250, с. 143].

Найпоширенішими способами вираження згоди держави на обов'язковість міжнародного договору, відповідно до ст. 11 Віденської конвенція про право міжнародних договорів, є підписання, ратифікація, прийняття, затвердження та приєднання [19].

Наукою розроблені різні підходи щодо ратифікації міжнародних договорів, найбільш поширеним є теорії раціоналізму, реалізму, конструктивізму, лібералізму. Раціоналістична теорія ґрунтується на тому, що держава ратифікує договір лише тоді, коли це надає їй певні матеріальні вигоди, або коли більш могутня держава чи група держав примушують іншу державу до ратифікації, наприклад, шляхом застосування економічних санкцій. Реалістична теорія передбачає, що держави ратифікують міжнародні договори, якщо вони поділяють цінності, закладені у ньому. Теорія конструктивізму ґрунтується на тому, що держава ратифікує міжнародний договір (навіть частково, з певними застереженнями), якщо вона поділяє цінності, закладені у ньому, посиляючись здебільшого на ратифікацію договорів з прав людини. Лібералістична теорія виходить з того, що держави ратифікують міжнародні договори переважно тоді, коли впливові внутрішні суб'єкти підтримують і лобіюють цей процес.

Національно-правовий механізм імплементації визначається суб'єктами національного права. Немає сумнівів у тому, що ефективність міжнародного права безпосередньо залежить від дій держав, спрямованих на імплементацію його положень у національне законодавство. У сучасному світі спостерігається конституціоналізація правових систем. Як зазначає Х. Бехруз, конституції ісламських держав є «результатом досягнутого компромісу між різними силами традиційного і реформаторського характеру, етапом становлення сучасного типу конституціоналізму» [8]. З огляду на важливість цього питання, нормативне визначення місця міжнародного договору міститься у конституційному законодавстві, а також спеціальних нормативно-правових актах.

Табл. 2. Конституційні засади ісламських держав щодо міжнародного права

Назва держави	Конституційний акт, рік прийняття	Текст документу
Алжир	Конституція Алжирської Народно-Демократичної Республіки (прийнята ра конституційному референдумі 1 листопада 2020 р.)	Із преамбули: «Алжирський народ висловлює свою повну відданість правам людини, закріпленими у Загальній декларації прав людини, Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права; Міжнародному пакті про громадянські та політичні права, Африканській хартії прав людини та народів, Арабській хартії прав людини, інших міжнародно-парвоим актам у сфері прав людини. Ст. 33: «Алжир виступає за зміцнення міжнародного співробітництва, за розвиток дружніх відносин між державами на основі рівності, взаємних інтересів і невтручання у внутрішні справи. Він приймає принципи і поділяє цілі Статуту ООН» Ст. 198: «Крім інших функцій, покладених на Конституційний суд іншими положеннями Конституції, Конституційний Суд може дати висновок щодо конституційності договорів та їх ратифікації» [106] тощо
Афганістан	Конституція Ісламської Республіки Афганістан (прийнята 13 грудня 2004 р. - 4 січня 2004 р., ратифікована 26 січня 2004 р.) У 2021 році вона була скасована	Ст. 7: «Держава має дотримуватися Статуту ООН, міждержавних угод, міжнародних договорів, до яких приєднався Афганістан, а також Загальної Декларації прав людини...»; ст. 57: «...[іноземці в Афганістані] зобов'язані поважати закони Афганістану в межах положень міжнародного

		права» [266], тощо
Бангладеш	Конституція Народної Республіки Бангладеш (зі змінами від 17 травня 2004 р.)	Ст. 25: «Держава будує свої міжнародні відносини відповідно до принципів... поваги міжнародного права та принципів, проголошених ООН...»; ст. 145а: «Усі договори із іноземними державами подаються на розгляд президенту, який далі направляє їх на розгляд парламенту. Однак жодний міжнародний договір, який стосується національної безпеки, не може бути розглянуто на закритому засіданні парламенту» [145]
Бахрейн	Конституція Бахрейна (2002 р. зі змінами 2017 р.)	Ст. 37: «Король укладає договори, що вводяться у дію декретом. Договір має чинність закону з моменту його укладання, ратифікації та опублікування в Офіційному віснику. Однак мирні договори та договори про союз, договори, що стосуються державної території, природних ресурсів, суверенітету, прав громадян, договори щодо торгівлі, судноплавства, а також договори, що стосуються Державного казначейства або які тягнуть за собою зміну закони Бахрейну, повинні бути введенні у дію законом. За жодних обставин договір не може включати секретні положення» [119]
Бруней-Даруссалам	Конституція Держави Бруней-Даруссалам (прийнята 29 вересня 1959 р. із змінами 2006 р.) [131]	
Гамбія	Конституція Республіки Гамбія (прийнята 16 січня 1997 р.)	Ст. 79: «...Гамбія зобов'язана... не ставати членом будь-якої міжнародної організації, поки Національна Асамблея не задоволена тим, що це в інтересах

		Гамбії, і це членство не порушує її суверенітет. Національна Асамблея може постановою встановлювати порядок ратифікації договорів та інших міжнародних угод»; ст. 216: «...Держава, проводячи політику, зазначену у ч. 2, зобов'язується... керуватися міжнародними документами з прав людини, які підписала Гамбія...»; ст. 219: «Держава має забезпечити, щоб у міжнародних відносинах... виховує повагу до міжнародного права, договірних зобов'язань та вирішення міжнародних спорів мирними засобами і керується принципами та цілями міжнародних та регіональних організацій, підписантом яких є Гамбія» [147], тощо
Джибуті	Конституція Республіки Джибуті (прийнята 15 вересня 1992 р. зі змінами 2010 р.)	Ст. 9: «Інститути повинні дозволяти участь Республіки у регіональних і міжнародних організаціях з повагою до суверенітету для розбудови миру та міжнародної справедливості та економічного, культурного та соціального розвитку народів»; ст. 37: «Президент Республіки веде переговори та затверджує договори та міжнародні конвенції, які підлягають ратифікації Національними зборами. Належним чином ратифіковані договори або угоди мають, з моменту їх публікації, повноваження, які вищі за закони, за умови, що для кожної угоди чи договору вони застосовуються іншою стороною та відповідають відповідним положенням договору. Без шкоди для попереднього пункту, ратифікація або схвалення міжнародного зобов'язання, що

		містить положення, що суперечить відповідним положенням Конституції, може мати місце лише після його перегляду»; ст. 63: «Мирні договори, торговельні угоди, договори або угоди, що стосуються міжнародних організацій, договори, що стосуються фінансів держави, ті, що стосуються стану осіб, які передбачають поступку, обмін або додавання території, не можуть бути ратифіковані або затверджені лише законом. Ратифікація або схвалення міжнародного зобов'язання, що містить положення, що суперечить положенням Конституції, може відбутися лише після її перегляду. Жодна уступка чи додавання території не є дійсними без згоди людей, які вирішують це на референдумі» [155]
Єгипет	Конституція Арабської Республіки Єгипет (прийнята 18 січня 2014 р.)	Ст. 92: «Держава зобов'язується дотримуватися угод, договорів, міжнародних конвенцій прав людини, які були ратифіковані Єгиптом. Вони мають силу закону після публікації відповідно до особливих обставин» [159], тощо
Ємен	Конституція Республіки Ємен (прийнята 16 травня 1990 р.)	Ст. 5: «Єменська Республіка підтверджує свою прихильність Статуту ООН, Загальній Декларації прав людини, Статуту Ліги арабських держав та загальновизнаним нормам міжнародного права» [284], тощо
Ірак	Конституція Іраку (прийнята 15 жовтня 2005 р.)	Ст. 8: «Ірак... поважає свої міжнародні зобов'язання» [183], тощо
Іран	Конституція Ісламської Республіки Іран (прийнята 24 жовтня 1979 р.)	Ст. 77: «Договори, транзакції, контракти та всі міжнародні угоди повинні бути ратифіковані Ісламською консультативною

		асамблеєю» [142], тощо
Йорданія	Конституція Йорданського Хашимітського Королівства (прийнята 1 січня 1952 р.)	Ч. 2 ст. 21: «Міжнародні угоди та закони регулюють видачу звичайних злочинців»; ч. 1 ст. 103: «Цивільні суди здійснюють свою компетенцію щодо цивільних і кримінальних справ судової практики відповідно до положень чинного законодавства Королівства; однак у питаннях особистого статусу іноземців або у цивільних і комерційних справах, щодо яких у міжнародній традиції прийнято застосовувати право інших країн, такий закон застосовується у порядку, передбаченому законом» [141], тощо.
Катар	Конституція Катару (прийнята 8 червня 2003 р.)	Ст. 6: «Держава поважає міжнародні хартії та конвенції та прагне виконувати всі міжнародні угоди, хартії та конвенції, учасницею яких вона є» [245], тощо
Комори	Конституція Союзу Коморських островів (прийнята 30 липня 2018 р.)	Ч. 1 ст. 12: «Мирні договори, торгові угоди, договори чи угоди, пов'язані з міжнародними організаціями, які включають державні фінанси, які змінюють положення законодавчого характеру, які стосуються статусу осіб, які включають цесію, обмін або приєднання території, можуть бути лише ратифіковані або затверджені в силу закону. Вони набувають чинності лише після ратифікації або затвердження»; ст. 116: «Міжнародні договори та угоди, закони, розпорядження та постанови, що діють на даний момент, якщо вони не суперечать цій Конституції, залишаються застосовними до тих пір, поки вони прямо не змінені чи не скасовані» [148] тощо

Кувейт	Конституція Кувейту (прийнята 11 листопада 1962 р. зі змінами 1992 р.)	Ст. 177: «Застосування цієї Конституції не впливає на договори та конвенції, раніше укладені Кувейтом з іншими державами та міжнародними організаціями» [199].
Лівія	Тимчасова Конституційна Декларація Лівії (прийнята 3 серпня 2011 р.)	Ст. 7: «Держава поважає права людини та її основні свободи. Держава бере на себе зобов'язання приєднатися до міжнародних і регіональних декларацій і хартій, які захищають такі права і свободи. Держава буде намагатися оприлюднити нові хартії, які вшановують людину як наступника Бога на Землі» [210], тощо
Мавританія	Конституція Ісламської Республіки Мавританії (прийнята 12 липня 1991 р. у редакції 2012 р.)	Ст. 78: «Договори про мир, про союз, угоди про торгівлю, договори чи угоди, що стосуються міжнародної організації, ті, що стосуються фінансів держави, ті, які змінюють положення законодавчого характеру, ті, що стосуються статусу осіб, а також договори, що стосуються кордонів держави, можуть бути ратифіковані лише на підставі закону. Вони набувають чинності лише після ратифікації або схвалення...»; ст. 79: «Якщо Конституційна рада, направлена на [питання] Президентом Республіки, або Президентом Національних зборів, або Головою Сенату, або однією третьою (1/3) депутатів чи сенаторів, заявляє, що міжнародне зобов'язання містить пункт, що суперечить Конституції, дозвіл на його ратифікацію або затвердження може втручатися лише після перегляду Конституції» [143].
Малайзія	Конституція Малайзії (прийнята 31 серпня 1957 р.)	Ст. 76: «Парламент може ухвалювати закони щодо будь-яких питань, зазначених у Державному

		списку, але лише таким чином, тобто: (а) з метою виконання будь-якого договору, угоди чи конвенції між Федерацією та будь-якою іншою країною або будь-якого рішення міжнародної організації, членом якої є Федерація...» [140], тощо
Мальдіви	Конституція Мальдівської Республіки (прийнята 7 серпня 2008 р.)	Ч. 1 ст. 93: «Договори, укладені виконавчою владою від імені держави з іноземними державами та міжнародними організаціями, затверджуються Народним Меджлісом і набувають чинності. тільки відповідно до рішення Народного Меджлісу» тощо [146].
Марокко	Конституція Королівства Марокко (прийнята 17 червня 2011 р.)	Ст. 55: «...Якщо Конституційний Суд... прийде до висновку, що міжнародні угоди містять положення, які суперечать нормам цієї Конституції, то подібні угоди мають бути ратифіковані тільки після перегляду Конституції» [222], тощо.
Нігер	Конституція Республіки Нігер (прийнята 31 жовтня 2010 р., зі зміна 2017 р.)	Ст. 168: «Президент Республіки веде переговори та ратифікує міжнародні договори та угоди»; ст. 169: «Договори про оборону і мир, договори та угоди, що стосуються міжнародних організацій, ті, які змінюють внутрішнє законодавство держави, і ті, які передбачають фінансові зобов'язання з боку держави, можуть бути ратифіковані лише після закону, що дозволяє їх ратифікацію»; ст. 170: «Якщо Конституційний Суд... заявив, що міжнародний договір містить пункт, який суперечить Конституції, повноваження на її ратифікацію можуть відбуватися лише після перегляду Конституції» [231], тощо

ОАЕ	Конституція Об'єднаних Арабських Еміратів (прийнята 2 грудня 1971 р. зі змінами 2004 р.)	Ст. 12: «Зовнішня політика ОАЕ має бути спрямована на підтримку арабських та ісламських справ та інтересів, а також встановлення більш тісної дружби та співпраці з усіма націями і народами на основі принципів Статуту ООН і міжнародних ідеалів» [273], тощо
Оман	Основний Закон Султанату Оман (прийнятий 6 листопада 1996 р. зі змінами 2011 р.)	Ст. 72: «Застосування цього Основного статуту не завдає шкоди договорам і угодам, які Султанат уклав з іншими країнами, міжнародними установами та організаціями»; ст. 80: «Жоден орган в державі не може видавати постанови, підзаконні акти, рішення або директиви, які суперечать положенням чинних законів і указів, або міжнародним договорам і угодам, які є частиною законодавства країни» [232], тощо
Пакистан	Конституція Ісламської Республіки Пакистан (прийнята 12 квітня 1973 р. зі змінами 2019 р.)	Ст. 40: «Держава докладает зусиль із збереження та укріплення братських відносин серед мусульманських держав на засадах ісламської єдності, підтримки загальних інтересів народів Азії, Африки, Латинської Америки, сприянню міжнародному миру і безпеці, заохочення доброї волі і дружній відносин серед усіх народів та підтримки урегулювання міжнародних спорів мирним шляхом» [144]
Саудівська Аравія	Основний Закон (Нізам) Королівства Саудівська Аравія (прийнятий у 1992 р. зі змінами 2013 р.)	Ст. 18: «Закони, міжнародні договори і угоди, а також концесії видаються і змінюються королівськими указами після їх розгляду Радою Шури»; ст. 70: «Закони, договори, міжнародні угоди та концесії видаються та змінюються королівськими указами»; ст. 81: «Виконання цього закону не порушує договорів і угод,

		підписаних Королівством з іншими країнами або міжнародними організаціями та установами» [256], тощо
Сомалі	Тимчасова Конституція Федеративної Республіки Сомалі (прийнята 1 серпня 2012 р. зі змінами 2016 р.)	Ч. 2 ст. 40: «При тлумаченні цих прав [фундаментальних прав] суд може враховувати шаріат, міжнародне право та рішення судів інших країн, хоча він не зобов'язаний дотримуватися цих рішень» [244], тощо
Судан	Конституційна хартія на перехідний період 2019 року (прийнята 17 серпня 2019 р.)	Ч. 2 ст. 42: «Усі права і свободи, що містяться в міжнародних і регіональних угодах, пактах і хартіях з прав людини, ратифікованих Республікою Судан, вважаються невід'ємною частиною цієї Хартії» [149], тощо
Туніс	Конституція Туніської Республіки (прийнята 26 січня 2014 р.)	Ст. 20: «Міжнародні угоди, схвалені та ратифіковані Зборами Народних Представників, мають статус, який вище статусу законів, але нижче статусу Конституції» [271], тощо

У Конституції Єменської Республіки 1991 року підкреслюється етнічна та релігійна ідентичність народу: «Йеменський народ – частина арабської нації та ісламського світу». Іслам цій країні проголошено державною релігією (ст. 2), а шаріат – головним джерелом законодавства (ст. 3) [284]. Прихильність Конституції Ємену ісламським цінностям простежується і в інших статтях конституції. При цьому міжнародне право займає почесне місце у правовій системі Ємену. Так, у ст. 5 Конституції зазначається: «Єменська Республіка підтверджує свою прихильність до Статуту ООН, Загальної декларації прав людини, Статуту Ліги арабських держав і загальновизнаним нормам міжнародного права» [284]. Щодо процедури імплементації Конституція також містить певні приписи. Так, міжнародні політичні та економічні договори та конвенції загального характеру,

«особливо пов'язані з питаннями оборони, створення союзу, встановлення перемир'я, вирішення питання про кордони, а також ті, які передбачають виконання фінансових зобов'язань, або для реалізації яких необхідно приймати спеціальні закони», проходять процедуру ратифікації, яку здійснює Палата представників (ст. 91) [284].

Згідно зі ст. 4 Конституції Ісламської Республіки Іран 1979 року, всі державні закони та постанови (цивільні, економічні, фінансові, культурні, адміністративні, кримінальні, військові та ін.) повинні ґрунтуватися на ісламських нормах, і ця норма є пріоритетною по відношенню до інших статей Конституції або іншим нормативно-правовим актам держави. Рішення щодо відповідності правового акту положенням ісламського права виносять Факіх Ради з охорони Конституції та ісламських норм (ст. 4). Згідно ст. 77 Конституції Ірану, «договори, угоди та інші міжнародні документи повинні проходити ратифікацію в Меджлісі ісламського ради» – законодавчого органу влади, що складається з обраних таємним прямим голосуванням представників народу (ст. 62). Після ратифікації Меджлісом Ісламської Ради договори і угоди іранського уряду з іншими державами і договори, які стосуються міжнародних організацій, підписуються президентом або його законним представником (ст. 125) [142]. Так, міжнародний договір визнається Іраном, якщо, по-перше, за своїм змістом він відповідає положенням ісламського права та іншим вимогам, як, наприклад, відсутність загрози незалежності, що виражається в його ратифікації Меджлісом Ісламської Ради. По-друге, такий міжнародний договір підписується вищою офіційною особою після лідера країни – президентом або його законним представником.

Отже, головною перепорою у реалізації норм міжнародного права є не недосконалість законодавчої техніки, а цивілізаційні протиріччя, викликані соціокультурними особливостями держав та їх правових систем. Досить часто на перше місце висувається національний фактор, а для ісламських держав – релігійний. Ісламські країни зберігають тісний зв'язок з ісламом,

що відображається на їх правових системах та на імплементації ними норм міжнародного права, верховенство міжнародного права обмежується офіційною релігією, якій відведена особлива роль. У цих державах можуть застосовуватися лише ті норми міжнародного права, які не вступають у ціннісний конфлікт з основними положеннями та принципами ісламського права, що нормативно закріплено у конституціях.

Імплементація міжнародно-універсальних норм у правові системи ісламських держав передбачає врахування не лише природи цих норм, а й особливостей історії формування відповідної правової системи, що безпосередньо пов'язано з її релігійним характером. Ісламськими державами, які визнають іслам офіційною релігією, нарівні з визнанням міжнародного права, висувається вимога його відповідності принципам і цінностям ісламського права.

Ісламська правова традиція має своєрідний спосіб концептуалізації та розуміння міжнародного закону. Світські та релігійні закони по-різному поєднуються у різних національних юрисдикціях [240, с. 154]. З цього приводу слід навести посилання на приписи Римського статуту, зокрема п. 10 преамбули до нього, де зазначається, що юрисдикція Суду «доповнює національну кримінальну юрисдикцію», а також ст. 80, яка заявляє, що ніщо у Статуті не порушує застосування покарання національними державами [83]. Наведемо приклад різних позицій ісламської країни Іран та Міжнародного кримінального суду щодо призначення відповідальності за вбивство, як результат міжнародного злочину, віднесеного до юрисдикції цього Суду та національного суду. Так, кримінальне право Ірану у цьому випадку додержується традицій класичного ісламського права, яке передбачає, що сім'я вбитого вирішує, карати злочинця чи ні, і що таке вбивство може розглядатися як відповідальність за скоєння вбитим аналогічного злочину, тобто є відплатою. Міжнародний кримінальний суд додержується чітких нормативних приписів з цього питання, і максимальне покарання за скоєння такого міжнародного злочину може полягати у

позбавленні волі на строк до тридцяти років, а у випадках крайньої тяжкості та за виняткових обставин бути довічним. Римський статут передбачає відповідальність за геноцид, а кримінальне законодавство Ірану не містить конкретного покарання за це. Як зазначає Захра Мусаві, що ці дві нормативні системи – Міжнародного кримінального суду та кримінального права Ірану, засновані на принципово різних позиціях, але це не повинно заважати досліджувати шляхи та засоби, за допомогою яких Іран може адаптуватися до виконання основних вимог Статуту, не ігноруючи при цьому принципів, на яких ґрунтується його кримінальне право [266].

Справедливою є думка, що конфлікти між Міжнародним кримінальним судом та деякими ісламськими країнами свідчать про необхідність подальшої культурної адаптації його Статуту та необхідність ісламських держав узгоджувати свої національні традиції з міжнародним законом. Культурна адаптація не є асиміляцією чи поступовою секуляризацією ісламських суспільств, а розглядається як певний крок на шляху до верховенству закону в міжнародних відносинах [250, с. 145], що, на думку Абдулли Ахмед Ан-Наіма, дозволить ісламським державам послабити конфліктність між світським та ісламським правом «щодо ресурсів у межах їхніх власних традицій» [112, с. 320].

Розглянемо питання імплементації ісламськими країнами деяких основоположних універсальних міжнародно-правових актів з прав людини.

Міжнародний пакт про громадянські і політичні права був прийнятий Резолюцією 2200 А (XXI) Генеральної Асамблеї ООН 16 грудня 1966 року і набрав чинності 23 березня 1976 року. Більшість ісламських держав ратифікувала цей міжнародно-правовий акт. Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права містить у собі механізм, за яким Комітет з прав людини може приймати та розглядати індивідуальні повідомлення від осіб, «які стверджують, що вони є жертвами порушень будь-якого із переліку прав, викладених у Пакті». У разі прийняття Комітетом індивідуального повідомлення, яке відповідає положенням ст. 3

Факультативного протоколу, держава, яка звинувачується у порушенні норм Пакту, отримує від Комітету повідомлення про це. «Держава, яка одержала повідомлення, подає Комітетові протягом шести місяців письмові пояснення чи заяви, що роз'яснюють це питання» (ч. 2 ст. 4 Факультативного протоколу). Далі Комітет розглядає повідомлення, враховуючі письмові дані, надані заявником та державою-учасницею, після чого він висловлює свою думку обох сторонам (ст. 5) [233]. Таким чином, підписуючи та ратифікуючи Факультативний протокол, держава дає згоду на такі дії.

Як видно з даних, наведених у *табл. 5 (див. Додатки)*, до ісламських держав, які приймають процедуру подання індивідуальних скарг відповідно до Факультативного протоколу до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, належать Алжир, Гамбія, Джибуті, Лівія, Мальдіви, Сомалі, Туніс. Другий Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права спрямований на скасування смертної кари. Його ратифікували Гамбія, Джибуті, Держава Палестина. Очевидно, справедливою є думку тих юристів-міжнародників, які єдиним способом уникнути потенційної суперечності норм ісламського права та норм міжнародного права бачать прийняття різних доповнень та застережень до договорів [223]. Наприклад, Саудівська Аравія загалом ратифікувала п'ять конвенцій ООН з прав людини, ICERD зокрема 23 вересня 1997 року. При цьому було зроблено таке застереження: «Уряд Саудівської Аравії заявляє, що він виконуватиме положення, за умови, що вони не суперечать приписам ісламського шаріату». Друге застереження стосується ст. 2 Конвенції, згідно з якою у разі виникнення спору будь-яка передача справи до Міжнародного суду ООН повинна мати схвалення країни. Індонезія ратифікувала дев'ять конвенцій ООН з прав людини, ICERD зокрема 25 червня 1999 року. Індонезія робить лише одне застереження за ст. 22, згідно з яким суперечки та звернення до Міжнародного суду ООН повинні мати згоду країни. Туреччина ратифікувала вісім договорів ООН з прав людини, включаючи ICERD. Її застереження полягає в тому, що Туреччина виконуватиме

конвенцію лише на своїй національній території та з країнами, з якими має дипломатичні відносини. Також було зроблено застереження за ст. 22 про передачу справи до Міжнародного суду ООН. Єгипет ратифікував вісім конвенцій з прав людини, включаючи ICERD. Ця країна також висловила застереження щодо ст. 22 про передачу справи до Міжнародного суду ООН. Іран ратифікував п'ять конвенцій з прав людини, у тому числі 29 серпня 1968 року ICERD, при цьому застережень зроблено не було.

У той самий час, як людство отримало фундаментальні документи для глобального міжнародного права, у рамках фрагментації міжнародного права, відбувалось виокремлення регіонального права прав людини. Мова йде про прийняті регіональними організаціями ісламських держав правові акти, які визначали «права людини в ісламі». Цей процес мав за мету адаптацію міжнародних правових стандартів до національних правових традицій та покращення регіонального механізму захисту прав людини. Регіоналізація Загальної декларації прав людини ісламською спільнотою може бути представлена наступним чином: Загальною ісламською декларацією прав людини, прийнятою Ісламською Радою Європи у 1981 році [278]; Каїрською декларацією про права людини в ісламі, прийнятою ОІС [256]; Арабською хартією прав людини, прийнятою Лігою арабських держав у 1994 році [114].

Зокрема, вже у 1949 році задля розробки проекту міжарабської угоди з прав людини, за ініціативи ООН та арабських неурядових організацій на чолі з Союзом арабських адвокатів, було скликано Багдадську конференцію з прав людини. Водночас, у 1981 році на засіданні Генеральної Асамблеї ООН представник Ісламської Республіки Іран у виступі назвав Загальну декларацію прав людини інтерпретацією іудейсько-християнської традиції, що імплементується в ісламську правову систему [103, с. 30]. Вже 19 вересня цього ж року у штаб-квартирі ЮНЕСКО була прийнята Загальна ісламська декларація прав людини, ініціатором її прийняття була Ісламська Рада

Європи – загальноєвропейська ісламська організація, яка об'єднувала ісламські організації європейських країн.

Головною відмінністю Загальної ісламської декларації прав людини 1981 року від Загальної декларації прав людини 1948 року є визначення природи та джерела прав людини. «В ісламі концепція прав людини ґрунтується на переконаності в тому, що лише Всевишній є автором закону і джерелом усіх прав людини» [278], зазначив Генеральний секретар Ісламської Ради Європи С. Азам. І хоча цей документ було прийнято не групою ісламських держав, а представниками ісламських організацій в Європі, він відображає початок регіоналізації прав людини в ісламському світі.

Наступним регіональним актом ісламських держав у сфері прав людини є Каїрська декларація з прав людини в ісламі, прийнята 5 серпня 1990 року 45 державами-членами Організації ісламська конференція (нині – Організація ісламського співробітництва). ОІС прагне досягти своїх політичних цілей шляхом ухвалення договорів. Юридично обов'язкові угоди ОІС охоплюють широке коло питань. Інструменти ОІС, більшою мірою, майже не розходяться із універсальним міжнародним правом, за винятком додавання до норм «ісламського» критерію у вигляді застережень. ОІС розробила регіональні інструменти, аналогічні інструментам універсального міжнародного права. Серед них – Каїрська декларація прав людини в ісламі (CDHRI), Пакт про права дитини в ісламі (CRCI) та Конвенція ОІС щодо боротьби з тероризмом. Як інститут, ОІС не має повноважень примушувати держави-члени ратифікувати свої договори та дотримуватися їх виконання. У 1997 році Каїрську декларацію з прав людини в ісламі було включено до збірки міжнародних документів Комісії з прав людини [103, с. 32]. ООН у своїй роботі неодноразово посилається на Каїрську декларацію про права людини в ісламі. Як зазначають дослідники, Каїрська декларація з права людини в ісламі «виправила недостатність уваги правам людини у Статуті ОІС шляхом викладення загальних рекомендацій для держав-членів у галузі

прав людини». При цьому звертається увага на декларативний, а не обов'язковий характер цього нормативно-правового акту, формально не створює правові зобов'язання для держав-членів і не надає засобів щодо їх примусового виконання [124, с. 96]. Також зазначається, що цінність Каїрської декларації є здебільшого символічного, ніж практичного характеру, вона надала ісламським державам можливість заявити про бажання побудувати регіональний механізм правозахисту у сфері прав людини [191].

15 вересня 1994 року Лігою арабських держав була прийнята Арабська хартія прав людини. Документ було оновлено 22 травня 2004 року шляхом включення до нього низки прав та свобод, зокрема право на свободу та особисту недоторканність, рівність осіб перед законом, справедливий судовий розгляд, захист осіб від тортур, свободу віросповідання. У березні 2004 року було створено Саудівський національний комітет з прав людини. Наступного року було створено Комісію з прав людини, до складу якої увійшли 18 осіб, її очолив король Саудівської Аравії, а у 2006 році Комісією був оприлюднений перший Звіт.

Регіоналізація Загальної декларації прав людини та інших міжнародно-правових актів у цій сфері універсального характеру у межах Організації ісламського співробітництва створили ісламську модель концепції прав людини, яка іноді суперечить Загальній декларації прав людини. Так, відповідно до інструментів, розроблених ОІС, права розглядаються як такі, що підлягають релігійному контролю, тоді як міжнародне право розглядає права людини як світське питання, де предметом захисту є індивідуальна свобода. Наприклад, регіоналізм, розвинений у Європі в межах ЄКПЛ, забезпечує більш високий рівень правозахисту, ніж у межах універсального міжнародного права, а регіональний розвиток прав людини в межах ОІС звужує універсальні мінімальні стандарти.

Роздуми щодо питання взаємодії міжнародного права та правових систем ісламських держав можна підсумувати наступним чином. Усі ісламські держави, які у своїх конституціях (або інших правових актах)

звертаються до ісламського права, при цьому зобов'язуються дотримуватись зобов'язань, обумовлених міжнародними договорами, рано чи пізно повинні будуть вирішити проблему зіткнення норм ісламського права та норм міжнародного права. З погляду ісламської держави у разі протиріч ісламського права та міжнародного права однозначний пріоритет залишається за шаріатом: ісламська держава не може приймати на себе жодних зобов'язань, що суперечать ісламському. З точки зору міжнародного права, національне право, у тому числі право ісламських країн, має бути приведено у відповідність до міжнародного права в межах зобов'язань, які обумовлені нормами міжнародного права.

ВИСНОВКИ

Результатом комплексного аналізу теоретико-правових та практичних проблем, пов'язаних із виокремленням у структурі міжнародно-універсального права міжнародного ісламського права, як прояву взаємодії міжнародного права та національного права ісламських держав крізь призму регіоналізації і фрагментації міжнародно-універсального права з урахуванням цивілізаційних особливостей ісламських держав, є наступні висновки.

1. Проблематика взаємодії міжнародного права і національного права розглядається здебільшого у площині теоретичних моделей цього процесу – монізму та дуалізму, у контексті імплементації відповідних правових принципів і норм у рамках правотворчого процесу, а також застосуванні норм міжнародного права в національному судочинстві тощо. Запропоновано розширити ракурс розгляду цієї проблематики і дослідити взаємодію міжнародного і національного права крізь призму процесів фрагментації та регіоналізації міжнародних відносин, створення галузі міжнародного права – міжнародного регіонального права загалом, та міжнародного ісламського права, що відображає специфіку взаємодії міжнародного права та національного права ісламських держав.

2. Фрагментацію міжнародного права розглянуто як зміну парадигми, в основі якої була теорія нормативізму із притаманною їй ієрархічною побудовою світопорядку. Поява нових галузей, інститутів у міжнародному праві, міжнародних організацій, судових трибуналів, диверсифікація джерел міжнародного права, колізії норм та існування автономних регіональних режимів є свідченням виходу за межі цієї теоретичної моделі. Пропонується в основу нової парадигми покласти теорію правового плюралізму та концепцію релятивізму.

3. Встановлено, що сучасне міжнародне право відрізняється зростанням взаємозалежності між державами, а також між підсистемами міжнародного

права (права людини, навколишнє середовище, економічний розвиток тощо), що, своєю чергою, збільшує кількість міжнародних стандартів, наслідком чого є збільшення ймовірності конфліктів між цими стандартами. Одним із шляхів зняття конфліктності між такими стандартами є регіоналізація міжнародного права, проявом якого є адаптація та конкретизація універсальних стандартів у залежності від особливостей того чи іншого регіону, в якому об'єднуючим фактором можуть бути цивілізаційні особливості суб'єктів цього процесу.

4. Обґрунтовано, що міжнародне регіональне право є підсистемою міжнародно-універсального права, що регулює комплекс суспільних відносин з функціонування регіональних об'єднань, взаємодії держав-членів регіональних об'єднань між собою, у межах, визначених їх установчими документами з їх членами, а також взаємодії держав-членів цих регіональних утворень з іншими суб'єктами міжнародного права на договірній основі. Значення міжнародного регіонального права останнім часом зросло внаслідок появи регіональних утворень із чітко визначеним членством та відповідними судовими системами. Розмірковуючи над формуванням у системі міжнародного права міжнародного регіонального права, необхідно враховувати, що, як і будь-яка інша система, її елементи повинні бути узгоджені й перебувати у постійному взаємозв'язку. Виокремлено різновиди міжнародного регіонального права: міжнародне європейське право, міжнародне американське право, міжнародне латиноамериканське право, міжнародне африканське право, міжнародне ісламське право. Акцентовано увагу на значущості внеску у розвиток міжнародного права країн та регіонів «незахідного» світу, тоді як в основу його формування покладено європейські, західні цінності.

5. Обґрунтовано нетотожність класичного міжнародного ісламського права та сучасного міжнародного ісламського права. Класичне міжнародне ісламське право є важливим елементом правових традицій ісламу, проте воно перебуває, здебільшого, у площині ісламсько-правової доктрини для

позначення питань, пов'язаних із міжнародними відносинами, що базуються на ісламі. Класичне міжнародне ісламське право належить до системи національного права ісламських держав, тоді як міжнародне ісламське право, як прояв фрагментації, відноситься до системи міжнародно-універсального права, є його підсистемою. Ісламські держави як суб'єкти міжнародного права основну регулятивну роль відводять сучасному міжнародному праву, включаючи такі актуальні сфери його застосування, як підтримання міжнародного правопорядку, міжнародний захист прав і свобод людини, врегулювання міжнародних суперечок та збройних конфліктів тощо.

6. Обґрунтовано виокремлення у міжнародному регіональному праві, як підсистемі міжнародно-універсального права, міжнародного ісламського права, що складається із норм та принципів, пов'язаних з існуванням у якості суб'єктів міжнародного права ісламських держав та ісламських міждержавних об'єднань. Міжнародне ісламське право, як прояв взаємодії міжнародного права та національного права ісламських держав у контексті фрагментації та регіоналізації міжнародного права, не є самостійною, відособленою правовою системою, воно є складовою міжнародно-універсального права, з модифікаціями певних універсальних стандартів, що враховують особливості світосприйняття, культурних та релігійних цінностей ісламської цивілізації. Виокремлення міжнародного ісламського права, як феномену регіоналізації сучасного міжнародного права, не співпадає із географічним позначенням території, на яку поширюється дія цих регіональних норм. Обґрунтовано, що найбільшою мірою впливає на формування унікальних для цього регіону правових принципів і норм, у порівнянні з іншими суб'єктами міжнародного права, саме цивілізаційно-релігійний чинник, що обумовлює ступінь впливу міжнародного права на правові системи ісламських держав та імплементацією ними універсальних міжнародних договорів.

7. Запропоновано у структурі міжнародного ісламського права виокремити: 1) нормативно-правові акти, прийняті у межах універсальних

міжнародних організацій, що стосуються врегулювання певних питань за участю ісламських держав; 2) рішення міжнародних судових інституцій, що стосуються врегулювання певних питань за участю ісламських держав; 3) нормативно-правові акти, прийняті у межах ісламських регіональних організацій; 4) міжнародні договори між ісламськими країнами, міжнародні договори між ісламськими та неісламськими країнами.

8. Важливим нормативно-правовим масивом у структурі міжнародного ісламського права є акти міжнародних міжурядових та регіональних організацій та їх структурних підрозділів, найважливіші з яких – акти Організації ісламського співробітництва (ОІС) та Ліги арабських держав (ЛАД). Ці організації об'єднують виключно ісламські держави та будуються на основі принципів ісламської спільності, прихильності до учення ісламу, його духовних, моральних та соціально-економічних цінностей. У той самий час не можна забувати, що всі країни, які формально проголосили себе ісламськими державами, є членами ООН, що зобов'язує їх виконувати зобов'язання в межах прийнятих цією організацією актів. Визнаються, але рідко застосовують такі нормативно-правові масиви, як міжнародні звичаї та загальні принципи міжнародного права (за умови їх несуперечності нормам ісламського права), а також рішення Міжнародного суду ООН.

9. Інституційною основою функціонування міжнародного ісламського права, як прояву взаємодії міжнародного права та національного права ісламських держав у контексті фрагментації та регіоналізації міжнародного права, є діяльність регіональних ісламських організацій, передусім, міжурядового характеру, та їх взаємодія з міжнародними універсальними організаціями та державами-учасниками міжнародних ісламських організацій, як суб'єктів міжнародного права. Встановлено, що ісламські держави у порівнянні з іншими державами, які відносяться до інших різновидів міжнародного регіонального права, більш застережливо відносяться до делегування свого суверенітету у міжнародних організаціях. Наприклад, ісламські країни мають найнижчий рівень визнання обов'язкової

юрисдикції Міжнародного суду та членства у Міжнародному кримінальному суді; вони також із застереженнями підписали такі конвенції, як Міжнародний пакт про громадянські та політичні права. Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права. Кількість ісламських держав, які є сторонами Міжнародного центру з врегулювання інвестиційних суперечок, також найнижча серед усіх регіонів.

10. Нормативний аспект функціонування міжнародного ісламського права, як прояву взаємодії міжнародного права та національного права ісламських держав у контексті фрагментації та регіоналізації міжнародного права, відображається у численних нормативно-правових актах, прийнятих як на міжнародно-універсальному рівні щодо врегулювання питань за участю ісламських країн, так і прийнятих ісламськими регіональними міжнародними організаціями. Найвпливовішою та найчисленнішою організацією в ісламському світі є Організація ісламського співробітництва. Нормативно-правові акти, прийняті у межах регіональних утворень, мають неоднакову юридичну силу, яка визначається їх установчими документами. Їх поділяють на: ті, що є обов'язковими для виконання їх членами без відповідної ратифікації; ті, що для набуття обов'язкового статусу мають бути певним чином легітиматизованими (підписання, ратифікації тощо); акти рекомендаційного характеру, що є необов'язковими для виконання державами-учасниками регіональних об'єднань та не потребують ратифікації.

11. Встановлено, що всі ісламські держави, які у своїх конституціях (або інших правових актах) звертаються до ісламського права та містять положення щодо обов'язку дотримуватись зобов'язань, що випливають із міжнародних договорів. З погляду ісламського права, у разі протиріччя між ним та нормами міжнародного права, пріоритет залишається за ісламським правом: ісламська держава не може приймати на себе жодних зобов'язань, що суперечать шаріату. З точки зору міжнародного права, національне право, у тому числі ісламських країн, має бути гармонізованим до нього у межах

зобов'язань, які ці держави, як суб'єкти міжнародного права, беруть на себе при укладанні договорів, підписанні конвенцій тощо. Засобом зняття конфліктності між вимогами міжнародного права щодо його верховенства та вимогами несуперечності їх нормам шаріату, є висловлювання ісламськими державами при ратифікації міжнародних договорів застережень із посиланням на ісламські правові норми.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аль-Батран Х. Нормативно-правові основи протидії міжнародному тероризму в рамках Організації ісламського співробітництва : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11. Одеса, 2012. 17 с.
2. Антонов М. Творчий шлях та правове вчення Ганса Кельзена. *Філософія права та загальна теорія права*. 2013. № 1. С. 345–353.
3. Анщупова Т. О. Процесуальне право Ради Європи: принципи, система, динаміка : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.11. Одеса, 2014. 36 с.
4. Арабаджи Н. Б. Правовий порядок як цінність: загальнотеоретичне дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2013. 31 с.
5. Арабаджи Н. Б. Соціальний зріз власної цінності правового порядку. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. праць. Одеса, 2015. Вип. 75. С. 50–55.
6. Баймуратов М. О., Львова Є. О., Бабін Б. В. Міжнародний економічний правопорядок: актуальні питання правового регулювання : монографія / за ред. М. О. Баймуратова. Суми : Університет. книга, 2011. 260 с.
7. Бехруз Х. Н. Актуализация сравнительно-правовых исследований в эпоху глобализации : открытая лекция / Ин-т гос-ва и права им. В. М. Корецкого. Киев : Логос, 2008. 24 с.
8. Бехруз Х. Влияние международного права на национальное законодательство исламских государств. *Міжнародне право: de lege praeterita, instante, futura* : матеріали VII міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 8 груд. 2017 р.) / Міжнародн. гуманітар. ун-т. Одеса, 2017. С. 16–19.
9. Бехруз Х. Международное и национальное право: проблемы взаимодействия на примере исламских государств. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»* : зб. наук. пр. Одеса, 2017. Т. 20. С. 20–28.

10. Бехруз Х. Релігійні та світські норми в правових системах ісламських держав. *Порівняльне правознавство*. 2012. № 3–4. С. 120–129.
11. Бехруз Х. Сравнительное международное право – актуальное направление правовых исследований. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»* : зб. наук. пр. Одеса, 2015. Т. 16. С. 51–60.
12. Бехруз Х. Функционирование правовых систем исламских государств в эпоху современных глобальных процессов. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. пр. Одеса, 2011. Вип. 62. С. 488–496.
13. Бехруз Х. Эволюция исламского права: теоретико-компаративистское исследование : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Одесса, 2006. 387 с.
14. Буткевич В. Г., Мицик В. В., Задорожній О. В. Міжнародне право: основи теорії : підручник. Київ : Либідь, 2002. 608 с.
15. Буткевич В. Г. Соотношение внутригосударственного и международного права. Киев : Вища школа, 1981. 311 с.
16. Буткевич О. В. Історія міжнародного права : підручник. Київ : Ліра-К., 2013. 416 с.
17. Вайцеховська О. Р. Міжнародний фінансовий правопорядок: теоретичні засади та актуальні проблеми в умовах глобалізації : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.11. Харків, 2020. 45 с.
18. Варламова Н. В. Глобалізація як нове середньовіччя. Від ієрархії до циркулярності: мережева структура глобального права. *Право України*. 2015. № 1–2. С. 352–368.
19. Віденська конвенція про право міжнародних договорів : прийнята ООН 23.05.1969 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118
20. Водянніков О. Ю. Загальні та автономні режими в міжнародному праві. *Актуальні питання публічного та приватного права*. 2013. № 3. С. 98–105.

21. Волошин Ю. О. Феномен конституціоналізації міжнародного правопорядку на сучасному етапі міждержавної інтеграції. *Вісник Маріупольського державного університету. Сер. Право* : зб. наук. пр. 2011. Вип. 1. С. 20–30.
22. Гавердовский А. С. Имплементация норм международного права. Киев : Вища школа, 1980. 320 с.
23. Гегель Г.В.Ф. Основы философии права, або природне право і державознавство. Київ : Юніверс, 2000. 327 с.
24. Гнатовський М. М., Поєдинок О. Р. Фрагментація міжнародного права: проблема та можливості її вирішення. *Актуальні проблеми політики* : зб. наук. пр. Одеса, 2008. Вип. 4. С. 314–323.
25. Гнатовський М. М. Чи існує криза міжнародного права? [за матеріалами методологічного семінару, який відбувся 3 червня 2016 року у Національному університеті «Одеська юридична академія»]. *Українське право*. 2016. 15 верес. URL: https://ukrainepravo.com/international_law/public_international_law/chy-istue-kryza-mizhnarodnogo-prava/
26. Гоббс Т. Про громадянина. Вибрані твори : у 2 т. М., 1989. Т. 1. 622 с.
27. Гроций Г. О праве войны и мира. Київ : Центр учбової літератури, 2020. 960 с.
28. Декарт Р. Геометрія і філософія / ред., пер., адапт., передм. і вступ. ст. В. О. Тадеєв. 2-ге вид. Тернопіль : Підручники & посібники, 2002. 80 с.
29. Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй від 24.10.1970. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_569#Text
30. Денисов В. Н. Вхідження незалежної держави Україна в систему сучасного міжнародного правопорядку. *Право України*. 2012. № 3–4. С. 51–66.

31. Денисов В. Н. Декларація про принципи міжнародного права 1970 р. *Енциклопедія міжнародного права* : у 3 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко, В. Н. Денисов [та ін.]; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ : Академперіодика, 2014. Т. 1: А–Д. С. 694–698.

32. Денисов В. Н. Загальні принципи права. *Енциклопедія міжнародного права* : у 3 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко, В. Н. Денисов [та ін.]; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ : Академперіодика, 2017. Т. 2: Е–Л. С. 391–399.

33. Денисов В., Фалалєєва Л. Наднаціональність як правова реальність міжнародної інтеграції. *Право України*. 2018. № 1. С. 214–231.

34. Димінська О. Ю. Особливості європейського правопорядку в системі міжнародних, регіональних та національних правопорядків. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 3. С. 218–220.

35. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 р. *Зібрання чинних міжнародних договорів України*. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995199>

36. Дрьоміна-Волок Н. В. «Імперативізація» міжнародного права в контексті становлення сучасного міжнародного правопорядку. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. пр. Одеса, 2009. Вип. 49. С. 269–275.

37. Забара І. М. Міжнародний правопорядок: до питання визначення правового явища (теоретичні аспекти). *Альманах міжнародного права*. 2017. Вип. 15. С. 4–11.

38. Завальнюк С. В. Юридична лімологія: традиції та інновації в правовому розумінні кордонів. *Юридичний вісник*. 2013. № 3. С. 125–129.

39. Зіяд Абд Аль-Ваххабд аль-Нуаймі Новий міжнародний регіоналізм та його вплив на структуру арабської регіональної системи. *Суспільний діалог*. 2010. Вип. 2963. Юридичні дослідження. URL: <https://www.ahewar.org/debat/show.art.asp?aid=210137> (араб. мовою)

40. Іванченко О. М. Загальновизнані принципи і норми міжнародного права. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. пр. Одеса, 2011. Вип. 62. С. 392–398.

41. Іващенко О. Р. Міжнародне право у національному правопорядку європейських держав та застосування міжнародного права національними судами : автореф. дис. ... канд. юрид наук : 12.00.11. Київ, 2014. 21 с.

42. Кант І. К вичному миру. *Сочинения* : в 6 т. / под общ. ред. В. Ф. Асмуса [и др.]. Москва : Мысль, 1966. Т. 6. С. 257–311.

43. Кант І. Собрание сочинений : в 4 т. Т. 4: Основы метафизики моральности. Киев : Мультимедійне вид-во Стрельбицького, 2020. 345 с.

44. Кельзен Г. Чисте правознавство. Київ : Юніверс, 2004. 496 с.

45. Коваль Д. Міжнародно-правові ідеї Ганса Кельзена та сучасні політико-правові процеси в Україні. *Філософія права і загальна теорія права*. 2014. № 1–2. С. 471–476.

46. Козюбра М. Доктрина природного права: через історичні злети й падіння до визнання основою найважливіших досягнень сучасної правової теорії та практики. *Право України*. 2021. № 1. С. 12–42.

47. Коржов Г. Територіальні ідентичності: концептуальні інтерпретації в сучасній зарубіжній соціологічній думці. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2010. № 1. С. 107–124.

48. Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі : прийнята 18 жовтня 1907 року у Гаазі. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text

49. Конвенція про мирне розв'язання міжнародних зіткнень (І Гаазька конвенція) : прийнята 18 жовтня 1907 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_938#Text

50. Конвенція про право несудноплавних видів використання міжнародних водотоків : прийнята 21 травня 1997 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_323#Text

51. Короткий Т. Р. Проблемы выявления фрагментационных тенденций в сфере международного права охраны морской среды. *Правове життя сучасної України* : матеріали міжнар. наук. конф. : у 2 т. (м. Одеса, 16-17 трав. 2013 р.). Одеса, Т. 1. С. 336–337.

52. Короткий Т., Хендель Н. «Вічна криза» міжнародного права. *Від теорії міжнародного права до практики захисту прав людини. Liber Amicorum до 60-річчя проф. В.В. Мицика* : монографія / за ред. О. В. Задорожного та О. Р. Поєдинок. Київ ; Одеса : Фенікс, 2016. С. 17–44.

53. Короткий Т. Р. Основные тенденции международно-правовой регламентации регионального сотрудничества в сфере охраны морской среды. *Актуальні проблеми політики* : зб. наук. пр. Одеса, 2014. Вип. 51. С. 185–116.

54. Кресін О., Ткаченко О. Національна держава і право в умовах глобалізації [огляд виступів на методологічному семінарі «Національна держава і право в умовах глобалізації» (м. Київ, 19 лют. 2007 р.)]. *Право України*. 2007. № 6. С. 146.

55. Крижанівський А. Ф. Правовий порядок в Україні: витоки, концептуальні засади, інфраструктура : монографія. Одеса : Фенікс, 2009. 504 с.

56. Крижановський А. Ф. Правопорядок суверенної України: становлення та тенденції розвитку (загальнотеоретичне дослідження) : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2009. 42 с.

57. Крусян А. Р. Конституційний правопорядок у системі сучасного українського конституціоналізму. *Юридичний вісник*. 2009. № 1. С. 16–21.

58. Курбанов А. Ф. Международное региональное право: вопросы теории и практики : монография. Баку : Елм, 2016. 280 с.

59. Лук'янов Д. В. Релігійно-правові системи світу: порівняльно-правове дослідження : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2016. 42 с.

60. Львова Є. О. Правове регулювання міжнародного економічного правопорядку : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11. Київ, 2009. 239 с.

61. Макар В. Р. Формування єдиного європейського правопорядку: теоретико-правові підходи : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11. Київ, 2011. 18 с.

62. Максимов С. І. Кантівський проект правового світового порядку і сучасність. *Актуальні проблеми сучасного міжнародного права* : зб. наук. ст. за матеріалами І Харків. міжнар.-прав. читань, присвяч. пам'яті проф. М. В. Яновського і В. С. Семенова (м. Харків, 27 листоп. 2015 р.) : у 2 ч. Харків, 2015. Ч. 1. С. 109–114.

63. Міжнародне публічне право : підручник : у 2 т. [В. В. Мицик, М. В. Буроменський, О. В. Буткевич та ін.] ; за ред. В. В. Мицика. 2-ге вид., змін. Харків : Право, 2020. Т. 1: Основи теорії. 416 с.

64. Міжнародні організації : навч. посіб. / за ред. О. С. Кучика. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ : Знання, 2007. 749 с.

65. Міма І. В., Іванюк Н. В. Порівняльно-правовий аналіз взаємозв'язку національного та міжнародного права в умовах інтеграційних процесів. *Juris Europensis Scientia*. 2020. Вип. 4. С. 181–185.

66. Мохд Н. О. Доктринальные подходы к взаимодействию национального и международного права. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція* : зб. наук. пр. Одеса, 2019. Вип. 38. С. 188–191.

67. Мохд Н. О. Имплементация норм международного права в правовые системы исламских государств. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2020. № 1. С. 9–13.

68. Мохд Н. О. Исламские государства в эпоху глобализации: вызовы современности. *Правові новели*. 2020. № 11. С. 311–318.

69. Мохд Н. О. Исламское международное право (сийар): генезис и основные положения. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного*

університету. Серія: Юриспруденція : зб. наук. пр. Одеса, 2018. Вип. 34. С. 100–103.

70. Мохд Н. Міжнародне ісламське право: до постановки проблеми. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. 2021. № 2. С. 224–228.

71. Мохд Н. Міжнародне публічне право: фрагментація та регіоналізація. *Інтернаука. Серія: Юридичні науки*. 2021. С. 83–88. URL: <https://www.inter-nauka.com/uploads/public/16266952799562.pdf>

72. Мохд Н. О. Современные исламские государства в эпоху глобализации. *Правове життя сучасної України : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15 трав. 2020 р.) : у 3 т. / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.»*. Одеса, 2020. Т. 3. С. 67–70.

73. Нуріджанян Гаяне. Міжнародні злочини: визначення, відмінності, кримінальна відповідальність. URL: <https://advokatpost.com/mizhnarodni-zlochyny-vyznachennia-vidminnosti-kryminalna-vidpovidalnist-iuryst-nuridzhanian-gaiane/>

74. Оборотов Ю. Н. Ценностно-нормативные основания стабильного правопорядка. *Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. Одеса*, 2009. Вип. 49. С. 258–263.

75. Основи міжнародного гуманітарного права. Загальний курс / Міжнародний Комітет Червоного Хреста ; координатор Е. Кюстер. URL: <https://blogs.icrc.org/ua/2017/08/11/ihl-basics-ukr/>

76. Перфільєва А. О. Фрагментація міжнародного права як чинник становлення сучасного міжнародного правопорядку. *Вісник Університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Право»*. 2021. № 1. С. 162–169.

77. Пісов М. П. Національний та інтегративний правопорядок: загальнотеоретичне дослідження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2018. 230 с.

78. Піх Ю. А. Загальна характеристика секуляризації і десекуляризації правових систем релігійного типу : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2019. 226 с.

79. Плотніков О. В. Вплив міжнародних судових органів на фрагментацію міжнародного права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11. Одеса, 2013. 16 с.

80. Плотніков О. В. Фрагментація міжнародного права: методологічний аспект. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. пр. Одеса, 2013. Вип. 67. С. 200–208.

81. Подорожна Т. С. Правовий порядок: теоретико-методологічні засади конституціоналізації : дис. ... д-ра юрид наук : 12.00.01, 12.00.02. Київ, 2017. 503 с.

82. Поєдинок О. Р. Спеціальні, автономні, самодостатні, функціональні та цільові режими в міжнародному праві. *Держава і право. Юридичні і політичні науки* : зб. наук. пр. Київ, 2009. Вип. 45. С. 501–507.

83. Римський статут Міжнародного кримінального суду : прийнятий ООН 17.07.1998 зі змінами на основі протоколів від 10.11.1998, 12.07.1999, 30.11.1999, 08.05.2000, 17.01.2001, 16.01.2002. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text

84. Руссо Ж.-Ж. Про спільну угоду, або принципи політичного права. Київ : Port-Royal, 2001. URL: <http://litopys.org.ua/rousseau/rous.htm>

85. Санаї Мехді. Мусульманське право і політики : навч. посібник. Тегеран, 2002 (на персидській мові).

86. Священний Коран з українським перекладом / голов. ред. Юксель Сальман ; пер. Михайло Якубович. 2-ге вид. Стамбул, 2017. 611 с.

87. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду : прийняті 26.06.1945. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text

88. Стрельцова Є. Д. Теорія і практика уніфікації міжнародного права в умовах глобалізації (міжнародний та національно-правовий аспекти) : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.11. Одеса, 2020. 523 с.

89. Теорія міжнародного права : навч.-метод. посібник / за ред. О. В. Бігняка. Херсон : Гельветика, 2020. 224 с.

90. Ушаков О. В. Категорія «правопорядок»: рівні дослідження та перспективи розвитку : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2008. 216 с.
91. Фесенко М. В. Формування понятійно-категоріального апарату проблеми консолідації суб'єктів світ-системи і нового міжнародного порядку. *Зовнішня політика і дипломатія: традиції, тренди, досвід*. 2017. Вип. 24, т. 2. С. 75–84.
92. Цуркан-Сайфуліна Ю. В. Владні засади права: філософсько-праове дослідження : дис. ... д-ра юрид. наук за спец. 12.00.12. Одеса, 2017. 381 с.
93. Чайковський Ю. В. Держава і міжнародний правопорядок. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2011. № 2. С. 1–12. URL: <https://lj.oa.edu.ua/articles/2011/n2/11cyvimp.pdf>
94. Чайковський Ю. В. Єдність чи фрагментація сучасного міжнародного права? *Правове життя сучасної України* : матеріали міжнар. наук. конф. (м. Одеса, 16–17 трав. 2013 р.) : у 2 т. Одеса, 2013. Т. 1. С. 347–349.
95. Чайковський Ю. На захист цілісності сучасного міжнародного права. *Юридичний вісник*. 2013. № 2. С. 172–177.
96. Чайковський Ю. В. Перетворення міжнародного правопорядку шляхом обмеження суверенітету держав. *Актуальні проблеми політики* : зб. наук. пр. Одеса, 2012. Вип. 45. С. 113–120.
97. Чайковський Ю. В. Становлення міжнародного права: філософсько- правове дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. Одеса, 2009. 18 с.
98. Шамрай В. В. До питання доктрини співвідношення міжнародного договору та конституційного права в умовах європейської інтеграції. *Право і громадянське суспільство*. 2015. № 2. С. 22–32.
99. Шаповал В. М. Конституція і міжнародне право: до питання про взаємозв'язок і взаємовплив. *Право України*. 2009. № 7. С. 88–94.
100. Шейх Вахбех аль-Зухили. Ислам и международное право. *Международный журнал Красного Креста*. 2005. Т. 87, № 858. С. 47–65.

101. Шпакович О. М. Критерії класифікації актів міжнародних організацій. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2013. Вип. 117. С. 34–47.
102. Шпакович О. Розвиток доктрини права Ради Європи та взаємодії міжнародних та національних правопорядків. *Право України*. 2019. № 6. С. 119–131.
103. Abdul Azeez, Ahmad Hidayat Buang, Abdul Azeez Maruf. Olayemi. Islamic Human Rights Law: A Critical Evaluation of UIDHR & CDHRL In Context Of UDHR.. *Journal of Islam, Law and Judiciary*. 2015. Vol. 1. is. 3. P. 27–36.
104. Advisory opinion on Western Sahara / Wikipedia: Free encyclopedia. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Advisory_opinion_on_Western_Sahara
105. Al-Dawoody Ahmed. Islamic law and international humanitarian law: An introduction to the main principles. *Islamic Law and International humanitarian Law* / [translation Semir Delibašić]. Sarajevo : Fakultet islamskih nauka Univerziteta, 2020. P. 3–30. URL: <https://www.icrc.org/en/document/islamic-law-international-humanitarian-law>
106. Algeria's Constitution of constitutional referendum on 1 November 2020. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Algeria_2020.pdf?lang=en
107. Al-Shaybani, Muhammad ibn al-Hasan. The Shorter Book on Muslim International Law. *Kitab al-Siyar al-Saghir* / ed. translated and annotated by Mahmood Ahmad Ghazi. Islamabad : Islamic Research Institute, International Islamic University, 1998. 113 p.
108. Altuğ Yılmaz. Amme İntizamı ve Tesirleri. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Cem Sar'a Armağan*. 1972. Cilt 27. № 3. S. 371–385.
109. Andenas M., Bjorge E. A Farewell to Fragmentation: Reassertion and Convergence in International Law. Cambridge University Press, 2015. 593 p.

110. Andrade Mariana Clara. Regional principles of law in the works of the International Law Commission. *Questions of International Law(QIL)*. 2021. Vol. 86. P. 23–46. URL: http://www.qil-qdi.org/wp-content/uploads/2021/12/03_Regionalism-in-ILC_DE-ANDRADE_FIN_REV-3.pdf
111. Anghie A. Contents. In *Imperialism, Sovereignty and the Making of International Law*. Cambridge : Cambridge University Press. 2005. 359 p.
112. An-Na'im A. Islamic Law, International Relations and Human Rights: Challenges and Response. *Cornell International Law Journal*. 1987. Vol. 32, is. 3. P. 317–350.
113. Antoine Fabiani Case : Judgment dated 31 July 1905. *Reports of International Arbitral Awards*. Vol. X. P. 83–139. URL: https://legal.un.org/riaa/cases/vol_X/83-139.pdf
114. Arab Charter on Human Rights : Arab Charter on Human Rights, 2004. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/551368>
115. ARAMCO-Award, ILR 1963, at 117 et seq. URL: https://www.translex.org/260800/_/aramco-award-ilr-1963-at-117-et-seq/
116. Arrighi J. M. L'Organisation des États américains et le droit international. *Collected Courses of the Hague Academy of International Law*. 2012. Vol. 355. URL: http://dx.doi.org/10.1163/1875-8096_pplrhc_A9789004227293_03
117. Arzt D. E. The Application of International Human Rights Law in Islamic States. *Human rights quarterly*. May 1990. Vol. 12, № 2. URL: <http://www.jstor.org/stable/762377>.
118. Awawdeh Shaher. An Introduction to the Organization of Islamic Cooperation. 2020. May/June. URL: <https://www.nyulawglobal.org/globalex/OIC.html>
119. Bahrain. Constitution of 2002 with Amendments through 2017. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Bahrain_2017.pdf?lang=en

120. Barberis Julio A. Las normas jurídicas propias del derecho internacional Latinoamericano. URL: http://www.oas.org/es/sla/ddi/docs/publicaciones_digital_XXV_curso_derecho_internacional_1998_Julio_A_Barberis.pdf

121. Barnett M., Solingen E. Designed to fail or failure of design? The origins and legacy of the Arab League. *Crafting Cooperation: Regional International Institutions in Comparative Perspective* / eds.: A. Acharya, A. Johnston. Cambridge : Cambridge University Press, 2007. P. 180–220.

122. Basic Law of Governance (promulgated by the Royal Decree :№ A/90 dated 27/08/1412H (March 1, 1992). URL: <https://www.saudiembassy.net/basic-law-governance#:~:text=The%20Custodian%20of%20the%20Two,the%20Basic%20Law%20of%20Governance.&text=That%20all%20regulations%2C%20orders%20and,amended%20to%20conform%20with%20it.>

123. Beenakker E. B. The implementation of international law in the national legal order: a legislative perspective. URL: <https://openaccess.leidenuniv.nl/bitstream/handle/1887/63079/01.pdf?sequence=3>

124. Blitt R. The Organization of Islamic Cooperation of Islamic Cooperation's (OIC) Response to Sexual Orientation and Gender Identity Rights: A Challenge to Equality and Nondiscrimination Under International Law / University of Tennessee Law. 2019. URL: https://ir.law.utk.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1169&context=utklaw_facpubs

125. Boisard M. On the possible influence of Islam on western public and international law. *International Journal of Middle East Studies*. 1980. № 1. P. 429–450.

126. Bolton H. The Spanish Borderlands: A Chronicle of Old Florida and the Southwest. NewHaven : YaleUniversityPress, 1921. 320 p.

127. Bourdieu P. Espace social et genèse des «classes». *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*. 1984. № 52/53. P. 3–14.

128. Bowden B. The Colonial Origins of International Law. European Expansion and the Classical Standard of Civilization. *Journal of the History of International Law*. 2005. Vol. 7, is. 1. P. 1–24.

129. Brownlie I. Principles of Public International Law. 8-th ed. Oxford University Press, 2012. 803 p.

130. Brownlie I. Problems concerning the United of International Law. *Le droit international a l'heure de sa codification. Etudes en l'honneur de Roberto Ago*. Universita di Genova, Istituto di Diritto Internazionale e della Navigazione della Facolta di Giurisprudenza. Giuffre Milano, 1987. Vol. I. P. 156–175.

131. Brunei Darussalam's Constitution of 1959 with Amendments through 2006. URL:

https://www.constituteproject.org/constitution/Brunei_2006.pdf?lang=en

132. Brunschvig R. Perspectives. *Unity and Variety in Muslim Civilization* / and. by G. E. von Grunebaum. Chicago, 1955. P. 46–59.

133. Cantouri, Louis J. and Steven L. Spiegel. *The International Politics of Regions: A Comparative Approach*. New York : Englewood Cliffs, 1970. 432 p.

134. Çelikel A. N. Ergin. Devletlerhususi hukuku örnekolaylarmahkemekararlari. İstanbul, 1982. 386 s.

135. Charter of the Organisation of Islamic Cooperation (OIC), 2008. URL:

https://www.oic-oci.org/upload/documents/charter/en/oic_charter_2018_en.pdf

136. Chesterman Simon. Asia's Ambivalence about International Law and Institutions: Past, Present and Futures. *European Journal of International Law*. 2016. Vol. 27, is. 4. P. 945–978. URL: <https://doi.org/10.1093/ejil/chw051>

137. Comtois-Dinel Eve-Lyne. La fragmentation du droit international: vers un changement de paradigme? *Lex Electronica*. 2006. Vol. 11, №2. URL: https://www.researchgate.net/publication/27556153_La_fragmentation_du_droit_international_vers_un_changement_de_paradigme

138. Conceptualizing Comparative International Law / A. Roberts, Paul B. Stephan, Pierre-Hugues Verdier, Mila Versteeg. Oxford University Press, 2018.

URL:

<https://oxford.universitypressscholarship.com/view/10.1093/oso/9780190697570.001.0001/oso-9780190697570>

139. Connell-Smith G. El Sistema Interamericano, Fondo de Cultura Económica. México : Fondo de Cultura Económica, 1971. 487 p.

140. Constitution of Malaysia, 1974. URL: https://www.jac.gov.my/spk/images/stories/10_akta/perlembagaan_persekutuan/federal_constitution.pdf

141. Constitution of the Hashemite Kingdom of Jordan of 15.01.1952. URL: https://www.ilo.org/dyn/natlex/natlex4.detail?p_lang=en&p_isn=34112&p_classification=01

142. Constitution of the Islamic Republic of Iran 1979, as amended to 1989. URL: <https://constitutions.unwomen.org/en/countries/asia/iran-islamic-republic-of>

143. Constitution of the Islamic Republic of Mauritania. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Mauritania_2012?lang=en

144. Constitution of the Islamic Republic of Pakistan 1973, as amended to 2019. URL: <https://constitutions.unwomen.org/en/countries/asia/pakistan?provisioncategory=330b1ad034b1442a9bfd071959cf0640>

145. Constitution of the People's Republic of Bangladesh, 1972 (with changes dated May 17, 2004). URL: <http://bdlaws.minlaw.gov.bd/act-details-367.html>

146. Constitution of the Republic of Maldives, 2008. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Maldives_2008.pdf?lang=en

147. Constitution of the Second Republic of the Gambia. URL: <https://wipolex.wipo.int/ru/text/221242>

148. Constitution of the Union of the Comoros. URL: <https://wipolex.wipo.int/ru/text/580934>

149. Constitutional Charter for the Transitional Period of 2019. URL: <https://wipolex.wipo.int/ru/text/565137>
150. Current Members International Court of Justice (ICJ). URL: <https://www.icj-cij.org/en/current-members>
151. Dawood Ahmed. Religion–State Relations International IDEA Constitution-Building Primer 8 / International Institute for Democracy and Electoral Assistance (International IDEA). 2017. 44 p. URL: <https://www.idea.int/sites/default/files/publications/religion-state-relations-primer.pdf>
152. Delmas-Marty M. Le pluralisme ordonné, les forces imaginantes du droit (II). *Paris, Seuil, coll. La couleur des idées*. 2006. 308 p.
153. Diener Alexander C. and Hagen Joshua. Borderlines and Borderlands. Political oddities at the edge of the nation-state / ed. by Alexander C. Diener and Joshua Hagen. Lanham, MD : Rowman & Littlefield, 2010. 283 p.
154. Dixonand R. M. Mc Corquodale. Casesand Materialson International. 3-rded. London : Blackstone Press Limited, 2000. 880 p.
155. Djibouti's Constitution of 1992 with Amendments through 2010. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Djibouti_2010.pdf?lang=en
156. Dominicé Ch. L'ordre juridique international entre tradition et innovation. Genève : Graduate Institute Publications, 1997. URL: <https://books.openedition.org/iheid/1320>
157. Dupuy P-M. The Danger of Fragmentation or Unification of the International Legal System and the International Court of Justice. *Journal of International Law and Politics*. 1999. № 31. P. 791–807.
158. Dupuy P-M. Un Debat Doctrinal a Γ Ere de la Globalisation: Sur la Fragmentation du Droit International. *European Journal of Legal Studies*. 2007. Vol. 1, is. 1. P. 1–19.
159. Egypt's Constitution of 2014. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Egypt_2014.pdf

160. Ehrlich E. Fundamental Principles of the Sociology of Law. 1st Ed. Routledge, 2017. 608 p.
161. Empire, and China. Cambridge: Cambridge University Press, 2010. 248 p.
162. First report on general principles of law, prepared by Marcelo Vázquez-Bermúdez, Special Rapporteur / International Law Commission; Seventy-first session (Geneva, 29 April – 7 June and 8 July – 9 August 2019). URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3805756>
163. Fisher-Lescano A., Teubner G. Regime-Collisions: The Vain Search for Legal Unity in the Fragmentation of Global Law. *Michigan Journal of International Law*. 2004. Vol. 25. P. 999–1046.
164. Fleury Graff Thibaut. Territoire et droit international. *Civitas Europa*. 2015/2. № 35. P. 41–53. URL: <https://www.cairn.info/revue-civitas-europa-2015-2-page-41.htm>
165. Forteau M. Regional International Law. *Max Planck Encyclopedias of International Law*. 2006. URL: <https://opil.ouplaw.com/view/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e1463>
166. Fragmentation of International Law: difficulties arising from the diversification and expansion of International law : Report of the Study Group of the International Law Commission / Finalized by Martti Koskenniemi. ILC, 58th Session, 2006. Doc. A/CN/.4/L.682. URL: https://legal.un.org/ilc/documentation/english/a_cn4_l682.pdf
167. Franck T. M. Violationsof Human Dignityand Postmodern International Law. *Scholarly Commons at Hofstra Law*. 2002. Vol. 27. P. 315–362.
168. García-Salmones Rovira M. The Project of Positivism in International Law. Oxford University Press, 2014. 448 p.
169. Gathii James Thuo. Africa. The Oxford Handbook of the History of International Law ; ed. Bardo Fassbender, Anne Peters. 2012. DOI:10.1093/law/9780199599752.003.0018

170. Gathii James Thuo. The Promise of International Law: A Third World View. *American University International Law Review*. 2021. Vol. 36, is. 3. art. 1. P. 377–477.
171. Heffter A-V. Das europäische Völkerrecht. Berlin, 1844. 412 p.
172. General principles of law. *Report of the International Law Commission Seventy-second session* (26 April–4 June and 5 July–6 August 2021). URL: <https://legal.un.org/ilc/reports/2021/english/chp8.pdf>
173. Gerhard H. Pros and Cons Ensuing from Fragmentation of International Law. *Michigan Journal of International Law*. 2004. Vol. 43, iss. 2. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/232700285.pdf>
174. Gerrit W. Gong. The Standard of «Civilization» in International Society. Oxford University Press, 1984. 267 p.
175. Giannattasio Arthur Roberto Capella. The Interaction between International and Domestic Legal Orders: Framing the Debate according to the Post-Modern Condition of International Law. *German Law Journal*. 2018. Vol. 19, is. 1. P. 1–20.
176. Green L. C. The Contemporary Law of Armed Conflict. Manchester : Manchester University Press, 1993. 374 p.
177. Growth in United Nations membership. URL: <https://www.un.org/en/about-us/growth-in-un-membership>
178. Hafner G. Pros and Cons Ensuing from Fragmentation of International Law. *Michigan Journal of International Law*. 2004. Vol. 25, is. 4. P. 849–864.
179. Harris D. J. Cases and Materials on International Law. 5- thed. 1998. 1144 p.
180. Held D. Democracy and the Global Order: From the Modern State to Cosmopolitan Governance. Stanford University Press, 1995. 324 p.
181. Hilmi M. Zawati. Jus ad Bellum and The Rules of Engagement in the Islamic Law of Nations. *Islam, Politics and Law: Perspectives on International Humanitarian Law between Universalism and Cultural Legitimacy : A conference*

Organized by T.M.C. Asser Institute and The Hague Institute (27 November, 2009). 2009. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2193122

182. International Law and Islamic Law / edit. By Mashood A. Baderin. 1-st edit. Routledge, 2008. 706 p.

183. Iraqi Constitution of 2005. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Iraq_2005.pdf?lang=en

184. Islamic Law and International humanitarian Law / Ahmed al-Dawoody, Nedim Begović, Zehra Alispahić. [et al.]; [translation Semir Delibašić]. Sarajevo: Fakultet islamskih nauka Univerziteta, 2020. 95 p. URL: <https://www.icrc.org/en/document/islamic-law-international-humanitarian-law>

185. Jacobson H. K., Brown E. Weiss. 'A framework for analysis' in: Idem (eds.), Engaging countries. Strengthening compliance with international environmental accords. MIT Press. Cambridge MA, 1998. P. 1–18.

186. Jalaly Zahid. Analysis of Origin, Development and Nature of Islamic International Law. *Kardan Journal of Social Sciences and Humanities*. 2018. Vol. 1. June. № 1. URL: <https://kardan.edu.af/data/public/files/zahid-jalaly-1105012019053648.pdf>

187. Jenks W. Conflict of Law-Making Treaties. *British Yearbook of International Law*. 1953. Vol. 30. P. 401–427.

188. Jost D. A More Effective International Law or a New «World Law». *Indiana Law Journal*. 1993. Vol. 68. P. 705–725.

189. Kacowicz A. M. The Impact of Norms in International Society: the Latin American Experience 1881–2001. University of Notre Dame Press, 2005. 232 p.

190. Kanwar V. International Emergency Governance: Fragments of a Driverless System. *Critical Sense. Special Issue on States of Emergency*. 2004 (spring). P. 41–112.

191. Kayaoglu Turan. Legal Imperialism: Sovereignty and Extraterritoriality in Japan, the Ottoman Cambridge University Press, 2010. 246 p.

192. Kayaoglu Turan. The Organization of Islamic Cooperation's declaration on human rights: Promises and pitfalls. 2020. September 28. *Brookings*. URL: <https://www.brookings.edu/research/the-organization-of-islamic-cooperations-declaration-on-human-rights-promises-and-pitfalls/>
193. Kelsen H. Introduction to the Problems of Legal Theory. Oxford, 2002. 218 p.
194. Kelsen H. On the Basic Norm. *California Law Review*. 1959. Vol. 47, № 1. P. 107–110.
195. Kelsen H. Principles of International Law. New York : Rinehart & Company, 1952. 461 p.
196. Khadduri Majid. Islam and Modern Law of Nations. *The American Journal of International Law*. 1956. Vol. 50, № 2. P. 358–372.
197. Klučka Ján. Regionalism in International Law. 1st Edition. New York : Routledge, 2017. URL: <https://www.taylorfrancis.com/books/mono/10.4324/9781315160108/regionalism-international-law-j%C3%A1n-klu%C4%8Dka>
198. Koskenniemi M. The Gentle Civilizer of Nations: The Rise and Fall of International Law, 1870–1960. Cambridge : Cambridge University Press, 2001. 569 p.
199. Kuwait's Constitution of 1962, Reinstated in 1992. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Kuwait_1992.pdf?lang=en
200. Landauer Carl. Regionalism, Geography, and the International Legal Imagination. *Chicago Journal of International Law*. 2011. Vol. 11, № 2. P. 567–595.
201. Lauterpacht H. International law and human rights. London : Stevens & Sons Limited, 1950. 475 p.
202. Lauterpacht H. Private Law Sources and Analogies of International Law. New York, Toronto, 1927. 325 p. URL: http://translex.uni-koeln.de/104200/_/lauterpacht-hersch-private-law-sources-and-analogies-of-international-law-new-york-toronto-1927/

203. Lauterpacht H. The Function of Law in the International Community. The Lawbook Exchange, Ltd., 2000. 469 p.

204. Law of Treaties : Report by Mr. H. Lauterpacht, Special Rapporteur (24 March 1953) : Document A/CN.4/63. *Yearbook of the International Law Commission* : Documents of the fifth session including the report of the Commission to the General Assembly United Nations. 1953. Vol. II. P. 90–162. URL: https://legal.un.org/ilc/publications/yearbooks/english/ilc_1953_v2.pdf

205. League of Arab States (LAS) / official website. URL: <https://arab.org/directory/league-of-arab-states/>

206. Legeais R. Grands systèmes de droit contemporains -Approche comparative, 2ème éd. Paris ; Litec, 2008, XVIII + 494 p.

207. Leifer M. Selected Works on Southeast Asia / publié par Kin Wah Chin et Leo Suryadinata. Singapore : Institute of Southeast Asian Studies, 2005. 748 p.

208. Libya–Chad territorial Dispute case / Wikipedia: Free encyclopedia. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Libya%E2%80%93Chad_Territorial_Dispute_case

209. Libyan American Oil Company v. Government of Libyan Arab Republic : judgment rendered April 12, 1977. URL: <https://jusmundi.com/en/document/decision/en-libyan-american-oil-company-v-the-government-of-the-libyan-arab-republic-award-tuesday-12th-april-1977>

210. Libya's Constitution of 2011. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Libya_2011.pdf

211. Lombardi Clark B. Islamic Law in the Jurisprudence of the International Court of Justice: An Analysis. *Chicago Journal of International Law*. 2007. Vol. 8, № 1. P. 84–118. URL: <https://chicagounbound.uchicago.edu/cjil/vol8/iss1/7/>

212. Makauwa Mutua. Book review «Levitt's Africa: Mapping New Boundaries in International Law / ed. I. Jeremy. *University at Buffalo School of Law*. 2010. URL:

https://digitalcommons.law.buffalo.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1043&context=book_revie

213. Maniruzzaman A.F.M. State Contracts in Contemporary International Law: Monist vs Dualist Controversies. *European Journal of International Law*. 2001. Vol. 12, is. 2. P. 309–328.

214. Marks S. Guarding the Gates with Two Faces: International Law and Political Reconstruction. *Global Legal Studies Journal*. 1999. Vol. 6, iss. 2. P. 457–495.

215. Mayer Pierre. Le phénomène de la coordination des ordres juridiques étatiques en droit privé. *Cours général à l'Académie de droit international de La Haye*. 2007. Vol. 327. P. 9–378.

216. Mauricio Alice. Latin American Contributions to Peace and International Law. *ALL Revue Juridique*. 2020. № 20. P. 197–219. URL: <https://www.usek.edu.lb/Content/Assets/20201228MauricioAlice.pdf>

217. McLaughlin S., Mitchell, Emilia Justyna. Domestic Law goes global: Legal Traditions and International Courts. Cambridge University Press, 2011.

218. Merezhko O. O. = Мережко А. А. В каком смысле мы можем говорить о сравнительном международном праве? URL: <https://www.academia.edu/>

219. Mokhd N. Human rights in the context of gender and juvenile policy in different legal systems / co-authors: Perezhniak, B., Melnychuk O., Matiiko M., Kotyk H. *Amazonia Investiga*. 2021. Vol. 10, № 38. P. 138–147. URL: <https://doi.org/10.34069/AI/2021.38.02.13>

220. Morgenthau Hans J. Positivism, Functionalism, and International Law. *The American Journal of International Law*. 1940. Vol. 34, № 2. P. 260–280.

221. Mooms R. Citizens of the Wounded Earth in a Fragmented World. Gangrade K. D., Misra R. P. (ed.), *Conflict Resolution thought Non-Violence*. New Delhi. 1990. Vol. 2. P. 11–23.

222. Morocco's Constitution of 2011. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Morocco_2011.pdf
223. Moshtaghi R. The Relation between International Law, Islamic Law and Constitutional Law of the Islamic Republic of Iran - A Multi-lateral system of Conflict. *Max Planck Yearbook of United Nations Law*. 2009, Vol. 13. URL: http://www.mpil.de/shared/data/pdf/pdfmpunyb/10_mostag.pdf.s.420.
224. Moshe and H., Lang A. Research Handbook on the Sociology of International Law – Introduction. *Hebrew University of Jerusalem International Law Forum Working Series*. 2020. Jun. P. 1–19. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3311460
225. Moundounga Ntsigou S. La fragmentation du droit international public: l'oeuvre de codification à la lumière de la fragmentation du droit international. *Droit. Université de Strasbourg*, 2013. 703 p.
226. Mousavi Zahra. Global Ratification of the Rome Statute and Punishment of International Crimes in National Courts of Islamic Countries: Case Study Iran (July 15, 2017). URL: <https://ssrn.com/abstract=3002988>
227. Munir Muhammad. Islamic International Law (Siyar): an Introduction. *Hamdard Islamicus*. 2012. Vol. XXXX. № 4. P. 37–60. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1835823
228. Mutua M. What is TWAIL? *Proceedings of the ASIL Annual Meeting*. 2000. Vol. 94. P. 31–38.
229. Nagged Samour. Is there a Role for Islamic International Law in the History of International Law? *European Journal of International Law*. 2014. Vol. 25, is. 1. P. 313–319.
230. Newman D. The Lines That Continue to Separate Us: Borders in Our 'Borderless' World. *Progress in Human Geography*. 2006. Vol. 30, № 2. P. 143–161.
231. Niger's Constitution of 2010 with Amendments through 2017. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Niger_2017.pdf?lang=en

232. Oman's Constitution of 1996 with Amendments through 2011. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Oman_2011.pdf?lang=en

233. Optional Protocol to the International Covenant on Civil and Political Rights : General Assembly resolution 2200A (XXI), 16 December 1966. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/optional-protocol-international-covenant-civil-and-political>

234. Orakhelashvili A. The Idea of European International Law. *European Journal of International Law*. 2006. Vol. 17, is. 2. P. 315–347. doi.org/10.1093/ejil/chl004

235. Organisation of Islamic Cooperation (OIC) / official website. URL: <https://www.oic-oci.org/home/?lan=en>

236. Pearson Z. Non-Governmental Organisations and International Law: Mapping New Mechanisms for Governance. *Australian Year Book of International Law*. 2004. № 73. URL: <http://classic.austlii.edu.au/au/journals/AUYrBkIntLaw/2004/4.html#Heading284>

237. Peñas Esteban Fr. J. Standard of civilization: The history of international relations. *Relacione Internacionales*. 2019. № 40. P. 171–195.

238. Peters A. Fragmentation and Constitutionalization. *The Oxford Handbook of the Theory of International Law* /ed. by A. Orford, F. Hoffmann. Oxford University Press, 2016. P. 1011–1031.

239. Peters A. The refinement of international law: From fragmentation to regime interaction and politicization. *International Journal of Constitutional Law*. 2017. Vol. 15, is. 3. P. 671–704.

240. Powell E. J. Comparative International Law and the Social Science Approach. *Chicago Journal of International Law*. 2021. Vol. 22, № 1, Art. 13. P. 147–155. URL: <https://chicagounbound.uchicago.edu/cjil/vol22/iss1/13>

241. Powell E. J. Islamic Law and International Law: Peaceful Resolution of Disputes. New York : Oxford University Press, 2020. 328 p.

242. Powell E. J. Islamic Law States and the International Court of Justice. *Journal of Peace Research*. 2013. Vol. 50, is. 2. P. 203–217.

243. Powell E. J. The International Court of Justice and Islamic Law States: Territory and Diplomatic Immunity [Chapter 12]. *International Court Authority* / ed. by Karen Alter, Laurence Helfer, and Mikael Madsen. Oxford Scholarship Online, 2018. 496 p.

244. Provisional Constitution of the Federal Republic of Somalia 2012, as amended to 2016. URL: <https://constitutions.unwomen.org/en/countries/africa/somalia>

245. Qatar's Constitution of 2003. URL: <https://wipo.lex.wipo.int/ru/text/565281>

246. Raffaella A. Del Sarto, Helle Malmvig, Eduard Soler i Lecha. Interrègne: l'ordre régional du Moyen-Orient et de l'Afrique du nord après 2011: final reports. *Menara*. 2019. № 1. 62 s.

247. Rajkovic N. On Fragments and Geometry: The International Legal Order as Metaphor and How it Matters. *Erasmus law review. ELR*. 2013. Vol. 6, № 1. P. 6–16. URL: https://www.researchgate.net/publication/265880160_On_Fragments_and_Geometry_The_International_Legal_Order_as_Metaphor_and_How_it_Matters

248. Raustiala K., Slaughter A.-M. 'International law, international relations and compliance', in: W. Carlsnaes, Th. Risse and B. A. Simmons (eds), *Handbook of international relations*. Sage Publications. London, 2002. P. 538–558.

249. Reassertion and Convergence in International Law. Cambridge University Press, 2015. 604 p.

250. Roach S. Arab State and the Role of Islam in the International Criminal Court. *Political Studies*. 2005. Vol. 53, is. 3. P. 143–161. URL: https://www.researchgate.net/publication/4734446_Arab_State_and_the_Role_of_Islam_in_the_International_Criminal_Court

251. Roberts A. Comparative International Law? The Role of National Courts in Creating and Enforcing International Law. *International & Comparative Law Quarterly*. 2011. Vol. 60, is. 1. P. 57–92. URL: <https://ssrn.com/abstract=1706388>

252. Romano C. Trial and Error in International Judicialization. *The OUP Handbook of International Adjudication*. Romano C., Alter K., Shany Y. (eds.). Oxford University Press, 2014. P. 113–114.

253. Romano Santi. L'ordinamento giuridico / a cura e con un testo di Mariano Croce. Quodlibet, 2018. 236 p.

254. Russett Bruce M. International Regions and International Systems. Chicago : Rand-Mc Nally, 252 p.

255. Samour Nahed. Is there a Role for Islamic International Law in the History of International Law? *European Journal of International Law*. 2014. Vol. 25, is. 1. P. 313–319. URL: <https://doi.org/10.1093/ejil/chu01>

256. Saudi Arabia's Constitution of 1992 with Amendments through 2013. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Saudi_Arabia_2013.pdf?lang=en

257. Simmel G. Soziologie des Raumes *Sriften zur Soziologi: Eine Auswahl* / Hrsg. Von H.-J. Dahme und O. Rammstedt. Fr. M.: Suhrkamp, 1983. S. 221–242.

258. Sorokin P. Social and Cultural Mobility. New York : The Free Press, 1959. 645 p.

259. Statute of the International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of the Former Yugoslavia since 1991 (International Tribunal for the Former Yugoslavia) : Adopted by Security Council resolution 827 (1993) of 25 May 1993 amended by Security Council resolutions 1166 (1998) of 13 May 1998, 1329 (2000) of 30 November 2000, 1411 (2002) of 17 May 2002 and 1431 (2002) of 14 August 2002. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/statute-international-tribunal-prosecution-persons-responsible>

260. Summary record of the 26th meeting International Law Commission (New York, on Friday, 28 October 2016). URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N16/349/08/PDF/N1634908.pdf?OpenElement>

261. Tadjdini Azin. The Organisation of Islamic Cooperation and Regional Challenges to International Law and Security. *Amsterdam Law Forum*. 2012. Vol. 4, № 2. P. 36–48. DOI: 10.37974 / ALF.219.
262. Taube M. Etudes sur le developpement historique du droit international dans l «Europe orientale». *Recueil des Cours*. 1926. P. 341–556.
263. Territorial Dispute (Libyan Arab Jamahiriya/Chad) : Judgment of 3 February 1994 URL: <https://www.icj-cij.org/en/case/83>
264. Teubner G., Fischer-Lescano A. Regime-Collisions: The Vain Search for Legal Unity in the Fragmentation of Global Law(2003–2004). *Mich. J.Int’lL.*, 2006. P. 999–1046.
265. The Cairo Declaration of the Organization of Islamic Cooperation on Human Rights, 1990. URL: https://www.oic-oci.org/upload/pages/conventions/en/CDHRI_2021_ENG.pdf
266. The Constitution of the Islamic Republic of Afghanistan. URL: https://www.diplomatie.gouv.fr/IMG/pdf/The_Constitution_of_the_Islamic_Republic_of_Afghanistan.pdf
267. The effect of treaties in domestic law / ed. Francis G. Jacobs, Shelley Roberts. London : Sweet and Maxwell, 1987. 288 p.
268. The Oxford Handbook of the History of International Law / edit. B. Fassbender and A. Peters. Oxford University Press, 2012. 1272 p.
269. The States Parties to the Rome Statute / Assembly of States Parties to the Rome Statute. URL: <https://asp.icc-cpi.int/states-parties#A>
270. Triepel H. Volkerrecht und landrecht. Leipzig : C.L. Hirschfeld, 1899. 452 p.
271. Tunisia’s Constitution of 2014. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Tunisia_2014.pdf
272. Tunkin G. I. «General Principles of Law» in International Law. *Internationale Festschrift für Alfred Verdross: zum 80. Geburtstag* / ed.: A. Verdross, R. Marcic. München : W. Fink, 1971. P. 523–533.

273. United Nations Human Rights Council. Membership & Bureau. Members (1947–2005). URL: <https://www.ohchr.org/EN/HRBodies/CHR/Pages/Membership.aspx>
274. United Arab Emirates's Constitution of 1971 with Amendments through 2004. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/United_Arab_Emirates_2004.pdf
275. United Nations Human Rights Treaty Bodies. UN Treaty Body Database. URL: https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/TreatyBodyExternal/Treaty.aspx?CountryID=1&Lang=EN
276. Unity and Diversity in International Law: Proceedings of an International Symposium of the Kiel Walther Schücking Institute of International Law (Berlin, November 4–7, 2004). *Veröffentlichungen des Walther-Schücking-Instituts für Internationales Recht an der Universität Kiel* / éd. A. Zimmermann, R. Hofmann. 2006. Vol. 157. 496 s.
277. Universal Muslim Assembly / Lagos, Nigeria. URL: <https://www.islamicfinder.org/world/view-place/3353/>
278. Universal Islamic Declaration of Human Rights, adopted by the Islamic Council of Europe on 19 September 1981/21 Dhul Qaidah 1401. URL: http://hrlibrary.umn.edu/instate/islamic_declaration_HR.html
279. Walker T. A History of the Law of Nations. HardPress Publishing, 2012. 406 p.
280. Westbrook David A. Islamic International Law and Public International Law: Separate Expressions of World Order. *Virginia Journal of International Law*. 1993. Vol. 33. P. 819–897. URL: https://digitalcommons.law.buffalo.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1614&context=journal_articles
281. Western Sahara: advisory opinion of 16 october 1975 / International Court of Justice. Reports of judgments, advisory opinions and orders. URL:

<https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/61/061-19751016-ADV-01-00-EN.pdf>

282. Xiaoshi Zhang. Rethinking International Legal Narrative Concerning Nineteenth Century China: Seeking China's Intellectual Connection to International Law. *The Chinese Journal of Global Governance*. 2018. № 4. P. 1–21.

283. Vázquez-Bermúdez Marcelo. General principles of law / Report of the International Law Commission. Sixty-ninth session (1 May-2 June and 3 July-4 August 2017). URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G17/237/29/PDF/G1723729.pdf?OpenElement>

284. Yemen's Constitution of 1991 with Amendments through 2015. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Yemen_2015.pdf?lang=en

ДОДАТКИ

Додаток 1

Табл. 3. Членство ісламських держав в ООН [177].

Назва держави	Рік вступу
Алжир	1962
Афганістан	1946
Бангладеш	1974
Бахрейн	1971
Бруней-Даруссалам	1984
Гамбія	1965
Джибуті	1977
Єгипет	1945
Ємен	1947, 1967
Лівія	1955
Ірак	1945
Іран	1945
Йорданія	1955
Катар	1971
Коморські острови	1975
Кувейт	1963
Мавританія	1961
Малайзія	1961
Мальдіви	1965
Марокко	1965
Нігер	1956
ОАЕ	1960
Оман	1971
Пакистан	1971
Саудівська Аравія	1945
Сомалі	1960
Судан	1960
Туніс	1956

Табл. 4. Членство ісламських держав у Комісії з прав людини ЕКОСОР ООН у 1947–2006 р [273].

Назва держави	Роки членства
Алжир	1980–1982, 1986–1988, 1995–1997, 2001–2003
Джибуті	Січень 2001
Єгипет	1947–1955, 1967–1980, 1995–1997, 2004–2006
Гамбія	1982–1993
Лівія	1976–1978, 1983–1985, 1992–1994, 2001–2003
Мавританія	1969–1971, 1984–1986, 1991–1996, 2004–2006
Марокко	1967–1972, 1979–1981, 1989–1991, 1998–2000
Нігер	1999–2001
Сомалі	1967, 1987–1992
Судан	1993–1995, 1998–2000, 2002–2007
Туніс	1973–1975, 1992–1994, 1998–2000
Афганістан	1961–1963
Бахрейн	2002–2004
Бангладеш	1983–2000
Іран	1947–1949, 1957–1959, 1967–1980, 1992–1994
Ірак	1956–1961, 1965–1967, 1970–1975, 1979–1981, 1987–1992
Йорданія	1976–1978, 1980–1986
Малайзія	1993–1998, 2001–2003, 2005–2007
Пакистан	1951–1956, 1960–1962, 1967–1969, 1971–1984, 1987–2007
Катар	1999–2001, 2004–2006
Саудівська Аравія	2001–2006

Табл. 5. Статус ратифікації ісламськими державами Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (надалі – МПГПП) та двох Факультативних протоколів до нього

Держава	Дата ратифікації МПГПП	Дата ратифікації першого Факультативного протоколу до МПГПП	Дата ратифікації другого Факультативного протоколу до МПГПП
Алжир	12 вересня 1989 р.	12 вересня 1989 р.	
Афганістан	24 січня 1983 р.		
Бангладеш	6 вересня 2000 р.		
Бахрейн	20 вересня 2006 р.		
Бруней-Даруссалам	-		
Гамбія	22 березня 1979 р.	9 червня 1988 р.	28 вересня 2018 р.
Джибуті	5 листопада 2002 р.	5 листопада 2002 р.	5 листопада 2002 р.
Єгипет	14 січня 1982 р.		
Ємен			
Лівія		16 травня 1989 р.	
Ірак	25 січня 1971 р.		
Іран	24 червня 1975 р.		
Йорданія	28 травня 1975 р.		
Катар	21 травня 2018 р.		
Комори			
Кувейт	21 травня 1996 р.		
Мавританія	17 листопада 2004 р.		
Малайзія			
Мальдіви	19 вересня 2006 р.	19 вересня 2006 р.	
Марокко	3 травня 1979 р.		
Нігер	7 березня 1986 р.		
ОАЕ			
Оман			
Пакистан	23 червня 2010 р.		
Палестина	2 квітня 2014 р.		18 травня 2019 р.
Саудівська Аравія			
Сомалі	24 січня 1990 р.	24 січня 1990 р.	
Судан	18 березня 1986 р.		
Туніс	18 березня 1969 р.	29 червня 2011 р.	

Табл. 6. Статус ратифікації ісламськими державами Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права (надалі – МПЕСКП) та Факультативного протоколу до нього

Держава	Дата ратифікації МПЕСКП	Дата ратифікації Факультативного протоколу до МПЕСКП
Алжир	12 вересня 1989 р.	
Афганістан	24 січня 1983 р.	
Бангладеш	5 жовтня 1998 р.	
Бахрейн	27 вересня 2007 р.	
Бруней-Даруссалам		
Гамбія	29 грудня 1978 р.	
Джибуті	5 листопада 2002 р.	
Єгипет	14 січня 1982 р.	
Ємен	9 лютого 1987 р.	
Лівія	15 травня 1970 р.	
Ірак	25 січня 1971 р.	
Іран	24 червня 1975 р.	
Йорданія	28 травня 1975 р.	
Катар	21 травня 2018 р.	
Комори	Тільки підписаний 25 вересня 2008 р.	
Кувейт	21 травня 1996 р.	
Мавританія	17 листопада 2004 р.	
Малайзія		
Мальдіви	19 вересня 2006 р.	23 грудня 2020 р.
Марокко	3 травня 1979 р.	
Нігер	7 березня 1986 р.	7 листопада 2014 р.
ОАЕ		
Оман	9 червня 2020 р.	
Пакистан	17 квітня 2008 р.	
Палестина	2 квітня 2014 р.	
Саудівська Аравія		
Сомалі	24 січня 1990 р.	
Судан	18 березня 1986 р.	
Туніс	18 березня 1969 р.	

Табл. 7. Статус ратифікації ісламськими державами Конвенції проти тортур та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження та покарання (прийнята у 1984 році та набула чинності у 1987 році)

Держава	Дата підписання	Дата ратифікації
Алжир	26 листопада 1985 р.	12 вересня 1989 р.
Афганістан	4 лютого 1985 р.	1 квітня 1987 р.
Бангладеш		5 жовтня 1998 р.
Бахрейн		6 березня 1998 р.
Бруней-Даруссалам	22 вересня 2015 р.	
Гамбія	23 жовтня 1985 р.	28 вересня 2018 р.
Джибуті		5 листопада 2002 р.
Єгипет		25 червня 1986 р.
Ємен		5 листопада 1991 р.
Лівія		16 травня 1989 р.
Ірак		7 липня 2011 р.
Іран		
Йорданія		13 листопада 1991 р.
Катар		11 січня 2000 р.
Комори	22 вересня 2000 р.	15 травня 2017 р.
Кувейт		8 березня 1996 р.
Мавританія		17 листопада 2004 р.
Малайзія		
Мальдіви		20 квітня 2004 р.
Марокко	8 січня 1986 р.	21 червня 1993 р.
Нігер		5 жовтня 1998 р.
ОАЕ		19 липня 2012 р.
Оман		9 червня 2020 р.
Пакистан	17 квітня 2008 р.	23 червня 2010 р.
Палестина		2 квітня 2014 р.
Саудівська Аравія		23 вересня 1997 р.
Сомалі		24 січня 1990 р.
Судан	4 червня 1986 р.	
Туніс	26 серпня 1987 р.	23 вересня 1988 р.

Табл. 8. Статус ратифікації ісламськими державами Конвенції про ліквідацію усіх форм дискримінації проти жінок (надалі – КЛДЖ) та Факультативного протоколу до неї

Держава	Дата ратифікації КЛДЖ	Дата ратифікації Факультативного протоколу до КЛДЖ
Алжир	22 травня 1996 р.	
Афганістан	5 березня 2003 р.	
Бангладеш	6 листопада 1984 р.	6 вересня 2000 р.
Бахрейн	18 червня 2002 р.	
Бруней-Даруссалам	24 травня 2006 р.	
Гамбія	16 квітня 1993 р.	
Джибуті	2 грудня 1998 р.	
Єгипет	18 вересня 1981 р.	
Ємен	30 травня 1984 р.	
Лівія	16 травня 1989 р.	18 червня 2004 р.
Ірак	13 серпня 1986 р.	
Іран		
Йорданія	1 липня 1992 р.	
Катар	29 квітня 2009 р.	
Комори	31 жовтня 1994 р.	
Кувейт	2 вересня 1994 р.	
Мавританія	10 травня 2001 р.	
Малайзія	5 липня 1995 р.	
Мальдіви	1 липня 1993 р.	13 березня 2006 р.
Марокко	21 червня 1993 р.	
Нігер	8 жовтня 1999 р.	30 вересня 2004 р.
ОАЕ		
Оман	7 лютого 2006 р.	
Пакистан	12 березня 1996 р.	
Палестина	2 квітня 2014 р.	10 квітня 2019 р.
Саудівська Аравія	7 вересня 2000 р.	
Сомалі		
Судан		
Туніс	20 вересня 1985 р.	23 вересня 2008 р.

Табл. 9. Стан підписання та статус ратифікації ісламськими державами Римського статуту Міжнародного суд [269]

Держава	Дата підписання	Дата ратифікації
Алжир	22 грудня 1998 р.	-
Афганістан	-	10 лютого 2003 р.
Бангладеш	16 вересня 1999 р.	23 березня 2010 р.
Бахрейн	11 грудня 1999 р.	-
Бруней-Даруссалам	-	-
Гамбія	7 грудня 1998 р.	28 червня 2002 р.
Джибуті	7 жовтня 1998 .	5 листопада 2002 р.
Єгипет	26 грудня 2000 р.	-
Ємен	28 грудня 2000 р.	-
Лівія	-	-
Ірак	-	-
Іран	26 серпня 2000 р.	-
Йорданія	7 жовтня 2000 р.	11 квітня 2002 р.
Катар	-	-
Комори	22 вересня 2000 р.	18 серпня 2006 р.
Кувейт	8 вересня 2000 р.	-
Мавританія	-	-
Малайзія	-	21 вересня 2011 р.
Мальдіви	1 липня 1993 р.	13 березня 2006 р.
Марокко	8 вересня 2000 р.	-
Нігер	17 липня 1998 р.	11 квітня 2002 р.
ОАЕ	27 листопада 2000 р.	-
Оман	20 грудня 2000 р.	-
Пакистан	-	-
Палестина	-	2 січня 2015 р.
Саудівська Аравія	-	-
Сомалі	-	-
Судан	08.09.2000 р.	-
Туніс		3 січня 2015 р.

Табл. 10. Регіоналізація Загальної декларації прав людини: правотворчість у ісламському світі

Назва організації	Рік прийняття	Нормативно-правовий акт у сфері прав людини
Ісламська Рада Європи	1981 р.	Загальна ісламська декларація прав людини
Організація Ісламська конференція (з 2011 р. - Організація Ісламського співробітництва)	1990 р.	Каїрська декларація про права людини в ісламі
Ліга арабських держав	1994 р., 2004 р.	Арабська хартія прав людини

Додаток 2

Додаток А

**СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА,
в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:**

Статті у фахових виданнях:

1. Мохд Н. О. Исламское международное право (сийар): генезис и основные положения. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція* : зб. наук. пр. Одеса, 2018. Вип. 34. С. 100–103.
2. Мохд Н. О. Доктринальные подходы к взаимодействию национального и международного права. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція* : зб. наук. пр. Одеса, 2019. Вип. 38. С. 188–191.
3. Мохд Н. О. Имплементация норм международного права в правовые системы исламских государств. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2020. № 1. С. 9–13.
4. Мохд Н. О. Исламские государства в эпоху глобализации: вызовы современности. *Правові новели*. 2020. № 11. С. 311–318.

Публікації у зарубіжних фахових виданнях:

5. Мохд. Н. Міжнародне ісламське право: до постановки проблеми. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. 2021. № 2. С. 224–228.
6. Мохд Н. Міжнародне публічне право: фрагментація та регіоналізація. *Інтернаука. Серія: Юридичні науки*. 2021. № 6. С. 83–88.
URL: <https://www.inter-nauka.com/uploads/public/16266952799562.pdf>

Публікації у виданнях, проіндексованих у Web of Science:

7. Mokhd N. Human rights in the context of gender and juvenile policy in different legal systems / co-authors: Perezhniak, B., Melnychuk O., Matiiko M., Kotyk H. *Amazonia Investiga*. 2021. Vol. 10, № 38. P. 138–147. <https://doi.org/10.34069/AI/2021.38.02.13>

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації та додатково відображають наукові результати дисертації:

1. Мохд Н. О. Іджтіхад у системі ісламської юриспруденції. *Одеські юридичні читання* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конфер. (м. Одеса, 10–11 листоп. 2017 р.). Одеса, 2017. С. 217–220.

2. Мохд Н. О. Исламское международное право (сийар). *Грані права: XXI століття* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19 трав. 2018 р.) : у 2 т. / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Одеса, 2018. Т. 1. С. 115–118.

3. Мохд Н. О. Сравнительное международное право и сийар. *Конгрес міжнародного та європейського права* : зб. наук. пр. (м. Одеса, 25-26 трав. 2018 р.) / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Одеса, 2018. С. 249–252.

4. Mokhd N. Correlation of International and National Law in Afghanistan. *Сучасне суспільство і наука: актуальні дослідження молодих науковців* : матеріали Всеукр. наук.-практ. Інтернет-конф. інозем. мовами (м. Харків, 15 трав. 2019 р.). Харків, 2019. С. 94–96. URL: <http://nauka.nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2017/12/%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA-%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B2-%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%97-%D0%9D%D0%AE%D0%A3-2019-%D1%80..pdf>

5. Мохд Н. О. Современные исламские государства в эпоху глобализации. *Правове життя сучасної України* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15 трав. 2020 р.) : у 3 т. / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Одеса, 2020. Т. 3. С. 67–70.

6. Мохд Н. О. Правовий вимір міжнародної регіоналізації у контексті фрагментації міжнародного права. *Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України)* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 21 трав. 2021 р.) : у 2 т. / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Одеса, 2021. Т. 1. С. 367–369.

Відомості про апробацію результатів дисертації

Дисертацію обговорено на розширеному засіданні кафедри міжнародного та європейського права Національного університету «Одеська юридична академія». Її положення, висновки та пропозиції доповідалися на конференціях:

«Одеські юридичні читання» (м. Одеса, 10–11 листоп. 2017 р., форма участі – особиста); «Грані права: ХХІ століття» (м. Одеса, 19 трав. 2018 р., форма участі – особиста); «Конгрес міжнародного та європейського права» (м. Одеса, 25–26 трав. 2018 р., форма участі – особиста); «Сучасне суспільство і наука: актуальні дослідження молодих науковців» (м. Харків, 15 трав. 2019 р., форма участі – особиста); «Правове життя сучасної України» (м. Одеса, 15 трав. 2020 р., форма участі – особиста); «Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України)» (м. Одеса, 21 трав. 2021 р., форма участі – особиста).